

Лазар Чурчић

КЊИГОЉУБ И КЊИГОХРАНИТЕЉ

зборник радова

Златна књига БМС * 2019

Лазар Чурчић је познати библиотекар, најбољи познавалац старе српске књиге и старог српског издаваштва и штампарства, библиолог и историчар српске књиге светског гласа. Рођен је у Тителу 24. октобра 1926. године.

Током свог дугогодишњег активног рада, као и после пензионисања, остварио је капиталне резултате на пољу откривања, прикупљања, евидентирања, описа и популаризације рукописних и старих српских штампаних књига и листова и објавио велики број радова из историје српских књига, књижевности и културе од средњег века до половине 19. века.

О значају дела Лазара Чурчића за српско библиотекарство, историју српске књиге и српску науку и културу уопште сведочи његов обиман стваралачки опус – многобројни радови, прилози и рецензије, као и књиге чији је он аутор, редактор или приређивач. Број објављених радова Лазара Чурчића и литературе о њему стално се увећава и данас прелази 700 јединица.

На његову иницијативу излазиле су новине *Тителски летопис*, основано је Друштво пријатеља Титела, почео је да излази Годишњак Народне библиотеке „Стојан Трумић”. Добитник је Новембарске награде за изузетан допринос развоју библиотекарства, историје српске књижевности и чување и неговање историјске културе Шајкашке и Титела.

Добитник је Награде „Милорад Панић Суреп” за 2000. годину, највише републичко признање у српском библиотекарству и „Митровданске повеље” 1996. за изузетан допринос библиотекарству.

На основу изузетних резултата постигнутих у библиотечко-информационој делатности стекао је звање библиотекар саветник, највише стручно звање у овој области, и једини је библиотекар који је добио националну пензију одлуком Владе Републике Србије.

ЛАЗАР ЧУРЧИЋ – КЊИГОЉУБ И КЊИГОХРАНИТЕЉ

зборник радова

Едиција
Златна књига Библиотеке Матице српске
Књига 4

Главни и одговорни уредник
Селимир Радуловић

Уредник
Оливера Кривошић

ЛАЗАР ЧУРЧИЋ – КЊИГОЉУБ И КЊИГОХРАНИТЕЉ

зборник радова

Нови Сад 2019

Зборник радова *Лазар Чурчић – књигољуб и књигохранитељ* четврта је књига у Едицији *Златна књига Библиотеке Матице српске*.

Окупља радове са Округлог стола који је део Награде *Златна књига Библиотеке Матице српске*, а чији је добитник за 2019. годину Лазар Чурчић.

Награда је уручена приликом прославе Дана Библиотеке Матице српске, 25. априла 2019, а Округли сто је одржан 15. новембра 2019. године.

ДАН БИБЛИОТЕКЕ
МАТИЦЕ СРПСКЕ

Нови Сад, 25. април 2019.

Дан Библиотеке Матице српске, 25. април 2019.

Додела Награде *Златна књига Библиотеке Матице српске*, 25. април 2019.
(Селимир Радуловић, Лазар Чурчић, Миро Вуксановић)

Селимир Радуловић

СВЕТ И КЊИГА

Уважени Председниче Матице српске,
Уважени Председниче Владе Војводине,
Уважени господине министре,
Уважени представници градских, покрајинских и републичких органа управе,
директори институција културе,
Драге библиотекарке, библиотекари,
Госпође и господо, уважени гости,

И на данашњи дан, пре два десетлећа, будили смо се суочени с леденим лицем североатлантског *милосрдног анђела*, на којем су, у облику жига, била уписана два броја – деветнаест и седам. Реалност је била тешка, готово неподношљива – самоуспостављени и саморазумљиви *бледи јахач апокалипсе*, у одеждама најсуровијег чеда корпоративног капитала, разлупао је прозоре и врата на нашој српској кући, преуређујући, потом, по својој мери, сваки њен кутак, узимајући нам нашу жилу куцавицу, Косово и Метохију. Његов претежнији део, оверен као крајолик материјалног благостања, показао је своје *кобно лице*, постајући крајолик деструктивне и неодговорне слободе; један, наизглед легалистички организован живот показао је неспособност да се одбрани од властитог зла.

Подсећање је неопходно, јер истина зна избледети ако нисмо довољно упорни и будни у потрази за њом. Са слободом је, на другој страни, то је оверило и недавно утамничење најзнаменитијег *светског узбуњивача*, Џулијана Асанжа, као с ваздухом – без ње човек не може да живи. Без слободе се не може зауставити бестидни језик преопасног испирања мозга и сирово-сурове колонизације ума којим се, будући да живимо у времену које је, засигурно, најболесније у животу модерног европског човека, доказује недоказиво – да је рат мир, да је слобода ропство, да је агресија хуманитарна мисија, да су терористи хероји. Александар Солжењин је 20. век називао *претећим веком*, којег су красиле *брзоплетост* и *површност*, Добрица Ћосић 21. век *туђим веком*, веком технолошког тоталитаризма. С разлогом – овај је век потврдио да они који

производе највише информација имају и највише проблема у њиховом разумевању, тумачењу и чувању. *Ако умреш пре него умреш, нећеш умрети када умреш*, стоји, уклесано у камену, у гостопримници једног светогорског манастира. Да не бисмо умрли *пре него умремо*, односно, да бисмо могли умрети када умремо, неопходно је поновити – можемо опростити, не смемо заборавити, али, иако се, у страсној недељи, суочавамо с истинском сладошћу живота у Богу, па се, радостворно, окрећемо к Оном који храни птице небеске и цветовима, дивљим, украшава поља, морамо показати разумевање и за оне који не могу опростити.

Сагласно томе, суочени с пролазним земаљским невољама, држећ се златне карике, што нас води од човека ка човеку, сасвим је разумљиво усмерити свој поглед ка онима који нису обузети данашњим даном и брзим плодовима, ка оном свету који, спонтано, с времена на време, проветрава мозак *ваздухом других епоха* – свету књиге и библиотеке. Он нам омогућује да, иако изнутра опустошени, пред свакодневним, узнемирујућим, искушењима празнине, од срца до срца, пренесемо оно мало заосталих зрнаца смисла, подсећајући нас да су живи не само они који су наши савременици, који су живи, него и они од којих смо све наследили, који су за Бога живи. Већ је речено – библиотеке су *огледало васељене*, али огледало, рекао бих, у којем је њено лице, лице васељене, лепше од стварног. *Те јединствене катедре живота*, тај истински лек за душу, како све, од најранијих дана, нису називане, суочавају се, данас, с основним питањем – како да се прилагоде изазовима и искушењима нових комуникационо-информационих технологија, а да остану књижохранилишта – оно што су одувек биле. Њих, у битnome, не одређују брзина и проток информација, већ обасјани пут, без пречица, ка истинском знању, јер знање није само информација. Стога и кажем – будућност библиотеке није техничко-технолошко, већ културално, вредносно, ако хоћете, и државно питање. Њихов статус, у било ком културном моделу, не оверава само однос према прошлости и традицији, према предањској свести, већ и према будућности.

Тескобни савремени човек, трошећ свој век *ужасавајуће сам*, саву *самоистицању* и *самопоказивању*, губи се у жалости која, као црв, изједа његово срце. Он као да не живи у кући или стану, већ у пећини; могао би се назвати неком врстом ововременог *окованог Прометеја*, који самог себе мучи и претвара у сужња, и заборавља на речи Авве Пимена – кад покриваш *грешку брата свога* Бог *покрива твоју душу*. Ето, у којој је мери, у савременом свету, у којем се *вечни мир* хоће као *вечна доконост*, а *вечна радост* као *кафански карусел*, у свеподразумевајућем *свету веитине*, драгоцен принос наше, ненаметљиве и тихе, службе култури књиге, односно, службе јединственој *библиотечкој митологији*, где *мистика књиге*, *библиотерапија*, *библиоманија* и истинска *просветитељска мисија* нису рецидивни анахроне свести које треба уклонити савременим софистицираним техникама. Библиотеке и библиотекари су чувари

цивилизацијског и националног културног идентитета. Они изнедрују из *дубинског мита*, који симболише *просвећивање путем књиге* и мера су морално-професионалних оријентира савременог човека, држећи, на пристојној дистанци, *политички мит* о информатичком друштву. Стога библиотечка етика не подразумева само изграђивање примереног односа с читаоцем, већ и примерено-племенитог односа унутар колектива и друштва, с другим кућама књиге, и призива, више свега, јединство етичког начела и професионалног приступа.

Госпође и господо, уважени гости,

Обележавајући, данас, Дан Библиотеке Матице српске, сећамо се 1838. године, када је донета одлука да се она отвори за јавност. Али, сећамо се и Саве Текелије, који је оставио велики траг у културном и политичком животу Срба у Угарској, великог нашег добротвора, Јована Суботића, Јована Ђорђевића, Јована Радонића и свих других вредних српских културних посленика. Реч хвале упућујем и свима вама, који сте дошли да увеличате нашу прославу, нашем драгоценом читалачком братству, јер је наша кућа и њихова кућа. Хтео бих, као и прошле године, да искрену реч захвалности упутим и најнепосреднијим сарадницима, и свим запосленима у Библиотеци Матице српске, да им захвалим на сарадњи и поверењу и да их охрабрим да наставимо као и до сада. Венци славе припадају њима. Ако сам им, макар на трен, узвратио истом мером посвећености повероваћу да сам сејао с мером. Хвала министру културе, председнику Владе Војводине, председнику Матице српске, Председништву и Управном одбору Матице српске, председнику и члановима Управног одбора Библиотеке Матице српске.

Још једаред – хвала свима.

БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
НОВИ САД

MATICA SRPSKA LIBRARY
NOVI SAD

Матице српске 1, 21000 Нови Сад, Република Србија

www.bms.rs
e-mail: bms@eunet.rs
☎ (+381) (021) 420 199

Matice srpske 1, 21000 Novi Sad, Serbia

Број: 0109-318
Датум: 9. април 2019.

ЗАПИСНИК

У складу с одлукама Управног одбора и одговарајућим Правилником, након јавног позива који је 3. марта 2019. године објављен у листовима *Политика* и *Дневник*, Жири за Награду *Златна књига Библиотеке Матице српске* једногласно је прихватио образложени предлог професора Филозофског факултета у Новом Саду др Горане Раичевић и др Миливоја Ненина и донео одлуку да добитник Награде *Златна књига Библиотеке Матице српске* за 2019. годину буде

ЛАЗАР ЧУРЧИЋ,
библиотекар, библиолог и историчар српске књиге,
књижевности и културе

Лазар Чурчић, рођен у Тителу 24. октобра 1926. године, током свог дугогодишњег активног рада, као и после пензионисања, остварио је капиталне резултате на пољу откривања, прикупљања, евидентирања, описа и популаризације рукописних и старих српских штампаних књига и листова и објавио велики број радова из историје српских књига, књижевности и културе од средњег века до половине 19. века.

На основу изузетних резултата постигнутих у библиотечко-информационој делатности стекао је звање библиотекар саветник, највише стручно звање у овој области, и једини је библиотекар који је добио националну пензију одлуком Владе Републике Србије.

О значају дела Лазара Чурчића за српско библиотекарство, историју српске књиге и српску науку и културу уопште сведочи његов обиман стваралачки опус – многобројни радови, прилози и рецензије, као и књиге чији је он аутор, редактор или приређивач. Број објављених радова Лазара Чурчића и литературе о њему стално се увећава и данас прелази 700 јединица.

Лазар Чурчић је најбољи познавалац старе српске књиге и старог српског издаваштва и штампарства, библиолог у правом смислу речи и историчар српске књиге међународног угледа.

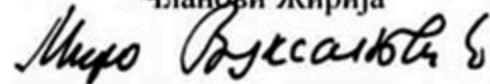
Жива стваралачка и мисионарска активност Лазара Чурчића оставила је снажан траг у раду Библиотеке Матице српске, у српском библиотекарству и српској науци и култури, те се он заслужено уписује у добитнике награде *Златна књига Библиотеке Матице српске*.

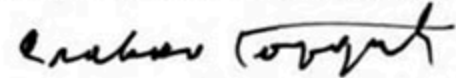
На истој седници, у уторак, 9. априла 2019. године, Жири се сагласио да на свечаној академији поводом Дана Библиотеке Матице српске о Лазару Чурчићу говори члан Жирија мр Душица Грбић, археограф саветник и помоћник управника Библиотеке Матице српске.

Награду чини повеља, округли сто о укупном делу добитника и зборник радова са округлог стола.

Чланови Жирија

академик Миро Вуксановић, председник

проф. емеритус др Славко Гордић

мр Душица Грбић, археограф саветник

ЛАЗАР ЧУРЧИЋ – КЊИГОЉУБ И КЊИГОХРАНИТЕЉ

Округли сто о добитнику Награде *Златна књига*
Библиотеке Матице српске, 15. новембар 2019.

Округли сто посвећен делу Лазара Чурчића, 15. новембар 2019.

Душица Грбић

ЛАЗАР ЧУРЧИЋ – ИСТАКНУТИ БИБЛИОТЕКАР, БИБЛИОЛОГ И ИСТОРИЧАР СРПСКЕ КЊИГЕ, КЊИЖЕВНОСТИ И КУЛТУРЕ

Припала ми је особена част да као члан Жирија Награде *Златна књига Библиотеке Матице српске* за 2019. годину имам реч о овогодишњем добитнику Лазару Чурчићу, истакнутом библиотекару, библиологу и историчару српске књиге, књижевности и културе. Истовремено ово чиним с нарочитом одговорношћу, јер је Лазар Чурчић изузетан зналац, истраживач разуђених интересовања, чији је стваралачки опус веома богат.

Лазар Чурчић је рођен у Тителу 24. октобра 1926. године. На Групи за српскохрватски језик и југословенске књижевности Филозофског факултета у Београду дипломирао је 1953. године. Скоро цео свој радни век провео је у Библиотеци Матице српске, где је радио од 16. децембра 1953. до половине 1986. године. Последњих пет година свог активног рада, до 1991. године, када је пензионисан, обављао је послове библиографа у Народној библиотеци Србије. Од 1993. живи у родитељској кући у Тителу.

Током свог дугогодишњег активног рада, као и после пензионисања, остварио је капиталне резултате на пољу откривања, прикупљања, евидентирања, описа и популаризације рукописних и старих српских штампаних књига и листова и објавио велики број радова из историје српских књига, књижевности и културе од средњег века до половине 19. века.

На основу изузетних резултата постигнутих у библиотечко-информационој делатности стекао је звање библиотекар саветник, највише стручно звање у овој области и једини је библиотекар који је добио националну пензију одлуком Владе Републике Србије.

О значају дела Лазара Чурчића за српско библиотекарство, историју српске књиге и српску науку и културу сведочи његова обимна библиографија радова и књига, са преко 700 јединица.

Радове је објављивао у многобројним стручним и научним часописима, зборницима, недељним и дневним листовима. Учествовао је на разним скуповима, био је члан уредништва *Библиотекара*, *Зборника Матице српске за књижевност и језик*,

Одбора за фототипска издања САНУ, Народне библиотеке Србије и Матице српске, члан одбора за обележавање значајних годишњица из српске историје и културе. Један је од оснивача „Трибине младих” и један од покретача *Поља* 1955. године. Био је иницијатор за покретање *Библиотекарског годишњака Војводине* и *Годишњака Библиотеке Матице српске*, а после пензионисања покренуо је и уређивао новине *Тител данас* и *Тителски летотис с календаром*.

Припремио је *Грађу за историју Библиотеке Матице српске*, књ. 1, 1830–1864 (са Иванком Веселинов) и књигу *Библиотека Матице српске* (са Павлом Малетином), уредио је зборнике уз изложбе *Орфелиново Житије Петра Великог 1772–1972*, *Штампарија у Римнику и обнова штампања српских књига 1726*, приредио је за штампу фототипско издање *Хронолошког прегледа ћирилицом штампаних књига 1491–1730*. Ивана Каратајева, *Песме Захарије Орфелина*, редактор је зборника *Српске штампане књиге 18. века* и каталога *Српске рукописне и штампане књиге у Славонији од 15. до 18. века*. Аутор је књига *Српске књиге и српски тисци 18. века*, *Казивања о Библиотеци Матице српске*, *Књига о Захарији Орфелину* и *Исходи и стазе српских књига 18. века*.

Био је дугогодишњи испитивач из предмета Историја писма, књиге и библиотека на стручним испитима у библиотечкој делатности. Обављао је и врло одговорне руководеће и организационе послове у Библиотеци Матице српске, као вршилац дужности управника и руководиоца Одељења старе и ретке књиге. Био је члан Управног одбора Матице српске и Управног одбора Библиотеке Матице српске.

Добитник је Награде „Милорад Панић Суреп” за 2000. годину, највише републичко признање у српском библиотекарству и „Митровданске повеље” 1996. за изузетан допринос библиотекарству. На Дан Библиотеке Матице српске, који је први пут обележен, 28. априла 2016, уручена му је „Јубиларна захвалница”, поводом 90-годишњице живота.

У свом дугогодишњем раду у Библиотеци Матице српске Лазар Чурчић се бавио истраживањем, уређењем, описом и популаризацијом старих и ретких српских књига и периодичних публикација, али и књига друге провенијенције. Неуморно трагајући за књижном благом и зналачки га сакупљајући, знатно је допринео разноврсности и богатству збирки раритета Библиотеке Матице српске, од којих су збирка штампаних србуља 15–17. века и збирке српских књига и периодичних публикација 18. и 19. века највеће у свету.

Радио је и на уређењу, опису и заштити манастирских и црквених библиотека – библиотеке манастира Ковиља, Бођана, Врдника, Хиландара, Цетиња, библиотеке Славонске епархије у Пакрацу и библиотеке Будимске епархије у Сентандреји.

Библиотеци Матице српске посветио је више радова, од којих су неки преточени у књигу *Казивања о Библиотеци Матице српске*.

У стваралаштву Лазара Чурчића доминирају теме посвећене старом српском штампарству и србуљским штампаним књигама, Захарији Орфелину и српским књигама 18. века.

Као страственог истраживача енциклопедијске ширине Лазара Чурчића је привлачио и узбуђивао сваки детаљ старе књиге и све што је пратило њен настанак и кретање – писмо, правопис, језик, украс, калиграф, илустратор, састављач, песник, преводилац, налогодавац, штампа, штампарија, штампар, бакрорезац, издање, варијанта, цена, сачувани запис, власник и читалац, трговина, судбина, налажење и библиографско бележење.

Значајан број радова Лазара Чурчића посвећен је проучавању српских штампарија, књига и писаца 18. века, од којих су неки сабрани и чине књиге – *Српске књиге и српски тисци 18. века* и *Исходи и стазе српских књига 18. века*. Нарочито су га инспирисали личност и дело још увек загонетног Захарије Орфелина, којем је посветио и посебну књигу – *Књига о Захарији Орфелину*. У плодном опусу Лазара Чурчића важно место заузимају и радови о српским писцима и књигама 19. века – Вука Караџића, Лукијана Мушицког, Саве Текелије, Јована Стерије Поповића, Лазе Костића, Ђуре Јакшића, Тихомира Остојића и др.

Лазар Чурчић је најбољи познавалац старе српске књиге и старог српског издаваштва и штампарства, библиолог у правом смислу речи и историчар српске књиге светског гласа.

По речима академика Мира Вуксановића „Лаза Чурчић је једини српски библиотекар који је успео да буде библиографија старих српских књига која хода и једини српски библиотекар који каталог тих књига има у глави [...] Лаза Чурчић је мала покретна енциклопедија у којој одреднице нису узбуђене, у којој није довршен најлакши посао.”

О Лазару Чурчићу као несвакидашњем истраживачу и о вредности његовог дела изречене су и друге похвале, што потврђују и следећи наводи Боривоја Чалића: „Готово је невероватно од каквог је ткања његово знање. Као да пред себе простире неко раздобље по којем онда његова мисао ослушкује свако име, датум, годину, понеки мит, причу или тек дисање епохе коју истражује [...] Прва асоцијација на помен имена Лазе Чурчића је библиотека. Не било каква библиотека. Не ма која библиотека. Библиотека Матице српске у којој је провео цео свој радни век [...] Срећна је околност да се већ уписао у легенде српског библиотекарства. Међу највеће.”

По Јевгенију Љвовичу Немировском, угледном руском научнику и библиографу старог словенског штампарства, Лазар Чурчић је највећи савремени зналац историје српског и јужнословенског штампарства.

Сам Лазар Чурчић о свом раду у Библиотеци Матице српске казује да је срећна околност што је постао библиотекар у Библиотеци Матице српске [...] у којој је „научио више но игде” и да му је „са књигама Матице и са њеним читаоцима био живот и леп и богат”.

Жива стваралачка и мисионарска активност Лазара Чурчића оставила је снажан траг у раду Библиотеке Матице српске, у српском библиотекарству и српској науци и култури, те се он заслужено уписао у добитнике Награде *Златна књига Библиотеке Матице српске*.

Мирјана Д. Стефановић

ТРОМЕРНОСТ У ПРОСТОРУ ЧИТАЊА

Одмеравајући, након љубазног позива Библиотеке Матице српске, о чему бих проговорила на задату тему, помислила сам најпре, а у складу с Лазином надом у нове проналаске, како би баш одговарајуће било да разговарамо о нештампаним делима Доситеја Обрадовића, којих се у мојој свесци већ подоста сакупило. Био би ту, међутим, само повод, повод у оној нади Лазе Чурчића, каква је наводна неверица у духовитост Георгија Михаиловића о проналаску друге свеске Орфелиновог часописа, или какав је, с друге стране, проналазак у Хиландару „дотоад небележеног” Цефаровићевог *Канона воскресног*. Потребно ми је било, међутим, нешто још ближе Лазиној стваралачкој радионици, па да се, како то бележи Миро Вуксановић, „разговара с [...] миљеницима из Чурчићевог, што каже – осамнаестог века”. Наслутио је овај велики српски писац како се презентским глаголским обликом може уобличавати и прошлост, тј. како оно што је наводно прошло остаје (кажем у презенту) да живи у садашњости.

Управо се и тако може мислити научно, у тродимензионалности, али ни ту причу о мерама Лазиног језичког исказа није крај. Чак и да не знате ко је аутор радова у књигама *Казивања о БМС* или *Српске књиге и српски тисци 18. века*, увек се може рећи: да, то је писао Лаза Чурчић. Однеговао је јединствен приступ животу српске културе великог просветитељског доба, али и шире. При томе, не мислим на германизмом успостављену реченицу, којој ће глагол бити на крају, мада се и за то може наћи објашњење у интонацији и наглашавању, али то је само саставница стила. Има нешто важније од тога. Наиме. У сусрету с позитивистичким приступом, који је озбиљан баш у приступу чињеницама, Лаза Чурчић ревалоризује прошлост типом исказа „linguistic turn”, „језички заокрет”, што би значило да кроз језичке глаголске облике ствара методу идејног сазнања. Тиме свакако у резултату проширује видик доживљене прошлости.

Нека се наведе само неколико примера. У једној од најтрезвенијих студија целокупне наш књижевне историографије, а готово никако запажене у нашој науци – о тобожњој унијатској штампарији у Трнави – Лаза Чурчић креће од критичког промишљања чињеница које су о тој штампарији дали Ђорђе Рајковић и за њим Јован Бошковић и сви потом. Урањајући бистре главе у чињенице наш данашњи јунак зачиње

свој оригинални поступак тромерности. То, пак, није поступак домишљања, како би наизглед наликовало, већ, супротно Рајковићу, с основаном научном подлогом: 1. „Један примерак русинског, унијатског, *Катихизиса* из 1698. има Библиотека Српске велике гимназије у Новом Саду. Тај примерак *је могао* имати у руци и Ћ. Рајковић”; 2. „*Требало би* да је Ј. Бошковић знао за други том библиографије Кароља Сабоа [...] Ту *је могао* утврдити да пре 1711. године у Трнави није штампана ни једна једина књига за Србе и, разуме се, најмање за њихово унијаћење.”; 3. „Какви су били разлози да се [Леополд Колони] ангажује у набавци ћириличких слова у Трнави *није сасвим јасно. Могло је то бити* и само меценатство, али *могао је то бити* и одзив штампарији у њеном настојању да новом привилегијом за штампање ћириличких књига обезбеди послове и поправи своје финансије.” Модалним облицима аутор показује колико му је једино стало до чињенице, али и да је претвори у садашњост. Једино тако се може мислити – научно.

Или, друкчији језички примери исте тромерности. Анафорским понављањима на почецима пасуса који зачињу са „не зна се”, уз синонимични почетак „дилеме о”, одговарају унутар истих одељака тог зачетка изношења знаних чињеница; пример: „*Не зна се* [...] које су све књиге продаване у новосадском дућану Захарије Орфелин. Српских књига није било толико да би за њих вредело држати књижару. *Морао је* стога продавати још неке. Пре свега *морао је* продавати и грчке књиге [...] као што *је могао* продавати и понеку хрватску и талијанску [...] *Могао је* продавати и понеку немачку књигу, а *може бити* и руску.” Таква провера чињеница с наводним „не зна се” присутна је и у Чурчићевом знању о најчитанијој српској књизи у XIX веку. Из бележења Јеремије Карацића да штампа седмо издање књиге Гаврила Ковачевића о боју на Косову, Лаза Чурчић креће библиографско-истраживачким путем и то опет својим јединственим језичким поступком: „*Немогуће је*, на жалост, још увек сасвим јасно утврдити колико су пута прештампавани Ковачевићеве стихови [...] *могуће је*, међутим, утврдити којим су редом штампана позната издања и *могу се*, већ познатима, додати понека издања која до сада нису бележена.” Дакле, то наводно „не зна се”, заправо је инсистирање на оном што је књижевни историчар и историчар српске културе *морао да зна*.

У том кругу језичког одмеравања о чињеницама интересантан је и рад о 1726. години, која престаје да буде обична година у календару и постаје догађај, догађај који рекреира прошлост и постаје стварност тог доба, али и стварност књижевне историографије. Позната је чињеница да је Орфелин рођен те године, позната је чињеница да је то година рођења Јована Рајића, а и Симеона Пишчевића. Али и те суперпознате чињенице више нико не види, јер су укоренење као индивидуални подаци. Лаза Чурчић и ту чињеницу изнова чита, деканонизује је њему својственим глаголским облицима с модалношћу облика. Раскриљује нам тако и ликове једног доба, с којима,

захваљујући његовом језичком умећу, почињемо да живимо скупа, у *нашој садашњој свести*. Овај аутор се прошлим глаголским обликом најпре одмиче од чињенице из овог текста о 1726, а онда јој се примиче модалним глаголским облицима – који су по свом значењу ванвременски. На тај начин нам осавремењује ситуацију. Да, кратко закључно казано, наш истраживач Лаза Чурчић држи се чињеница, али добро зна, понављајући наглашавам, *добро зна* како чињенице увек имају неко друго значење, не само оно из свог времена, већ се тако укоренењују и у наше доба.

Да, својим „могло је, морало је” ствара живу слику културе Срба у царству из XVIII столећа. Па кад каже „требало је сачекати”, тим необично ретким футуrom одводи читаоца у прошлост, како би, наизглед апсурдно, али тачно – као на великом платну пред очима – дао ту прошлост као слику садашњости, јер је догађај из прошлости модалним футуrom увукао у садашњицу, као да нам каже: они су живи а не ми.

Том променом перспективе, том игривошћу објективног с наизгледним субјективним (кроз модалне облике казивања) створена је у Лазиној радионици мемоарска слика не прошлог, већ живог XVIII века, кажем „века”, јер свакако мислим на време трајније од једног столећа. То је свакако омогућено употребом „праве речи”, како би се створила *жива* слика српске културе у простору Аустријске царевине просветитељског доба.

Знате, Лаза Чурчић другује и с Ајнштајном и с Нилсом Бором, дакле с оним поступцима физике који су у проблемски научни простор увукли тродимензионалност, коју ја српски називам: тромерност. И одлично запажа, у предговору књиге Владана Панковића, како се методом квантне теорије може „*ововремени* мисаони и научни простор обогатити и проширити”, бар кад је реч о српском бароку.

Језик је, дакле, постао методолошки поступак. Језичким глаголским облицима Лаза Чурчић, готово квантно, премерава дубину, ширину и висину просветитељског доба. Простор који је за српску културу XVIII века овај истраживач створио језиком, постао је (тај простор) одраз свести о целокупној српској култури. Али то никако није раван простор, онај првобитни раван простор. То је место са димензијама, тј. мерама; ако се гледа само историјски, онда тај простор има дужину и ширину своју, тј. прошлост и национални оквир. Таквом еуклидовски разумеваном простору – који је видљив у делима из књижевне историографије – Лаза Чурчић додаје и трећу димензију, тј. висину. Како? Једноставно: језиком. Језичким облицима, футуrom за прошла збивања, али и модалношћу глагола, омогућио је покретљивост свог тумачења. Лаза Чурчић, тако, не види само трнавску штампарију, не види 1726. као пуки датум, већ се језичким обртима креће лево-десно, горе-доле, напред-назад и у резултату добија потирање временског омотача, чиме омогућава рађање описа српске културе у свевременском простору.

Ни ту, међутим, не стаје. Укључујући ту временску димензију и обликом правог перфекта, он ствара просторновременски континуум. Кибернетички, дакле, не само ајнштајновски казано, његов простор добија још једну димензију – постаје четворомеран. Оваквим методолошким поступком – специфичном, само њему својственом језичком употребом – Лаза Чурчић показује како књижевноисторијска чињеница није непомична тачка, како она јесте временска чињеница, али у покретљивом простору српске културе као саставнице свеукупне европске културе.

И још нешто. Кад овај аутор употреби право прошло време у свом глаголу, он заправо у простор додаје и време, али не *које* време, већ *какво* време; додаје, дакле, *време* као димензију *простора*. Резултат такве књижевноисторијске методе јесте друкчији поглед на простор XVIII века и на његову материјалну стварност. Па шта то значи? Лаза нам тако показује како ми знамо неку чињеницу – на пример, 1726. – али тој несумњивој чињеници својим језичким поступком показује како јој – тој чињеници – нисмо одредили тачан положај. Та чињеница за Лазу је покретљива у простору свеукупне културе, укључив и ову коју живимо. Чини се, тако, да је време постало секундарна категорија, да је чињеница, тј. њен простор постао важан и да њен положај по важности и арбитрарности треба да одређујемо у целини простора српске културе, дакле, без обзира о ком је веку реч.

Чак и кад нам се чини да се нешто збило у наизглед *оном*, а заправо у *том* XVIII веку, читалац само привидно остаје у својој столици док чита Лазина размишљања. Његово језичко мајсторство показује нам како је то – варка. И то варка нивоа живог, тј. савременог простора. Као да нам бравурама у употреби језичких глаголских облика говори како ми и нисмо живи, већ је жив тај XVIII век. Да. Да. Таквим сазнањима о том добу померили смо своју садашњост у тај простор. Увукли смо се у њега, у тај чудесни, али никако бајковити простор маште, будући да је натрпан чињеницама које прште, као да говоре: Орфелин је жив, ми још нисмо рођени. Тј. наставак следи.

Катарина Мано-Зиси

ЛАЗАР ЧУРЧИЋ КАО ИСТРАЖИВАЧ НАЈСТАРИЈИХ СРПСКИХ ШТАМПАНИХ КЊИГА

Из широког интересовања Лазара Чурчића за историју српске књиге и књижевности, од средњовековне до новијег доба, посебно поглавље његовог изучавања чине најстарије књиге на српскословенском језику штампане од краја 15. до 17. века. Као ретко који савремени истраживач, Лаза Чурчић се пасионирано бавио овим првим српским штампаријама, проблемима појединачних издања књига, делима и личностима издавача и штампара, њиховом улогом и местом у историји старе српске штампе.

Већ у најранијим радовима из ове области привлачиле су га поједине нејасне појаве у српским књигама које су у Венецији издавали Божидар Вуковић и његов син Вићенцо почетком 16. века, и то оним, које нису увек биле поуздано датоване. На то су га наводили уочени детаљи из процеса настанка тих издања, из њихових недоречених колофона и штампаних верзија. Тако је у *Псалтиру с последовањем* из 1519–1520. године приметио разлике у примерцима истог издања, које су, како је закључио, указивале на поступке издавача приликом одлуке да претходном издању дода, односно доштампа, нови садржај, што су откривали и измењени поговори издавача.¹ Упустио се исто тако у осветљавање замршеног проблема прештампавања издања Божидара и Вићенца Вуковића од стране каснијих штампара српских књига у Венецији – Стефана од Скадра, Јеролима Загуровића и Јакова из Камене Реке. У тим случајевима нејасни и двосмислени или скривени завршни записи, колофони, стварали су забуну о томе ко је, у ствари, у тим прештампаним издањима штампар, ко издавач а ко је власник штампарије. Истрајним анализама, утврђивао је под којим околностима су прештампавана та издања и долазио до закључка о скривеним разлозима издавача и штампара у случајевима када нису имали цензорско одобрење за издавање ћириличких књига за православце у Венецији. То га је довело до сазнања да је штампарија Вићенца Вуковића радила чак двадесет година (1546–1566) и штампала осам издања.²

Током својих дугогодишњих истраживања српских палеотипа, Лаза Чурчић се посебно занимао за рад јеромонаха Макарија, првог човека цетињске штампарије

---

1 Чурчић 1974, 463–486.

2 Чурчић 1985; Чурчић 1986.

с краја 15. века и његову праву улогу у настанку најстаријих српских штампаних књига. До детаља је пратио техничке поступке у штампи уз типографске анализе, али и садржину текстова, да би дошао до правог увида у Макаријев, заправо, врло сложен приређивачки рад који је обухватао у првом реду избор и редиговање текстова али и бригу о техничком и естетском обликовању књиге. Том приликом указао је и на пресудни утицај Макаријевих књига на каснија српска издања која ће настати у Венецији, а потом Горажду и Милешеви.³

Неколико наведених радова показало је и особен приступ у истраживањима Лазара Чурчића, када је на такорећи детективски начин анализирао сваки детаљ у разматраним издањима књига. Непотпуно сачувани примерци су свакако отежавали тај посао, али је он својственом упорношћу и проницљивошћу откривао намере и поступке који су замагљивали праве чињенице. Паралелно је пратио и културно-историјски контекст настајања истих књига, који је био нужан предуслов за њихово остварење. Свакој теми Лаза Чурчић је прилазио служећи се темељно историографијом, следећи радове најстаријих историчара српских књига у 19. веку, оних који су их први уводили у научни свет, као што су били Павел Јозеф Шафарик, Иларион Руварац, Иван Кукуљевић Сакцински, Вук Караџић, Лукијан Мушицки, Иван Каратајев. Исто тако и свих каснијих заслужних познавалаца с почетка 20. века који су допринели употпуњавању и систематизовању српске библиографије. По том питању Лаза Чурчић је један од њихових највећих и најдоследнијих поштовалаца, а његове процене њиховог рада спадају у лепе примере критичке историографије. Он је с пажњом пратио њихове описе књига, систематично претресао све што су они писали о појединим издањима, оцењивао њихова запажања, радовао се њиховим правилним закључцима али је, исто тако, отворено изражавао сумњу у нека њихова мишљења, чак негодовао због појединих изнесених ставова.

Посебно је занимљив начин излагања Лазе Чурчића. Он непосредно износи недоумице, отвара бројна логичка и суштинска питања. Књигу пажљиво посматра од корица до корица разматрајући све могућности за решење неког проблема. Овај његов живи стил спонтаног размишљања открива истраживача живог духа и повишених емоција над решавањем многих непознаница које је донела нова техника умножавања књига после њиховог вековног преписивања руком. Тако је био искрено изненађен и одушевљен проналаском *Празничног минеја* Божидача Вуковића из 1536. године, штампаног на плавој хартији, на који је наишао радећи у Библиотеци Епархије славонске у Пакрацу. До тада није било познато да је Божидар Вуковић, осим на хартији и на пергаменту, отиснуо књигу и на плавој хартији, што је овај то, свакако,

---

³ Чурчић 1996.

учинио са посебном намером и наменом.⁴ Покушао је, исто тако, да реши питање раскошних дрворезних илустрација у једином сачуваном непотпуном примерку *Октоиха петогласника* Ђурђа Црнојевића.⁵

Са посебним занимањем пратио је Лазар Чурчић заснивање и рад штампарија у српским манастирима у невољна времена под османлијском влашћу – у Горажду, Рујну, Грачаници, Милешеви, Мркшиној цркви и јединој штампарији у Београду. Сагледавао је и документовао чињенице о везама и утицајима цетињских и венецијанских издања из круга Божидача Вуковића, која су била узор милешевским штампарима. Истицао је значај и улогу манастира Милешеве око које су се укрштали путеви издавача и штампара који су радили у Венецији и у српским манастирима, где су стизали примерци књига, узор будућим новим издањима. Истраживао је и посебности изолованих штампарија са по једним издањем, онима у манастиру Рујну, Грачаници и првој у Београду. Преиспитивао је, по ко зна који пут, личности издавача и штампара истоименика, чија су подударна имена уносила забуну идентитета – Божидача Вуковића и Божидача Горажданина, Теодора Љубавића и Теодора, милешевског штампара, Димитрија из Грачанице и Димитрија Љубавића унука Божидача Горажданина – због којих је често долазило до погрешних тумачења и закључака о њиховим улогама у раду појединих штампарија. То је водило и разјашњавању конкретних веза у поменутих штампарским круговима који су се ширили и на румунско подручје где су коришћени изворници српске штампе. За многа питања о пренесеној штампарији Љубавића из Горажда у Трговиште нашао је праве одговоре и уверљива решења.⁶

Лазар Чурчић је у својим истраживањима прошао кроз књиге свих српских средњовековних штампарија, од цетињских инкунабула с краја 15. века до последње књижице малог четворолисног *Буквара*, дела папштровских монаха манастира Градишта из 1597. године,⁷ са којом се и закључује српско средњовековно штампарство. Као историчар књиге истицао је њихову књижевну, уметничку и историјску вредност и њихову улогу у животу цркве, чијој су употреби у недостатку рукописних књига заправо и служиле као богослужбена, верска и духовна литература. Умео је да се диви стваралачком дару штампара у обликовању књига, квалитету штампе и лепоти књига, издањима Вићенца Вуковића, на пример. Сагледавао је елеганцију реза слова, као онима у горажданским књигама, али је уочавао и супротности, грубе техничке неспретности као у Рујанском јеванђељу. Оцењивао је објективно радове наших старих штампара, њихово знање и таленат или супротно, невештину и неукост.

4 Чурчић 1990; Чурчић 1991.

5 Чурчић 1991–1992; 189–190.

6 Чурчић 1991–1992; Чурчић 2008.

7 Чурчић 1997; Чурчић 2010.

Бављење раном српском штампом неминовно га је водило и ка поређењу са тадашњим западноевропским штампарством, које је са изумом штампе из основе променило свет књиге. У тој великој продукцији књига тражио је место српскословенске књиге у односу на рано западнословенско штампарство – на инкунабуле штампане словенским писмима, глагољицом и ћирилицом за католике и протестанте и Западне Словене. При томе је желео, како је сам говорио „да обједини све видове ране словенске штампе како би предочио историјски и културни контекст раног српског штампарства”. Указивао је и на утицај српских штампаних књига на православне румунске и словенске руске књиге.⁸

Посебно треба истаћи да је Лаза Чурчић био веома осетљив на јубилеје, значајне датуме који се историјски и културно не могу заобићи а који су се односили на важне годишњице из историје књиге – појаву прве књиге, штампарије, биографије првих штампара и сл. Сматрао је да се они не смеју занемарити и истицао посебну обавезу и дужност оних који се старом књигом баве да те догађаје обележе како се то чини свуда у културном свету. Подстицао је наше инертне духове да се прихвате тих дужности, да се кроз институције, пре свих библиотеке од националног значаја, покрену у помен важних јубилеја – изложбе, научни скупови, фототипска издања и сл. Тако је његовом подршком и учешћем настало фототипско издање *Рујанског четворојеванђеља* поводом 450-годишњице од изласка из штампе, а један је од иницијатора и учесника пројекта фототипских издања три књиге Горажданске штампарије, 1519–1521, прве штампарије на српској земљи под Османлијама.⁹ Подсећао је на јубилеје српских инкунабула и палеотипа, истицао је заслуге покретача и учествовао својим прилогом у прослави јубиларне 500-годишњице изласка првих српских инкунабула Цетињске штампарије.¹⁰

Лазар Чурчић је одувек ценио и волео књигу и борио се за њено место у српској библиографији и књижевности. Упознавао је и изучавао старе књиге у великој збирци манастира Хиландара, Цетињском манастиру, у Сентандреји, Врднику, Ковиљу, Бођанима. Приликом рестаурације Библиотеке Епархије славонске у Пакрацу крајем 80-тих година прошлог века, затекао је преко стотину примерака скоро свих старих српских штампаних издања сабраних из славонских манастира. Са сарадницима Народне библиотеке Србије учествовао је у публиковњу, данас драгоценог, каталога рукописних и штампаних књига ове некада богате библиотеке,¹¹ која је у ратовима 90-тих година прошлог века страдала, када је нестао велики број ових књига.

О обимним истраживањима Лазе Чурчића, његовим студијама и расправама, осветљавању многих важних питања из повести старог српског штампарства, овога

---

8 Чурчић 1994.

9 Чурчић 1987; Чурчић 2008.

10 Чурчић 1995; Чурчић 1996.

11 *Српске рукописне и штампане књиге у Славонији*, 1990.

пута није било могуће говорити ни приближно онолико колико је потребно. Срећом, објављена је библиографија Лазара Чурчића, те је тако сабран његов свеколики рад посвећен књигама, а међу њима и о најстаријим штампаним издањима, осведочен у многим стручним и научним публикацијама, часописима, зборницима радова, дневним новинама. Та велика енергија и истраживачка страст, вазда вођена родољубљем и поштовањем националне прошлости, обезбедила је овом вредном и преданом посленику старе српске књиге, Лазару Чурчићу, заслужено значајно место у нашој култури.

ЛИТЕРАТУРА

Чурчић 1974: Л. Чурчић, „Псалтир Божидара Вуковића из 1519–1520. године”, Зборник Матице српске за књижевност и језик XXII/3 (1974) 463–486.

Чурчић 1985: Л. Чурчић, „Псалтир из 1569. и Требник из 1570. Јеролима Загуровића”, Сусрети библиографа 1984, Инђија 1985, 54–73.

Чурчић 1986: Л. Чурчић, „Неки проблеми прештампаних издања Божидара и Вићенца Вуковића”, *Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина*, Титоград 1986, 182–194.

Чурчић 1987: Л. Чурчић, „Историјски оквири штампарије у манастиру Рујну 1536–1537”, *Рујанско четворојеванђеље 1536/1537*, Београд 1987, I–XVIII.

Чурчић 1989: Л. Чурчић, *Иларион Руварац о првој штампарији у Црној Гори*, Црнојевића штампарија и старо штампарство, Подгорица 1994, 33–47.

Чурчић 1990: Л. Чурчић, „Старе српске књиге Епархије славонске”, *Српске рукописне и штампане књиге у Славонији од XV до XVIII века*, Каталог, Београд, Пакрац 1990, XIV.

Чурчић 1991: Л. Чурчић, „Саборник – Празнични минеј Божидара Вуковића из 1536–1538. на плавој хартији”, Зборник Матице српске за славистику, 41(1991) 161–164.

Чурчић 1991–1992: Л. Чурчић, „Српске штампане књиге до обнове Пећке патријаршије”, Зборник Матице српске за ликовне уметности, 27–28 (1991–1992) 185–212.

Чурчић 1994: Л. Чурчић, „Видови и огранци раног словенског штампарства”, *Пет векова српског штампарства 1494–1994. Раздобље српкословенске штампе XV–XVII в.*, Београд 1994, 9–24.

Чурчић 1995: Л. Чурчић, „Јубилеји србуљских инкунабула и палеотипа 1994”, *Годишњак Библиотеке Матице српске за 1994*, Нови Сад 1995, 22–31.

Чурчић 1996: Л. Чурчић, „Удео јеромонаха Макарија у штампању цетињских инкунабула”, *Пет вјекова Октоиха, прве штампане ћириличке књиге на словенском југу*, Подгорица 1996, 129–142.

Чурчић 1997: Л. Чурчић, „Буквар инока Саве Дечанца из 1597”, *Даница, српски народни илустровани календар за годину 1997, год. 4*, Београд 1997, 333–341.

Чурчић 2008: Л. Чурчић, „Горажданска штампарија у Трговишту у Румунији”, *Горажданска штампарија 1519–1523*, Београд–Источно Сарајево 2008, 335–361.

Чурчић 2010: Л. Чурчић, „Словенски глагољички и ћирилички буквари 16. века”, *Буквари и букварска настава код Срба*, Београд 2010, 27–42.

Боривој Чалић

ЛАЗА ЧУРЧИЋ О ЗАХАРИЈИ ОРФЕЛИНУ

Пре готово сто година објављена је једина монографија о Орфелину, и данас важна и драгоцену књига. У њој је њен аутор Тихомир Остојић написао и ово: „Још ће много труда и рада требати, да се живот и рад Захарије Орфелина осветли и објасни како ваља.”¹

Међу онима који су утрошили много труда и рада у остваривање тог Остојићевог својеврсног аманета Лаза Чурчић је на једном од најистакнутијих места. Он је од оних који познају, и умеју да повежу, fine детаље из давних људских живота, отимајући тако од заборава и од непознавања читаве епохе наше културне историје. Његови радови откривају свога аутора као неуморног проналазача и истанчаног тумача давнашњих трагова наше културе. Пишући о српској књизи и о њеној историјској судбини Лаза Чурчић исписује и сведочанство о судбини свога народа. Посебно се то односи на период 18. века који је био у средишту његовог научног интереса. У том веку досегли су Срби, записао је, „и знатне домете у свим областима уметничког стваралаштва”. Лаза Чурчић успешно прати знакове што их књиге, као отиске, остављају у другим књигама. Оживљавајући згуснути дух једног давног времена, успостављајући везе из асоцијација по додиру, стављајући расуте крхотине под лупу, Лаза Чурчић, корак по корак реконструише раскошни мозаик једног тајанственог животног пута какав је био Орфелинов. Као поуздан зналац Орфелиновог живота и дела он је у својим студијама и чланцима о овој прекретничкој стваралачкој личности епохе просветитељства у српској култури пажљиво испитивао и преиспитивао сваки познати податак, помно издвајајући детаље који су претходним истраживачима остајали скривени и невидљиви. Његовој научној радозналости није измакао готово ниједан аспект обимне и многостране Орфелинове делатности, без обзира на то да ли се радило о књижевности или ликовној уметности. Уосталом, Лаза Чурчић је и велики заговорник сарадње међу научним дисциплинама, јер није био редак случај да су драгоцену подаци остајали неуочени због сувише уског и једностраног погледа на предмет проучавања. С високом научном

---

¹ Тихомир Остојић, *Захарија Орфелин: живот и рад му* (Београд: Српска краљевска академија, 1923), 20.

и културноисторијском свешћу која је, и иначе, одлика његових радова, наш аутор позива читаоца да буде сапутник у процесу трагања и саучесник у тражењу одговора. Повремено се чини да Лаза Чурчић, решавајући ту стваралачку загонетку, сведочи о Орфелину на основу личног виђења и сазнања из прве руке.

Када је реч о Захарији Орфелину, научни *credo* Лазе Чурчића може се формулисати у подстицајну и ослобађајућу реченицу коју је сâм сажео: „За ствараоца Орфелиновог формата вреди се потрудити и по цену да се у трагању за објашњавањем његове личности и греша.”² Јер, говори Лаза Чурчић докле се стигло и где се застало, шта још треба утврдити, за чиме трагати. Подсећа на недовршене послове. Опомиње све око себе шта све још треба да ураде јер дуг према Орфелину никако није мали. Покреће непрестано нова и важна питања свестан да много тога још чека да буде откривено и пронађено. Да се, баш зато, мора оставити места за допуне, да судови никада не могу да буду свеобухватни и коначни. Управо је због тога његов стваралачки поступак могао да укључи и сасвим посебну, данас ретку, научну етику која је налазила снаге да каже: „погрешио сам”.

Приказујући у својој студији *Тихомир Остојић о Захарији Орфелину*³ све оно што се о овом ствараоцу сазнало до Остојићевог времена описао је Лаза Чурчић и првих сто година орфелинологије, исправно закључујући да се Остојићев значај и права мера његовог доприноса могу правилно сагледати и оценити тек у светлу компаративних елемената и онога на чега је овај знаменити књижевни историчар могао ослонити своја истраживања. Од сјајног узлета који је започео и данас значајном лексиконском биобиблиографском обрадом Захарије Орфелина насталом из пера Елека Хорањија,⁴ преко низа, више-мање, успутних и појединачних тачака које су скромно и стидљиво трасирале Орфелинов траг у нашој књижевној историографији 19. столећа све до тренутка када је Димитрије Руварац поновно открио Захарију Орфелина као аутора *Житија Петра Великог* (Руварац, 1887),⁵ а недуго потом о њему публиковао и драгоцену архивску грађу (Руварац, 1890).⁶ Недовршена монографска синтеза Тихомира Остојића публикована након Остојићеве смрти остала је, ипак, све до данас, једини целовити

2 У писму аутору овог текста.

3 Лаза Чурчић, „Тихомир Остојић о Захарији Орфелину”, *Свеске Матице српске* 20, *Серија књижевности и језика*, 7 (1991), 44–54. Прешт. у: Л. Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину* (Загреб: Српско културно друштво „Просвјета”), 2002.

4 Alexius Horányi, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum* II (Viennae: impensis Antonii Loewil, 1776), 705–708; В. и Алексиус Хорањи, „Захарија Орфелин”, [превео Боривој Чалић], *Љетопис Српског културног друштва „Просвјета”* (2001): 495.

5 Димитрије Руварац, „Ко је писац књиге *Житије и славња дѣла Государя императора Петра Великога - Въ Венецији 1772?*”, *Јавор* XIV, бр. 10 (1887), 151–153 и 11 (1887): 167–169.

6 Димитрије Руварац, „Захарија Орфелин: животописно-књижевна црта”, *Споменик Српске краљевске академије* књ. X (1891): 75–91.

приказ живота и дела зачетника нове српске књижевности и незаобилазно место у свим разговорима о овом ствараоцу.

На методолошки сличан начин могао би се испитивати и оцењивати допринос Лазе Чурчића орфелинологији. Од времена Тихомира Остојића па до тренутка када је Чурчић објавио свој први прилог о Захарији Орфелину изашло је тек неколико темељитих текстова који су озбиљније захватили проблематику Орфелиновог опуса и о њему донели нове, вредне и запажене податке. Највећим делом то се односи на радове Мите Костића,⁷ Николе Радојчића,⁸ Васе Стајића,⁹ Георгија Михаиловића,¹⁰ и Димитрија Кириловића.¹¹ Није претерана тврдња да је Захарију Орфелина у матицу српске књижевности вратио Младен Лесковац када је уврстио његову поезију у своју *Антологију старије српске поезије*¹² и написао о том поетском стваралаштву драгоцене напомене, а потом се у својој студији „Око једне песме Орфелинове” још посебно и детаљно задржао на Орфелиновој „Мелодији к пролећу”.¹³

У свом првом раду посвећеном делу Захарије Орфелина публиковао је Лаза Чурчић свој налаз бакрорезног листа *Ходатајство Сина Божија* који је Орфелин начинио 1783. године у Бечу.¹⁴ Овај бакрорез малог формата био је залепљен у рукописној књизи „Мач војинствујушчег христијанина” из Библиотеке Матице српске, па је Чурчић закључио да је био намењен илустровању рукописних књига. Нешто касније, такође у рукописној књизи али Српске велике гимназије у Сремским Карловцима, пронашао је Лаза Чурчић још један примерак овог графичког листа. Овом бакрорезу, о којем има трага и у Орфелиновој преписци, вратио се наш аутор поновно, након пуне четири деценије, у студији „Последње две године живота Захарије Орфелина”, једном од својих најбољих текстова о овом свом јунаку, указавши на јединствен пример синкретизма у Орфелиновом стваралаштву.

7 Мита Костић, „Zacharias Orfelins Kaligraphie”, *Archiv für slavische Philologie* Bd. XXXVI (1914), 155–165; Мита Костић, „Непозната дела Захарије Орфелина”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. I/1 (1921):86–92.

8 Никола Радојчић, „Захарија Орфелин као историчар”, *Гласник Историског друштва у Новом Саду* књ. VI/3 (1933): 253–280.

9 Васа Стајић, *Новосадске биографије* књ. VI (Нови Сад: Матица српска, 1956), 173–178.

10 Георгије Михаиловић, „Два прилога проучавању Орфелинових песама”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* књ. 20/3–4 (1954): 280–291.

11 Димитрије Криловић, предговор у *Зрцало науке*, Захарија Орфелин (Нови Сад: Матица српска, 1952), 1–33.

12 Младен Лесковац, прир., *Антологија старије српске поезије* (Нови Сад: Матица српска, 1953); ²1964; ³1972.

13 Младен Лесковац, „Око једне песме Орфелинове”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. 1 (1956): 174–192.

14 Лаза Чурчић, „Илустровање рукописних књига бакрорезом и један такав рад Захарије Орфелина”, *Библиотекар* XIII, св. 1/3 (1961): 67–73; Прешт. у: Л. Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*.

Ако би се у опусу Лазе Чурчића посвећеном Захарији Орфелину тражила тачка окупљања онда би се с правом могло указати на његову студију „Захарија Орфелин и српска књига”.¹⁵ У њој се, први пут целовито, претресају крупна библиографска, али и историјска питања која покреће Орфелинова књижевна и издавачка активност и даје преглед његовог односа према књизи: о писању, преписивању, умножавању, издавању, штампању, илустровању. Постављају се питања која нико до тада није узимао у озбиљно разматрање и уверљиво се доказује да такав однос према књизи „није и не може бити случајан”.¹⁶ Та студија са својих дванаест поглавља одаје и препознатљив стваралачки и стилски поступак Лазе Чурчића из којег зрачи ауторова посвећеност свом јунаку и огромна симпатија за њега. Притом, Лаза Чурчић упозорава, слично као и Младен Лесковац пре њега, на опрезност: „Оно што је писао и написао о себи не сме се примити без много критичког става и без много обазривости”.¹⁷ Због тога сасвим природно и логично звуче ауторови искази у којима је много израза као што су: „зна се”, „зна се веома мало”, „не зна се”, „није познато”, „не би требало сумњати”, „чини се”, „ваља тек утврдити”, „могло би се примити”, „ваљда”, „може се само нагађати”, „ако би то могло бити”, „јамачно”, „извесно је”, „није сасвим извесно” па све до запањујућег, а тако људског, сазнања: „Ово су тако крупне речи да је аутор ових редова збуњен пред њима, а немоћан је да их изостави”.¹⁸

Орфелинова поезија, књижевна и историјска питања која је отварао поетски опус првог српског песника који је пожелео и остварио жељу да штампа своје стихове тема су низа посебних радова Лазе Чурчића чији је центар студија „Песник Захарија Орфелин”.¹⁹ То је прегледан, јасан и добро документован водич кроз књигу коначно сабраних Орфелинових стихова коју је Лаза Чурчић и приредио 1983. године. Питања Орфелинове поезије тематизују се и у текстовима „Захарија Орфелин и народна поезија”,²⁰ „Орфелинова Молитва пред смрт”,²¹ „Поезија Захарије Орфелина на руском

15 Лаза Чурчић, „Захарија Орфелин и српска књига”, *Библиотекар* XXVIII, бр. 3/4 (1976): 393–428; Прешт. у: Л. Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*.

16 Исто, 395.

17 Исто, 396.

18 Исто, 398.

19 Лаза Чурчић, „Песник Захарија Орфелин”, у *Песме*, Захарија Орфелин, прир. Лаза Чурчић (Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1983), 5–25; Прешт. у: Лаза Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*.

20 Лаза Чурчић, „Захарија Орфелин и народна поезија”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* књ. 42/1–4 (1976): 171–177; Прешт. у: Лаза Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*.

21 Лаза Чурчић, „Орфелинова Молитва пред смрт”, *Писац* год. 1, бр. 1 (1989): 5; Прешт. у: Лаза Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*.

и српском језику”²² и „Песма новоначињена грађанки господични Ф[емки] Захарије Орфелина”.²³ Показао је Лаза Чурчић да је Орфелин сјајно савладао све тајне песничког умећа, добро познавао версификацију, да му је била позната традиција народне али и грађанске поезије. Није му била непозната ни молитвена поетика. Управо је Лаза Чурчић први скренуо пажњу на Орфелинову „Молитву пред смрт” читајући је не само као изванредно песничко дело него је доводећи у најтешњу везу с Орфелиновим тешким животним околностима поткрај његовог живота. Таква су подстицајна размишљања указала на широку основу Орфелинове поетике, а новим налазима знатно је проширен тематски и жанровски круг поетског стваралаштва овог првог књижевног песника у српској књижевности.

Круг инспиративних питања и надахнутих тумачења оставио је Лаза Чурчић и у циклусу својих радова који се односе на Орфелиново животно дело, уз *Историју* Јована Рајића најзначајнију књигу српског 18. столећа, *Житије Петра Великог*. Студију *Шест бележака о Орфелиновом Житију Петра Великог*²⁴ могао је да напише само истински посвећеник који није желео да одустане од своје теме иако је унапред био свестан да она „већ две стотине година чува многе тајне и мистификације”.²⁵ Али, напредак је и у постављању питања а њих је Лаза Чурчић отворио безброј нудећи, истовремено, дубоко промишљене одговоре на њих. Јер, када је о Орфелину реч ниједно питање није неважно. У настојању да ову крупну загонетку што боље објасни, он се бави питањима хронологије настанка овог дела, његових издања и варијанти, пророчки указујући на могућно решење које се може очекивати из руских архива. Студија о *Житију Петра Великог* била је сјајан увод у изложбу коју је поводом двестогодишњице ове књиге организовала Библиотека Матице српске и коју је реализовао Лаза Чурчић, те уз њу приредио и зборник који и данас одскаче својом несвакидашњом лепотом и којим би, несумњиво, Орфелин био веома задовољан. У овом каталогу дао је и рад „Бакрорези у илустрованим примерцима Житија Петра Великог Захарије Орфелина”,²⁶ у којем је,

22 Лазар Чурчич, „Поэзия Захария Орфелина на русском и сербском языках”, у *Русско-сербские литературные связи XVIII – начала XX*, ред. Ю. Д. Беляева (Москва: Наука, 1989), 43–55. Први пут објављено на српском језику у: Лаза Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*.

23 Лаза Чурчић, „Песма новоначињена грађанки господични Ф[емки] Захарије Орфелина”, *Летопис Матице српске* 168, књ. 450, св. 5 (1992): 642–649. Прешт. у: Лаза Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*.

24 Лаза Чурчић, „Шест бележака о Орфелиновом Житију Петра Великог”, *Зборник Матице српске за славистику* 2 (1971): 65–85; Прешт. у: *Орфелиново Житије Петра Великог: 1772–1972*, [прир. Лаза Чурчић] (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1972); Прешт. у Лаза Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*.

25 Исто, 82.

26 Лаза Чурчић, „Бакрорези у илустрованим примерцима Житија Петра Великог Захарије Орфелина”, *Орфелиново Житије Петра Великог: 1772–1972*, [прир. Лаза Чурчић] (Нови Сад:

уз попис илустрација, расправљао о проблемима порекла њихових извора и времену њихове израде. Орфелиновом *Петру Великом* вратио се Лаза Чурчић у радовима „Захарија Орфелин о сеобама Срба у Русију”²⁷ и „Захарија Орфелин о Новој Србији”,²⁸ жалећи што историчари нису више користили ово Орфелиново дело, показујући да је Орфелин умео да дође до поузданих историјских извора, да их критички процењује и користи у писању биографије најславнијег међу руским царевима.

Циклус тема везаних уз *Житије Петра Великог* закључује надахнут текст „Захарија Орфелин о Петрограду”.²⁹ Орфелинов опис Петрограда, рекао је Лаза Чурчић, „био је прво написано виђење једног великог и лепог града из пера српског писца 18. века”. Отворио је овде наш аутор лепу, интригантну и занимљиву могућност да је Захарија Орфелин путовао у град Петра Великог, видео лично престоницу руске империје у веку њеног оснивања и управо на основу таквог виђења оставио њен очаравајући опис.

Истраживачкој и стваралачкој радозналости Лазе Чурчића нису измакле ни последње две Орфелинове књиге. Тиме је и симболично и стварно покрио готово сва позната нам Орфелинова дела и све периоде његовог живота. У студији „Орфелинов Искусни подрумар”³⁰ указао је Лаза Чурчић и на голем, а до тада неуочен, Орфелинов допринос васпитању укуса. Тиме се ова књига издигла изнад пуког практичног приручника за виноградарство и винарство, а Орфелин, пропагирајући културу уживања у вину, стао међу оне ауторе који су дали свој пионирски допринос развоју естетике код Срба.

„Вечни календар”, вероватно последња Орфелинова књига, нашла се неколико пута у светлу ауторског приступа Лазе Чурчића. У предговору тој књизи писао је Орфелин о себи у трећем лицу и говорио о себи као о већ покојном. Његове тадашње сложене животне околности и тешко здравствено стање током 1783. године несумњиво су условиле да је тамо исписао све оне разочарано-резигниране речи у којима као да своди рачун свог живота. Управо је Лаза Чурчић у Библиотеци новосадске Српске православне велике гимназије пронашао примерак *Вечног календара* с оваквим предговором, али је свој налаз уступио др Георгију Михаиловићу који га је први

Библиотека Матице српске, 1972), 79–86; Прешт. у Лаза Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*.
27 Лаза Чурчић, „Два царска писма о сеобама Срба у Русију”, *Писац* год. 2, бр. 9/10 (1990): 81–82; Прешт. као „Захарија Орфелин о сеобама Срба у Русију”, у *Књига о Захарији Орфелину*, Лаза Чурчић.

28 Лаза Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*, 256–262.

29 Лаза Чурчић, „Захарија Орфелин о Петрограду”, *XVIII столеће* књ. 3 (2002), 68–88; Прешт. у: Л. Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*.

30 Лазар Чурчић, „Орфелинов Искусни подрумар”, у *Искусни подрумар*, Захарија Орфелин, прир. Лазар Чурчић (Београд: Народна библиотека Србије 1986), I–XXVII друге паг.; Прешт. у: Л. Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*.

публиковао.³¹ Иначе, на такав предговор реаговао је архимандрит манастира Гргетега, будући пакрачки епископ, Кирил Живковић пишући Орфелину ружно и оштро писмо. Орфелин је већ пре тога, дочекавши да види објављену књигу, изоставио из свог предговора спорна места и у већ одштампаним примерцима заменио предговор и тако обликовао другу варијанту ове књиге. У тексту „Прва варијанта Орфелиновог Вечног календара није била непозната”³² видео је Лаза Чурчић такву Орфелинову интервенцију као реакцију на писмо Кирила Живковића. Касније је, у студији *Случај Предговора Вечног календара Захарије Орфелина*,³³ подвргао детаљној анализи Орфелинов необични предговор и закључио да је он пре свега сведочанство о Орфелиновој болести и његовом тешком стању у којем се налазио поткрај живота. За Кирилово писмо рекао је да је, упркос свему, то „најбоље и најпоузданије сведочанство једног савременика о аутору *Вечног календара*”.³⁴

Радови Лазе Чурчића о Захарији Орфелину окупљени су, напослетку, у књигу која носи једини могући наслов: *Књига о Захарији Орфелину*. За њу је наш аутор написао сјајну студију „Последње две године живота Захарије Орфелина”³⁵ у којој је свог великог јунака током његове две последње године следио у стопу, из дана у дан, од Велике Ремете, преко Беча и Пакраца све до повратка у Нови Сад и краја на Сајлову, имању бачких владика. Симболично се вратио и на свој први текст о Захарији Орфелину када је у бакрорезу *Ходатајство Сина Божија*, који је открио и први описао пре пуне четири деценије, препознао ликовним средствима изражену „Молитву пред смрт” или како је рекао: „Тај, један од најбољих Орфелинових бакрореза, графички је двојник *Молитве пред смрт*”³⁶ и запитао се није ли грешник који на композицији клечи испред божанског престола можда аутопортрет Захарије Орфелина? И оно што је најлепше, доказао је у овој студији Лаза Чурчић да Орфелин ипак није умро „пребедно”, како је то записао Јован Рајић, и није умро дужан!

Трагова о Захарији Орфелину, неизбежно, има и у другим књигама Лазе Чурчића, па и у оним текстовима који још нису доспели у књиге. Чини се да је управо Орфелин она црвена нит стваралаштва и опуса Лазе Чурчића која је његову пажњу, али и машту, заокупљала и даље, па тако и данас. Неки од најзначајнијих налаза тек ће

31 Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века* (Београд: Народна библиотека СР Србије, 1964), 164 (бр. 168).

32 Лаза Чурчић, „Прва варијанта Орфелиновог *Вечног календара* није била непозната”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* књ. 22, св. 2 (1974): 350–352. Прешт. у: Л. Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*.

33 Лаза Чурчић, „Случај Предговора *Вечног календара* Захарије Орфелина”, *Војвођански годишњак* св. 1 (1995): 245–256; Прешт. у: Л. Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*.

34 Л. Чурчић, „Прва варијанта [...]”, 352.

35 Лаза Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*, 243–371.

36 Исто, 366.

уследити у књизи *Исходи и стазе српских књига 18. века*.³⁷ Откриће Лаза Чурчић, тако, да је Орфелин у Венецији штампао формуларе протокола црквених матичних књига па се тиме уписао и на почетак нове српске администрације. Тим поводом исписује и лепо домишљање: „Морао је Димитрије Теодосије бити задовољан пословима које му је донео Захарија Орфелин. Могао га је за њих наградити и штампањем песама на мало страница и на малим форматима, за мало новца или бесплатно. Не би се таква награда смела, данашњом терминологијом, звати корупција. Ако је тако наградио Захарију Орфелина, наградио је Димитрије Теодосије и нову српску књижевност”.³⁸

Допринос орфелинологији, али и историји српске културе, дао је Лаза Чурчић расправом „Буквари, Началнаја ученија, из 1761. и 1772. године”,³⁹ у којој је упознао научну јавност с непознатим примерком малог буквара *Началноје ученије*, штампаном 1761, а сачуваном, колико се данас зна, у само једном примерку, оном Универзитетске библиотеке у Гетингену. У другом делу овог рада поновно је отворио једно од најкрупнијих библиографских и историјских питања када је реч о српским књигама које су у Орфелиново доба штампане у Венецији. Реч је о временском датирању књига штампаних код Димитрија Теодосија на којима се налазе лажна места издања. Још од времена Георгија Михаиловића и његове *Српске библиографије XVIII века* усталило се мишљење које је одлучно заступао овај заслужни српски библиограф да такве књиге треба бележити управо у оним годинама које су и наведене у импресуму. Преиспитујући проблем библиографског бележења венецијанских издања „*con falsa data*” Лаза Чурчић је убедљиво и основано показао да то питање ипак није решено и да ће се московска и кијевска издања прештампана у Венецији, у штампарији Димитрија Теодосија, морати ипак датирати коју годину касније, управо онако како је рачунао и Павел Јозеф Шафарик и како их је, стављајући их у најранију Шафарикову годину, нотирао у својој библиографији Стојан Новаковић. По таквом размишљању Лазе Чурчића био би Орфелинов „Плач Србије” објављен пре „Горестног плача”, на којем стоји да је штампан новембра 1761, баш како су датирани и „Молитвослов” и „Требник”. Такво је време штампања „Горестног плача”, пише Лаза Чурчић, „записано да буде прочитано у години штампања „Молитвослова” и „Требника”, а то никако није било 1761. године”.⁴⁰

Минуциозне студије и текстови Лазе Чурчића у непрекидном су дијалогу, преплићу се, увезују и допуњују због чега се увек на уму мора имати последња ауторова

37 Лаза Чурчић, *Исходи и стазе српских књига*, прир. Душица Грбић (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2006).

38 Лаза Чурчић, *Формулари црквених матичних књига штампарије Димитрија Теодосија*, у *Исходи и стазе српских књига*, Л. Чурчић (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2006), 82.

39 Лаза Чурчић, *Буквари, Началнаја ученија из 1761. и 1772. године*, у *Исходи и стазе српских књига*, 62–76.

40 Исто, 69.

реч. Јер временом се увек сазнало још нешто ново, указало се другачије тумачење, омогућили другачији закључци, а Лаза Чурчић је, притом, немилосрдно исправљао своје властите пријашње увиде. Бавећи се 18. столећем, ограниченим временским одсечком у којем је читава једна култура постигла силан цивилизацијски напредак и искорак, а затим и свестраним деловањем најистакнутијег појединца те културе који је својим радом у њој обележио целу епоху коју би ваљало називати Орфелиново доба, показао је Лаза Чурчић не само изванредно знање већ искрену и дубоку страст. Како другачије објаснити његову потребу да се толико пута и изнова враћа питањима тог доба, увек оригинално промишљајући сложене друштвене односе који Србима, и ствараоцима међу њима посебно, најчешће нису ишли на руку. Говорећи о писцима и о литератури он говори о животу, о људској потреби да ствара, да изнедри лепоту свему упркос, свестан, истовремено, да се на то доба не може и не сме гледати престрого, али ни романтично и разнежено.

Нововековна српска култура имала је среће што је Захарија Орфелин био на њеном почетку, у доба када је правила своје прве модерне кораке. Дуго, стрпљиво и упорно их откривајући, проучавајући и тумачећи, обележио је Лаза Чурчић својим делом други век орфелинологије. Пишући поуздано и за трајање довео је Лаза Чурчић ову дисциплину на завидан ниво и поставио стандарде испод којих се не сме ићи. Наслањајући се на своје претходнике и упорно померајући границе створио је он један од најтрајнијих путоказа који се никако неће моћи заобићи у свим будућим разговорима о Захарији Орфелину и пословима који у вези с Орфелиновим опусом тек предстоје. Ништа што је једном створено не може бити изгубљено заувек. Остаје тако и нада да ће се нека Орфелинова дела која су, чини се заувек, нестала, можда, једном, ипак пронаћи. Лаза Чурчић устрајан је у таквој нади више од других. На изненађења с Орфелином ваља увек рачунати. Наш је аутор таквим чудима сведочио више пута и више пута је био награђен радошћу сазнања. Никад се не зна, можда ће тако однекуд искрснути и друга свеска *Славено-српског магазина*, како се то недавно догодило с, готово митским, примерком Орфелиновог „Горестног плача”.

Рођен двеста година након Орфелина, Лаза Чурчић рођен је, изгледа, у његовом сазвежђу. Лепо име за сазвежђе, зар не?

Светлана Томин

ДОПРИНОС ЛАЗАРА ЧУРЧИЋА ПРОУЧАВАЊУ ПЕТЕ ЦЕТИЊСКЕ ИНКУНАБУЛЕ*

Када је реч о проучавању старих штампаних књига, може се говорити о постојању новосадске школе. Хронолошки, на њеном првом месту свакако стоји име Ђорђа Сп. Радојичића,¹ затим Боривоја Маринковића² и Лазара Чурчића. Сва тројица су, поред важних и недовољно проучених тема везаних за инкунабуле и палеотипе,

---

* Овај рад настао је у оквиру пројекта *Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности* (178005), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Боривоје Маринковић и Богдан Гаврилов, „Библиографија радова академика Ђорђа Сп. Радојичића”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* књ. XIII/1 (1970): 5–35; Боривоје Маринковић и Богдан Гаврилов, „Додатак Библиографији радова академика Ђорђа Сп. Радојичића”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* књ. XIV/2 (1971): 763–774; Боривоје Маринковић и Богдан Гаврилов, „Други додатак „Библиографији радова академика Ђорђа Сп. Радојичића”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* књ. XV/2 (1972): 855–856; Боривоје Маринковић и Богдан Гаврилов, „Трећи додатак „Библиографији радова академика Ђорђа Сп. Радојичића”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* књ. XVI/2 (1973): 853–858.

2 Боривоје Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*, прва књига „Мних Макарије от Чрније Гори” (XV–XVI) (Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1988); Боривоје Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*, друга књига „Божидар и Вићенцо Вуковић” (XVI) (Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1989); Боривоје Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*. Од Горажда до Мркшине цркве (XVI). (Горажде, Рујно, Грачаница, Милешева) књ. IV/1 (Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић” и Београд: Народна библиотека Србије и Сарајево: Народна и универзитетска библиотека БиХ и Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1991); Боривоје Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа* књ. IV/2. Од Горажда до Мркшине Цркве (XVI). (Београд, Мркшина Црква, допуне) (Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић” и Београд: Народна библиотека Србије, Библиотека града Београда и Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1992); Боривоје Маринковић, *Огледи о старом српском штампарству. Предговори из серије од пет књига о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама у XV, XVI и XVII столећу*, (Нови Сад: Дневник, 2007).

разматрали и питање постојања пете цетињске инкунабуле, *Четворојеванђеља*. У науци о овоме постоје опречни ставови – по једнима је штампарија на Цетињу објавила четири инкунабуле, по другима је уз *Октоих првогласник*, *Октоих петогласник*, *Псалтир* и *Молитвеник (Требник)*, тамо било штампано и *Четворојеванђеље*.³

Како уопште знамо да је на Цетињу било објављено и *Четворојеванђеље*?
Откуда у науци идеја о постојању пете цетињске инкунабуле?

Будући да од овог *Четворојеванђеља* до нас није дошао ниједан лист, његово објављивање довођено је у питање. Уколико је поменуто међу инкунабулама, то је обавезно уз напомену да је његово штампање у домену претпоставке, односно да је „вероватно” или „по свему судећи” било одштампано. Као главни доказ у прилог постојања цетињског *Четворојеванђеља* наводи се запис из *Буђановачког јеванђеља*.

Буђановачко јеванђеље назив је рукописа који је презвитер Вук преписао у Срему, у Буђановцима, 1548. године.⁴ На крају *Буђановачког јеванђеља* налази се запис: си изводъ ѿ форми црѣноевѣчь. ѿ съложеніа макаріева (Овај извод је из узора Црнојевића према слагању (од слога, од словослагања) Макарија).⁵ Презвитер Вук, дакле, саопштава да је пред собом као предложак имао штампано цетињско *Четворојеванђеље*.

Према Ђорђеу Сп. Радојичићу, овај запис на *Буђановачком јеванђељу* неоспорно је сведочанство да је на Цетињу било штампано и *Четворојеванђеље*.⁶ После њега, ову књигу у списак цетињских инкунабула уврстили су и Дејан Медаковић,⁷ Н. Б. Варбанец

3 Светлана Томин, „О Четворојеванђељу, петој инкунабули из штампарије Црнојевића. Неколико напомена”, у *Српско језичко и књижевно наслеђе на простору данашње Црне Горе. Српски језик и књижевност данас*, уредник Јелица Стојановић (Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори и Матица српска у Новом Саду и Матица српска – Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, 2019), 557–559.

4 Рукопис је укоричен у кожи, има 293 листа, 21 ред на страни. Величина листова: 30,5 x 20–21 см, величина текста: 21,5 x 12,5 см: Ђорђе Сп. Радојичић, „Две старе српске рукописне књиге из Војводине”, *Библиотекар* 3–4 (1956): 177. Није познато где се овај рукопис данас налази. Видети: Светлана Томин, „Буђановачко јеванђеље – трагом рукописа из 1548. године”, у *Међународни научни скуп Осам векова аутокефалије СПЦ (1219–2019) : историјско, богословско и културно наслеђе* (у штампи).

5 За ову формулацију превода захвалност дугујем колегиници Наташи Драгин.

6 Ђорђе Сп. Радојичић, „О штампарији Црнојевића”, *Гласник Скопско научног друштва* XIX. Одељење друштвених наука 11 (1938): 169.

7 Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века* (Београд: Српска академија наука, 1958), 67.

и Б. И. Лукјаненко,⁸ Боривоје Маринковић,⁹ Лазар Чурчић,¹⁰ Митар Пешикан,¹¹ Надежда Синдик,¹² Миле Грозданић,¹³ Виктор Савић,¹⁴ Амфилохије Радовић,¹⁵ Миланка Убипарип,¹⁶ Љиљана Пузовић и Мирослав Лазић,¹⁷ Ратко Хрваћанин,¹⁸ Ивона Карачорова¹⁹ и други.

8 Н. Б. Варбанец и В. И. Лукјаненко, „Ћирилска издања на Цетињу (1493–1496)”, *Библиографски вјесник* 1 (1979): 5.

9 Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*, прва књига, 25: „Држи се, с много оправданих разлога, и то да је Макарије приредио за штампу још једну књигу, *Четворојеванђеље* (1496?), познату, данас, по 'буђановачком' препису из 1548. године. Пет инкунабула? Је ли то дефинитивни резултат науке о нашем старом ћириличком штампарству?”

10 Лазар Чурчић, „Проф. др Евгениј Љвович Немировски, Црногорска библиографија. Том I књ. 1. Издања Ђурђа Црнојевића 1494–1496. Цетиње 1989, 222 стр.”, *Библиографски вјесник* 2–3 (1993): 164; Лазар Чурчић, „Иларион Руварац о првој штампарији у Црној Гори” у *Црнојевића штампарија и старо штампарство*, уредник Јевто М. Миловић (Подгорица: Црногорска академија наука и уметности, 1994), 46.

11 Митар Пешикан, „Лексикон српскословенског штампарства”, у *Пет векова српског штампарства 1494–1994. Раздобље српскословенске штампе XV–XVII в.*, приредили Митар Пешикан, Катарина Мано-Зиси, Миљко Ковачевић (Београд: Српска академија наука и уметности и Матица српска и Народна библиотека Србије, 1994), 208.

12 Надежда Р. Синдик, прир., *Издавачи, штампари, преписивачи* (Цетиње: Обод, 1996), 29.

13 Миле Грозданић, *Пут до књиге* (Београд: Публикум, 2007), 272.

14 Виктор Савић, „Записи штампара свештеномонаха Макарија. Језик, писмо и правопис”, у *Српско језичко наслеђе на простору данашње Црне Горе и српски језик данас*, уредник Јелица Стојановић (Никшић: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори и Матица српска у Новом Саду, 2012), 160.

15 Амфилохије Радовић, „Духовно и просвјетно зрачење цетињског Октоиха”, у *Октоих петогласник. Издање Ђурђа Црнојевића*, приредили Миланка Убипарип, Мирослав Лазић, Милена Н. Мартиновић (Цетиње: Митрополија црногорско-приморска, Цетињски манастир и Београд: Народна библиотека Србије и [Грачаница]: Епархија рашко-призренска и косовско-метохијска, манастир Високи Дечани, 2014), 5.

16 Миланка Убипарип, „Петогласник Ђурђа Црнојевића”, у *Октоих петогласник. Издање Ђурђа Црнојевића*, приредили Миланка Убипарип, Мирослав Лазић, Милена Н. Мартиновић (Цетиње: Митрополија црногорско-приморска, Цетињски манастир и Београд: Народна библиотека Србије и [Грачаница]: Епархија рашко-призренска и косовско-метохијска, манастир Високи Дечани, 2014), 21.

17 Љиљана Пузовић и Мирослав Лазић, *Између традиције и иновације. 520 година од прве ћирилске књиге штампане на српскословенском језику. Каталог изложбе*, аутори изложбе и каталога Љиљана Пузовић и Мирослав Лазић (Београд: Народна библиотека Србије, 2014), 5.

18 Ратко Хрваћанин, „Српско богослужбено штампарство XV–XVII века”, у Владимир Вукашиновић и Никола Јоцић, *Старе штампане књиге библиотеке Епархије славонске у Пакрацу* (Београд: Институт за културу сакралног Монс Хемус, Институт за литургику и црквену уметност, 2016), 325, 340.

19 Ивона Карачорова, „О редакцији Псалтира из штампарије Црнојевића”, у *Српско језичко и књижевно наслеђе на простору данашње Црне Горе. Српски језик и књижевност данас*,

Да ли можемо да верујемо запису презвитера Вука? Утврђено је да је његова белешка, која се налази у запису на крају *Буђановачког јеванђеља*, о кругу сунца и месеца тачна – наиме, 1548. године заиста је наилазио 28-ми сунчев круг и 7-ми месечев круг.²⁰ Да ли је тачан и Вуков податак о предлошку са ког је преписивао?

Много пута потврђена је велика документарна вредност записа. У вези са јеванђељима, на пример, верујемо запису Григорија дијака да је за кнеза Мирослава преписано чувено *Мирослављево јеванђеље* (осамдесете године XII века). И *Вуканово јеванђеље* (око 1197–1199) названо је по овом владару поменутом у запису, а *Радослављево јеванђеље* из 1428/29. године по илуминатору изванредних минијатура. *Четворојеванђеље владике Максима* датовано је у 1514. годину на основу записа писара, јеромонаха Панкратија, а названо је по поручиоцу, владики Максиму на основу натписа на окуву. Нико у литератури ове податке није доводио у питање.

Исто тако, у вези са инкунабулама у науци се дуго водила расправа око места где се налазила прва јужнословенска ћирилска штампарија.²¹ Данас се као поуздан узима податак из поговора *Псалтира с последовањем* да је ова књига била штампана на Цетињу. Поводом осветљавања овог питања Лазар Чурчић указао је на закључак Илариона Руварца: „У Црквеним књигама штампаним повељењем господара Ђурђа Црнојевића у Црној Гори и на *Цетињу*, а не на *Ободу*, као што се [...] пише и говори.”²² Руварац се, дакле, држао „јединог поузданог податка који је постојао и који је још увек једини и најпоузданији, то је онај из поговора у *Псалтиру* из 1495. где стоји да је штампан на Цетињу. Он не сумња у поговор, чак и не дозвољава да се сумња у њега. Како нема других података о месту где је била штампарија, њему је податак из *Псалтира* тим драгоценији”.²³

Чињеница је, исто тако, да се за не мали броја књига зна само по њиховом помену у записима, али да то није био основ за порицање њиховог постојања. Иако често не знамо где су и како оне нестале, не сумњамо да су постојале.

На основу описа који је дао Павле Јосип Шафарик, на пример, почев од 1831. године говоримо о постојању *Раковачког србљака* из 1714. и наводимо његов састав, мада самог рукописа нема. Од овог, *Раковачког србљака*, који је, према Шафариковом

уредник Јелица Стојановић (Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори и Матица српска у Новом Саду и Матица српска – Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, 2019), 13, 14.

20 Радојичић, „О штампарији Црнојевића”, 168. Ово је потврдио и Евгениј Љвович Немировски, „Да ли је постојало штампано Четворојеванђеље из штампарије Ђурђа Црнојевића”, *Историјски записи* 1–4, (1993): 13.

21 Чурчић, „Иларион Руварац о првој штампарији у Црној Гори”, 33–47.

22 Исто, 42.

23 Исто.

сведочењу, приредио игуман Теофан, а исписао јеромонах Максим, значи, данас имамо само опис.²⁴

С друге стране, треба подсетити да Шафарик није веровао у постојање цетињског *Октоиха петогласника*: „Не постоји никаква друга половина црногорског *Октоиха*”,²⁵ као што у то нису веровали ни Каратаев, Јагић и Ровински.²⁶ Јагић је, међутим, десетак година касније, променио своје мишљење.²⁷ Руварац такође није веровао да је штампан *Октоих петогласник*, као ни *Требник*, него је од цетињских издања навео само *Октоих првогласник* и *Псалтир*.²⁸ Као што је познато, 1951. године у Дечанима је откривен већи одломак од 38 листова цетињског *Октоиха петогласника*. До тада је од ове књиге био сачуван један илустрован лист, који се налази на Цетињу и свега неколико листова и једна илустрација, који су пропали за време Првог светског рата.²⁹ Боривоје Маринковић је, у вези са цетињским *Октоихом петогласником* приметио како се о овој књизи „никад није довољно знало и како је откриће ‘дечанског’ фрагмента учињено готово у наше дане, ништа природније није него то што се, одувек, сумњало у постојање овога издања и што се беспоговорно сматрало да оно никад није било ни штампано”.³⁰

24 О *Раковачком србљаку* видети: Лазар Чурчић, „Србљаци у 18. веку”, у *Српске књиге и српски писци 18. века* (Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1988), 34–41.

25 Павел Јозеф Шафарик, *Историја српске књижевности*, с немачког превеле Мирјана Д. Стефановић и Милана Мразовић, приредила, напомене и поговор написала и регистар сачинила Мирјана Д. Стефановић (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина и Нови Сад: Матица српска, 2004), 86, 178–180. Видети и: Иларион Руварац, „О цетињској штампарији, пре четири стотине година” *Глас Српске краљевске академије* XL, II разр. књ. 26, (1893): 19–20. Опширније о овом питању: Евгениј Љвович Немировски, *Почеци штампарства у Црној Гори* (Цетиње: Централна народна библиотека Републике Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1996), 352, 353.

26 Немировски, *Почеци штампарства у Црној Гори*, 352, 353.

27 Исто, 353.

28 Руварац, „О цетињској штампарији, пре четири стотине година”, 19–20, 25.

29 [Ђорђе Сп. Радојичић], *Политика*, 30. август, 1951, 5, као одговор на питање од претходног дана: „Од које је старе српске књиге сачуван само један лист?” (текст прештампан: Ђорђе Сп. Радојичић, *Културно благо. Да ли знате?* (Нови Сад: Платонеум, 2006, 166); Ђорђе Сп. Радојичић, „Две наше библиографске реткости” *Гласник САН* књ. III, св. 2 (1951): 287–288; Ђорђе Сп. Радојичић, „Две наше библиографске реткости (Из ризнице манастира Дечана)” *Историски записи* књ. VIII, св. 1–3 (1952): 5–6; Ђорђе Сп. Радојичић, „О старом српском штампаном апостолу” *Библиотекар* 1–2 (1955): 27. Маринковић, *Огледи о старом српском штампарству. Предговори из серије од пет књига о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама у XV, XVI и XVII столећу*, 284 наводи да је „дечански фрагмент”, бројао, заправо, 39 листова, 38 штампаних и један рукописни.

30 Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*, IV/2, 12. Видети и странице 24, 51.

Треба имати на уму да су неке од књига из штампарије Црнојевића ретке. За разлику од *Октоиха првогласника*, који се сачувао у 108 примерака и фрагмената, као и *Псалтира с последовањем*, од којег је сачувано 39,³¹ *Октоих петогласник* и *Требник* до нас су дошли у малом броју примерака. Од *Октоиха петогласника* знамо за девет фрагмената, а од *Требника* седам.³²

У светлости поменутих чињеница, можемо се запитати: Зашто не бисмо веровали презвитеру Вуку да је преписивао са *Четворојеванђеља* штампаног на Цетињу?

Познати проучавалац старих штампаних књига, Евгениј Љвович Немировски не верује Вуковом запису. Сматра да је Вук пред собом имао не цетињско, него *Четворојеванђеље* које је Макарије штампао у Влашкој 1512. У влашком *Четворојеванђељу*, међутим, сасвим јасно стоји да се књига појавила „повељенијем” Јона Басарабе:

„По заповести господара Јона Басарабе, великог војводе, ја, Христов слуга, свештеноинок Макарије, трудих се о овоме, и завршисмо ову књигу, лета 7020, круг сунца 20, луне 9, индиктион 14, месеца јуна, 25 дан.”³³

Како је Вук могао да превиди овај податак? Да је пред собом имао влашко *Четворојеванђеље*, не би написао да је извод „от форми Црнојевич”. Логично је закључити да је пред собом имао цетињско *Четворојеванђеље*. Митар Пешикан сматра да је невероватно да би Вук, као рутиниран и поуздан писар, могао да припише Црнојевићима књигу у чијем поговору стоји име Јона Басарабе „и да се по његовом налогу Макарије о њој трудио, а која је уз то штампана словима битно крупнијим и другачијим од црнојевићких”.³⁴ Скреноу је пажњу да се поговори *Буђановачког јеванђеља* и *Влашког четворојеванђеља* из 1512. у потпуности подударају: „Само је уместо војводе Басарабе наведен свештеник Вук, па опет уместо податка о Макаријеву труду по заповести војводе Басараба стоји да се трудио презвитер Вук за владе султана Сулејмана по заповести архиепископа Лонгина.”³⁵ Текстолошка подударност води ка закључку да је *Четворојеванђеље* цетињско „послужило као предложак и влашкој и буђановачкој верзији. То би значило да је и поговор потекао с Цетиња”.³⁶

31 Evgenij L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift. Inkunabeln*, Band I, Baden-Baden: Verlag Valentin Koerner, 1996, 167–217, 225–243.

32 Исто, 219–224, 245–253.

33 На дигиталном снимку примерка влашког *Четворојеванђеља* штампаног 1512. године, из Библиотеке Матице српске, овај запис налази се на л. 290а–290б. Превод записа: Надежда Р. Синдик, *Смерени свештеник мних Макарије от Чрније гори* (Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу, 1995), 76.

34 Пешикан, „Лексикон српкословенског штампарства” 210.

35 Исто.

36 Исто.

На непоузданост аргументације Немировског када је реч о петој цетињској инкунабули указује и чињеница да он верује у постојање инкунабуле *Исповид* Матеја Бошњака из 1492. године: „Ова инкунабула није сачувана. О томе да је постојала знамо на основу рукописног глагољичког зборника који потиче с почетка XVI вијека и сада је у Архиву Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу. □...] На листу 95 зборника, који је у науци назван *Тконски зборник*, преписан је колофон издања. □...] Из колофона се сазнаје да је књига штамана у Венецији 16. јула 1492. године у штампарији мајстора Пелегрин Пасквалија³⁷: „[...] svršenje ispovidi ku e vsaki krstjanin držan imiti i umiti i naučiti i bi svršenje ne na let g<ospo>dних 1492 miseca ijuleê na dan 16 i bi učinena ta štampa na počtu počtovanoga g(ospo)d(i)na Žuvana Grimalarke i negova sinovca g<ospo>d<i>na Êndriê i bi učinena ta štampa u kući meštra Pelegrina iz Bolone a bih ê fra Matii Zadrarin on ki ju složih.”³⁸

Постојање ове глагољске инкунабуле проучаваоци не доводе у питање.³⁹ Она се наводи као несачувана глагољска инкунабула, штампана у Венецији, на шта упућује запис, у ствари препис колофона, у рукописном *Тконском зборнику*⁴⁰: „Iz teksta se razabire da je fra Matej Božnjak Zadrarin, provincijal glagoljaških franjevac-a-trećoredaca sastavio neki traktat o ispovijedi koji je svaki kršćanin dužan ‘imiti i umiti i naučiti’, otisnut 1492. u kući znamenitog talijanskog majstora tiska Peregrinusa de Pasqualibus (de Bononiensis) koji između 1483–1494. djeluje u Veneciji.”⁴¹

О постојању штампане књиге, дакле, сведочи запис на рукописном глагољском зборнику! Ниједан примерак ове инкунабуле из 1492. године није сачуван,⁴² баш као што је то случај и са цетињским *Четворојеванђељем*!

37 Немировски, *Почеци штампарства у Црној Гори*, 197. Опис рукописа: Vjekoslav Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, II dio (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1970), 29–35. Данас се *Тконски зборник* чува у ХАЗУ.

38 Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 33.

39 Vjekoslav Štefanić, „Jedna hrvatskoglagoljska inkunabula iz godine 1491” *Rad JAZU* 285 (1951): 58–59; Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 29–35; Šime Jurić, „Hrvatske inkunabule” *Slovo* sv. 34 (1984): 83; Darko Žubrinić, „Usputni zapisi i pripisi u hrvatsko-glagoljičkim knjigama”, <http://www.croatianhistory.net/etf/zapisi.html> (преузето 28. октобра 2019); Vera Blažević Krezić, „Hrvatske glagoljske inkunabule”, *Život i škola* LXI/2 (2015): 129. У одредници „Inkunabule”, *Enciklopedija Jugoslavije* 4, Hil-Jugos (Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1960), 366, формулација је следећа: „Jedna hrvatska inkunabula, štampana latinicom ili glagoljicom, vjerovatno je *Spovid*, koju je složio Matej Zadrarin 1492 u kući meštra Pelegrina iz Bolonje (kako se to kaže u Tkonskom zborniku)”.

40 Eduard Hercigonja, *Srednjovjekovna književnost* (Zagreb: Liber, Mladost, 1975), 220.

41 Исто, 221–222.

42 Mladen Bošnjak, *Slavenska inkunabulistika* (Zagreb [s. n.], 1970), 161.

Не би требало да буде никакве разлике у начину закључивања о постојању *Исповиди* Матеја Бошњака и цетињског *Четворојеванђеља*. О обе штампане књиге сведоче записи на рукописним књигама, с тим што се сведочанство из *Тконског зборника* узима као веродостојно, а оно из *Буђановачког јеванђеља* се доводи у питање. Због чега? Разлог да не уврсти *Четворојеванђеље* у издања штампарије Црнојевић Немировски је пронашао у чињеници да је *Четворојеванђеље* књига великог формата, често у скупоченом металном оквиру, која се излагала на часној трпези заједно са осталим кључним црквеним предметима. Из тога је закључио: „Да је *Четворојеванђеље* било штампано у првој црногорској штампарији, оно би несумњиво дошло до нас.”⁴³ На овај аргумент, позивајући се на запис презвитера Вука, одговорио је Митар Пешикан: „Немамо разлога да сумњамо у овако изричито сведочанство, иако је обрађивач црнојевићких издања Е. Немировски испољио неверицу [...]. Каква су времена била, веће је чудо ако се неки споменик сачувао него ако је пропао.”⁴⁴

Где је могло да нестане *Четворојеванђеље* штампано на Цетињу?

Овим питањем бавио се, поред Ђорђа Сп. Радојичића,⁴⁵ Младена Бошњака,⁴⁶ Митра Пешикана⁴⁷ и Лазар Чурчић, који сматра да је *Јеванђеље*, несумњиво, последња књига која је штампана на Цетињу пре турске најезде: „По свој прилици тада су уништени нерастурени примерци *Октоиха* од петог до осмог гласа и највећи део одштампаних табака *Јеванђеља*”⁴⁸; „Биће да је највећи део штампаних табака најсвечаније књиге штампане на Цетињу уништен.”⁴⁹ Макарије, као и људи из штампарије „морали су бити припремљени за штампање најрепрезентативније литургијске књиге. Упад Турака на Цетиње донео је уништење највећег дела одштампаних табака *Октоиха петогласника* и ваљда све што је било урађено на јеванђељу”.⁵⁰

У приказу књиге Евгенија Љвовича Немировског *Издања штампарије Црнојевића 1494–1496, Цетиње 1989*, Лазар Чурчић је објаснио: „Немировски није

43 Немировски, *Почеци штампарства у Црној Гори*, 83.

44 Пешикан, *Лексикон српскословенског штампарства*, 208–209.

45 Ђорђе Сп. Радојичић, „Српске рукописне и штампане књиге кроз векове” *Библиотекар* 3–4 (1955): 42.

46 Mladen Bošnjak, *Slavenska inkunabulistica*, 99.

47 Пешикан, *Лексикон српскословенског штампарства*, 209.

48 Лазар Чурчић, „Јубилеји србуљских инкунабула и палеотипа 1994. године” *Годишњак Библиотеке Матице српске за 1994* (1995): 26.

49 Лазар Чурчић, „Пола миленијума наше књиге. Издавач, приређивач и штампари цетињских књига 1493–1496. године” *Летопис Матице српске* књ. 453, св. 3 (март) (1994): 327.

50 Лазар Чурчић, „Удео јеромонаха Макарија у штампању цетињских инкунабула”, у *Пет вјекова Октоиха прве штампане књиге на словенском југу* (Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу, Црногорска академија наука и умјетности и [Београд]: Српска академија наука и уметности, 1996), 141.

убеђен да је на Цетињу штампана и пета инкунабула, *Јеванђеље*. Он га помиње, али га библиографски није регистровао ни према литератури. [...] Буђановачки препис цетињског *Јеванђеља* њему није убедљив доказ да је оно било и штампано. Он јамачно добро зна да су табаке цетињског *Јеванђеља* могли уништити Турци када су поткрај 1496. упали у Цетиње, али рачуна да штампани табаци и штампана књига нису исто, па се одлучио да буде уздржан.”⁵¹

Редослед којим су објављиване књиге на Цетињу представља, исто тако, важну тему око које постоје различита мишљења у науци. Лазар Чурчић образложио је свој став на следећи начин: „Утисак је да се јеромонах Макарије одлучио за штампање појачких књига, *Осмогласника* и *Псалтира*, јер су то највише употребљаване литургијске књиге, па су увек и најбрже хабане. После уништавања тих књига доласком Турака, оне су биле и најпотребније. Ипак, њиховим штампањем он је припремао штампарију Цетињског манастира за штампање и репрезентативних књига, пре свих јеванђеља.”⁵²

Мирослав Лазић изнео је претпоставку „да је по свој прилици *Октоих петогласник* штампан у последњој години владавине Ђурђа Црнојевића (1496), с тим што, изгледа, да због Ђурђевог принудног напуштања Цетиња, није завршен”.⁵³ У прилог овој тези иде чињеница да су сачувана само три његова одломка, насупрот *Октоиху првогласнику*, од којег је познато више од стотину примерака.⁵⁴ Једино логично објашњење за ову несразмеру, чак и у случају да је *Октоих петогласник* објављен у мањем тиражу, јесте то да је рад на штампању ове књиге изненада прекинут, односно да није било времена да се дистрибуира пре пада Зете.⁵⁵ У вези са цетињским *Четворојеванђељем*, Лазић претпоставља да је, можда, могло да буде штампано упоредо са *Октоихом петогласником* „с којим је доживело сличну судбину не стигавши да буде завршено или, у крајњем случају, дистрибуирано до православних парохијских и манастирских цркава широм југоисточне Европе”.⁵⁶

Поред поменутог записа презвитера Вука на *Буђановачком јеванђељу* наведени су и други докази у прилог постојања *Четворојеванђеља* из штампарије Црнојевић.⁵⁷

51 Лазар Чурчић, „Проф. др Евгениј Љвович Немировски, Црногорска библиографија. Том I-књ. 1. Издања Ђурђа Црнојевића 1494–1496. Цетиње 1989, 222 стр.”, 164.

52 Чурчић „Удео јеромонаха Макарија у штампању цетињских инкунабула”, 140.

53 Мирослав Лазић, „О времену штампања цетињског Октоиха петогласника: прилог хронологији издања штампарије Црнојевића”, у *Библионет 2018. Рукописна и стара штампана књига. Зборник радова*, уреднице Душица Грбић, Светлана Вучковић, Александра Драпшин (Београд: Заједница матичних библиотека Србије и Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2018), 115.

54 Исто, 119, 123.

55 Исто, 123–124.

56 Исто, 128.

57 Видети: Томин, „О Четворојеванђељу, петој инкунабули из штампарије Црнојевића. Неколико напомена”, 557–572.

Један од кључних доказа образложио је Лазар Чурчић, који је у неколико својих радова изнео веома значајно запажање везано за оквире илустрација у цетињском *Октоиху петогласнику*: „На дрворезним оквирима илустрација *Октоиха петогласника* постоје хералдички знаци који прате ликове четири јеванђелиста, што је поуздани доказ да нису начињени за ту књигу. И они су несумњиви доказ да је на Цетињу штампано и *јеванђеље*, да су дрворезни оквири начињени за њега, а употребљени, сасвим неодговарајуће, и у *Октоиху петогласнику*.”⁵⁸ Илустрације уоквирене у рам начињен за *Јеванђеље*, дакле, сведочанство су о његовом штампању.⁵⁹

Лазар Чурчић сматра да су рам и илустрације за јеванђеље били готови у тренутку штампања *Октоиха петогласника*, тако да је Макарије, желећи да их види одштампане, неочекивано њима украсио ову књигу.⁶⁰ „Илустрације, међутим, за јеванђеље биле су мањег формата, па је јеромонах Макарије наложио слагачима да промене формат у величини формата рама за илустрацију јеванђеља. *Октоих петогласник* има стога свешчица на формату *Октоиха првогласника* и свешчица на формату јеванђеља. Једина корист од оваквог штампања је у томе што оно сведочи какав је био формат јеванђеља који је морао бити уништен доласком Турака на Цетиње децембра 1496. године.”⁶¹

Пажње је вредно и запажање Лазара Чурчића о замени симбола јеванђелиста који су представљени на оквирима *Октоиха петогласника*: „О донетима и намерама реализовања *Јеванђеља* сведочи данас и оквир за илустрације четири јеванђелиста употребљене претходно у другом тому *Осмогласника*. Оквир је изведен веома богато. Две лозе са стилизованим листићима и цветићима симетрично се гранају са дна грба Ђурђа Црнојевића у центру доњег дела рама, укрштају се у горњем његовом делу, а у угловима окружују симболе четири јеванђелиста [...]. У угловима оквира су симболи јеванђелиста. Помешани су, међутим, симболи на десној страни. У горњем десном углу дат је орао као симбол јеванђелисте Марка, а десно доле је лав као симбол јеванђелисте Јована, а ваљало је да је лав симбол јеванђелисте Марка, а орао јеванђелисте Јована.”⁶² Проучаваоци су уочили ову замену симбола јеванђелиста и бавили се питањем њеног порекла. Рајко Вујичић је напоменуо да ова појава није необична на Балкану, где се

58 Лазар Чурчић, „Српске штампане књиге до обнове Пећке патријаршије”, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*: 189–190.

59 Чурчић, „Пола миленијума наше књиге. Издавач, приређивач и штампари цетињских књига 1493–1496. године”, 324.

60 Чурчић, „Удео јеромонаха Макарија у штампању цетињских инкунабула”, 140.

61 Исто, 141. Попис издања свих шест илустрација у *Октоиху петогласнику* донео је Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*, IV/2, 281–284.

62 Чурчић, „Пола миленијума наше књиге. Издавач, приређивач и штампари цетињских књига 1493–1496. године”, 326.

често среће у фрескосликарству и другим видовима уметности.⁶³ Будући да је замена симбола јеванђелиста присутна искључиво у византијском духовном простору, никада на Западу, закључује да су оквир и илустрације за *Октоих петогласник* настали у домаћој средини, а не у Венецији.⁶⁴ Сретен Петковић сматра да је дрворезац и типом оквира и његовим украсом врло доследно опонашао ондашње венецијанске узорне, а да: „Удео домаће средине при изради овог оквира огледа се превасходно у уношењу грба Црнојевића и у измени симбола јеванђелиста. Наиме, незамисливо је да би неки млетачки аутор јеванђелисту Марка, заштитника свога града, приказао симболом орла, уместо крилатог лава.”⁶⁵ Због тога су једни, када је реч о пореклу мајстора који је резао слике, сматрали да је реч о нашем човеку,⁶⁶ док су други истицали да је графички репертоар могао да настане и у Венецији, будући да је садржај неког дела одређивао наручилац, а не мајстор који га је израђивао.⁶⁷

Евгениј Љвович Немировски детаљно је описао изглед оквира, у чијим су угловима представљени симболи јеванђелиста: „Поред сваког симбола изгравирани су словни индекси Мѿ, М, Л, И. Захваљујући њима, можемо закључивати којем јеванђелисти припада који симбол: Матеју – анђео, Марку – орао, Луки – во, Јовану – лав. Успут буди речено и во и лав су с крилима. По мишљењу Дејана Медаковића, овакав распоред симбола је погрешан. Марку припада симбол ‘лав’, а Јовану – ‘орао’. Јеванђелист Марко сматра се заштитником Венеције, гдје се на тргу који носи његово име, могу видјети стубови с крилатим лавовима.”⁶⁸ Немировски, међутим, сматра да грешке у распореду симбола нема и да се овај распоред временом мењао: „Али у руским рукописима XV–XVI вијека, на примјер, у чувеним *Четворојеванђељима* од 1507. и 1531. распоред симбола је исти као и у *Октоиху петогласнику* из штампарије Ђурђа Црнојевића.”⁶⁹

63 Рајко Вујичић, „Нека запажања о илустрацијама Октоиха петогласника Црнојевића штампарије”, у *Црнојевића штампарија и старо штампарство*, уредник Јевто. М. Миловић (Подгорица: Црногорска академија наука и уметности и Цетиње: Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић”, 1994), 91.

64 Исто. Видети и: Рајко Вујичић, „Графички оквир илустрација у Октоиху петогласнику штампарије Црнојевића”, у *Zbornik povodom pola milenijuma crnogorskog štamparstva* (Сетинје: Матика српска, 1995), 69.

65 Сретен Петковић, „Илустрације и књижни украс у српским штампаним књигама XV–XVII века”, у *Пет векова српског штампарства 1494–1994. Раздобље српскословенске штампе XV–XVII века* (Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије и Нови Сад: Матица српска, 1994), 27.

66 Вујичић, „Графички оквир илустрација у Октоиху петогласнику штампарије Црнојевића”, 69.

67 Мирослав Лазић, „Издања цетињске штампарије. Између традиције и иновације, функције и форме”, у *Између традиције и иновације. 520 година од прве ћирилске књиге штампане на српскословенском језику. Каталог изложбе*, аутори изложбе и каталога Љиљана Пузовић и Мирослав Лазић (Београд: Народна библиотека Србије, 2014), 35.

68 Немировски, *Почеци штампарства у Црној Гори*, 371.

69 Исто.

У вези са илустрацијама *Октоиха петогласника* истраживачи су пажњу највише усмеравали на њихов опис и композицију – састоје се из два дела „тј. из два спретно укомпонована графичка клишеа – широког оквира, који је код свих пронађених илустрација исти, те централног дијела на коме је приказан иконографски мотив везан за службу појединих дана”.⁷⁰ Анализирали су, исто тако, илустрације у централном делу, док је графички оквир посматран углавном као декоративни сегмент, у којем је уочен упадљиви ренесансни дух.⁷¹

И када су се бавили представама јеванђелиста познаваоци ове теме нису указивали на чињеницу да се оне налазе у *Октоиху*, где им није место. На симболе јеванђелиста у светлости постојања цетињског *Четворојеванђеља* скренуо је пажњу управо Лазар Чурчић. Указао је на чињеницу да симболи јеванђелиста заправо не припадају *Октоиху петогласнику* и у томе јесте његова велика заслуга у проучавању ћирилских инкунабула. Чурчићево мишљење да су илустрације у *Октоиху петогласнику* секундарно употребљене, поменуо је Рајко Вујичић, уз констатацију: „Будућа истраживања ће свакако морати обратити пажњу на ову занимљиву сугестију.”⁷²

Поред записа на *Буђановачком јеванђељу*, запажање Лазара Чурчића о илустрацијама *Октоиха петогласника*, на којима су приказани јеванђелисти, додатно оснажује тезу о постојању *Четворојеванђеља* штампаног на Цетињу. Без обзира на чињеницу да није пронађен ниједан примерак овог *Четворојеванђеља*, о постојању пете цетињске инкунабуле сада се, на основу поменутих навода из литературе, може говорити са више извесности.

На крају, треба се запитати, баш као и Лазар Чурчић: Колика је вероватноћа да је преписивач *Буђановачког јеванђеља*, презвитер Вук, могао да измисли цетињско *Четворојеванђеље*?⁷³

70 Vujičić, „Графички оквир илустрација у *Октоиху петогласнику* штампарије Срнојевића”, 65.

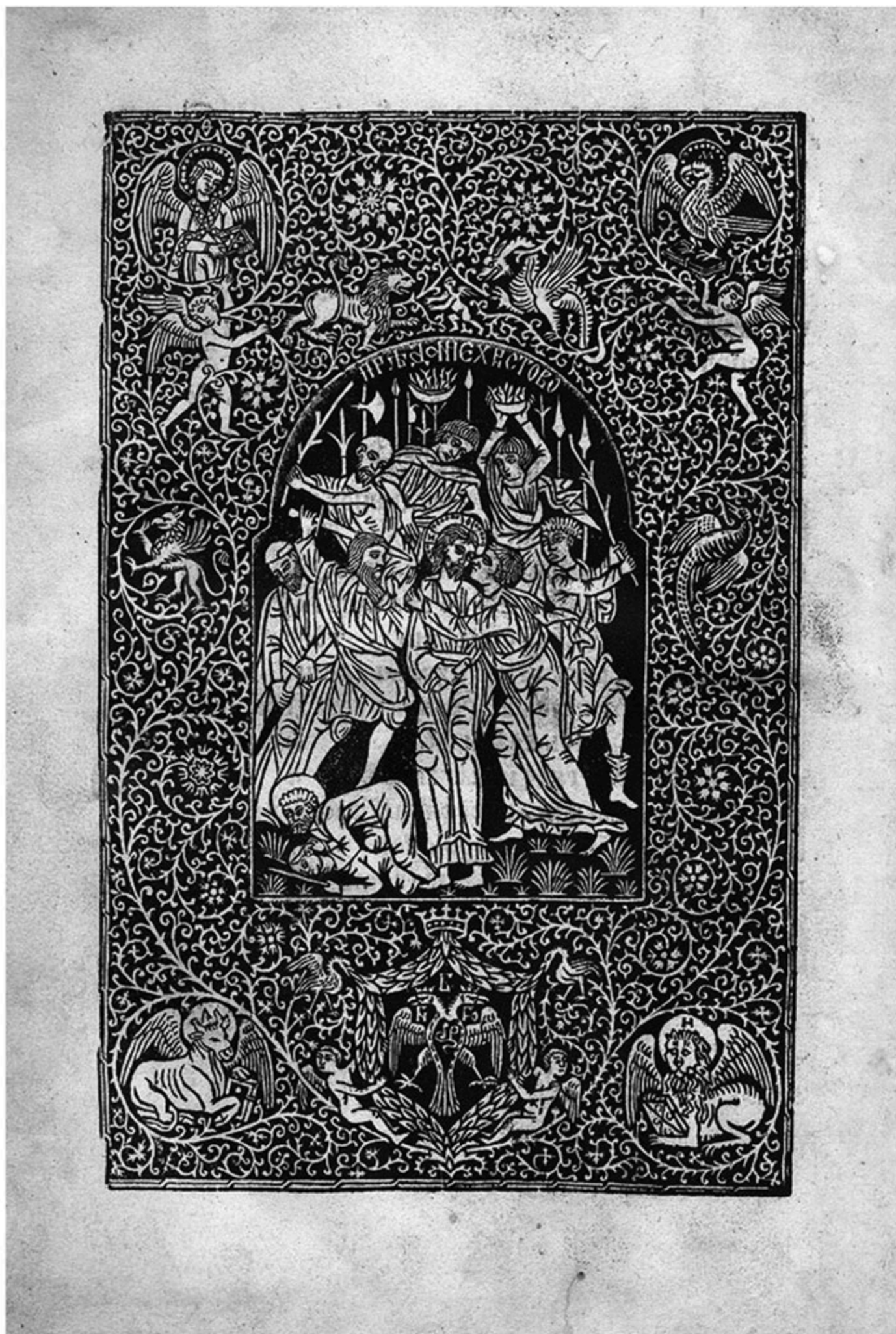
71 Исто.

72 Вујичић, „Нека запажања о илустрацијама *Октоиха петогласника* Црнојевића штампарије”, 91.

73 Неколико мањих одломака овог рада преузето је из књиге: Светлана Томин, *Где је Буђановачко јеванђеље?* која је у припреми за штампу.

НЗНЕГОЖЕКЪСА . СПА , НМЖЕВЪСА . АХА
 СТО , ОПЕМЖЕВЪСА . ШБЛАДАЮЩОУ
 ЦРЪКОМЪ ВЪ АМНРЪЦРЮ СОУЛИМЕНХ .
 ПОВЕЛѢНІЕМЪ АРХІЕПІСКОУ БЪ ВЛЪГРЪ
 СКИН НСРЕМСКИН КЪ ЛОГІННШ . ГРОУ
 АНХСЕ ШСЕМЪ АЗЪ ГРЕШНН ПРЪЗВН ГЕРА
 БОУКЪ , ВЪ СРЕМОУ , МА БОУГАМОВЦЕ . ЗДЕ
 ОУЛОУЧНЪ НСЪМИРЕНІЕ НМЛТЬ . ТАМО
 ЖЕСЕЕСКЪ ТЪ ШЗАРНМСЕ , НБЛПІІОАМНЪ .
 НСЪПНЕСАСЕ ВЪ ЛЪТО . ЗНЗ . КРОУГЪ СЛІЦЪ
 КН . АЛОУНН . З . СТОСЪ ВЪЛІЕ . БОУНАСЛА
 ВОУ . СТЫН ПАСЪНЮ . ХРЪТІАПОМЪ ПАСІСЕ
 ПІЕ . ПОЧЕСЕ МЦАМІА . КН . ДМЪ . НСЪВРЪ
 ШІСЕ МЦА . АКГОУ . ДІ . ДМЪ . БОУНАШЕМО
 СЛАВА ВЪ ВЪКЪ АМННЪ .

СН НЗВОДЪ ШФОРМН ЦРЪПЪЕВІЧЪ .
 ШСЪЛОЖЕНІА МАКАРІЕВА .

Прилог 2: Илустрација из цетињског *Октоиха петогласника*

Душан Белча

ЛАЗАР ЧУРЧИЋ И КЊИЖЕВНИ РАД ВЛАДИКЕ ВРШАЧКОГ И МИТРОПОЛИТА КАРЛОВАЧКОГ ЈОВАНА ГЕОРГИЈЕВИЋА

Пера историчара наше цркве и културе често су се укрштала по питању владике, а касније митрополита Јована Георгијевића. Гласови о њему које су оставили значајни људи XVIII века нису били повољни, јер је многим повредио сујету или им се супротставио својим мишљењем и ставовима, па и деловањем. Али како је време протицало и како су се са доба у коме је живео скидали магла и тама, чему су допринели многи истраживачи и историчари, његов лик је постајао све јаснији а дело добијало значајније место у повесници Српске православне цркве и српске културе.

Браћа Руварац у XIX веку, а у XX Никола Радојчић, Ђорђе Сп. Радојичић, Мита Костић, Светозар Матић, Дејан Медаковић и Мирјана Шакота открили су другачију слику о њему од оне које су оставили његови савременици, пре свих Јован Рајић и Доситеј Обрадовић.

Најзад, свакако се најцеловитије и са посебном страшћу Јованом Георгијевићем и његовим делом бавио наш слављеник Лаза Чурчић.

Јован Георгијевић је нека врста његовог јунака, као личност из романа који није још написан, али који је и сам Чурчић на неки начин за себе у сопственој имагинацији изградио. Готово опсесивно он трага за сваким податком и извештајем о владици и митрополиту, сваку његову реч и слово пажљиво мери и упоређује, трудећи се, на моменте, да открије и његов психолошки профил. Иако је написао само педесетак страница о Јовану Георгијевићу, из њих се види како је дубоко доживео и проживео доба свог јунака, које му је иначе по великом броју истраживања посебно блиско. Стиче се утисак како он покушава да Јована Георгијевића постави као централну фигуру XVIII века, упркос једном броју значајних стваралаца. Врхунац Чурчићеве оцене о Јовану Георгијевићу је онај када, поводом реформе писма коју је (можда случајно и ненамерно) започео његов јунак, пише: „Да је Вук којом срећом био у Дечанима и онде наишао на *Параклис Стефану Дечанском* Јована Георгијевића, о овоме песнику, мудрому епископу, мецени, а сада можемо рећи и реформатору писма, говорило би се данас само најлепше. Многе заблуде и многе осуде изречене на његов рачун, не би никада ни биле написане. И не само то, историја српске књижевности 18. века била би другачије виђена и другачије вреднована.”

Чурчић зато у својим радовима Јована Георгијевића смешта у ред са осталим великанима наше књижевности XVIII века као што су Дионисије Новаковић, Христифор Џефаровић, Јован Рајић, Алексије Везилић и Доситеј Обрадовић. Истовремено, он верује да ће даља истраживања потврдити и учврстити његов став.

А ко је овај човек, јунак нашег слављеника?

Рођен у Сремским Карловцима, у породици тамбураша, што су му често учени савременици, у јеткости и злоби, пребацивали, већ као дете доспео је у манастир Дечане, где је био ђак, ђакон и архиђакон, коначно и архимандрит. У Карловце се враћа са својим заштитником патријархом Арсенијем IV Јовановићем Шакабентом у Другој сеоби Срба. Чурчић верује да је као човек од великог поверења имао утицај на патријарха и при доношењу одлуке о новој сеоби. Као вешт дипломата, помагао је касније патријарху у многим мисијама на бечком двору где је заступао интересе српске цркве и српског народа, стекавши велики углед код царице Марије Терезије, чији је фаворит био приликом избора за митрополита на Сабору 1769. године, а њеним декретом из 1771. постављен је за дворског саветника. Јосиф II је имао најбоље мишљење о епископу, што се види из записа у његовом дневнику који је записао приликом сусрета са владиком 1768. у Карансебешу: „Иначе, нашао сам овде у Карансебешу владика из Вршца, који изгледа да је добар човек.”

Али међу својима, владика, а касније митрополит Георгијевић због многих ствари није био омиљен. Међу савременицима највећи гнев је изазвало укидање прве српске средње школе коју су водили странци, пре свега Украјинци на челу са Мануилом Козачинским. Извршилац тога посла био је Јован Георгијевић по налогу патријарха, коме није одговарао превелики утицај руске цркве и руске културе. Наравно, такав је био и званични став бечког двора, јер Срби се све чешће одлучују на одлазак у Русију, где ће се бавити истим војничким послом као и у Аустрији, с разликом што ће тамо полако губити своје национално биће.

Црњански је у *Сеобама* ставио у уста генералу Енгелсхофену ове речи: „нек се они само селе у Русију! На њихово место населиће Лотрингијце и немцеке сељаке из Елзаса. Кроз коју годину, по њиховим селима, у Темишварском Банату, неће се ни песма њихова више чути. Остаће само гробови расути”.

Не знамо да ли је тако говорио и Јован Георгијевић, али јасно је да је тако мислио када се одупирао исељавању својих саплеменика. Уосталом, то је вероватно и главни разлог што ће средиште епархије вратити у Вршац.

У расколу између западног и источног света, (што се, ето, до данас понавља) – владика бира не запад, не Аустрију, он жели српски свет, за који ће се борити и као владика а касније као митрополит и то пре свега ширењем српске културе.

Нетрпељивост коју су осећали неки од савременика према Јовану Георгијевићу не мора да је изазвана само његовим политичким деловањем против руског утицаја, већ како Чурчић каже, истине има вероватно у његовом крутом ставу и непријатном понашању према другима, као што је случај са Доситејем који се задесио у Бечу када је тамо боравио митрополит, коме су пријатељи препоручили посету архиепископу тачно у време ручка, што је изазвало гнев, па се на Доситеја извикао, испсовао и избацио из трпезарије и Доситеј пише: „Такве вике и псовке у мојем животу нисам поднео ни претрпео.”

Да Јован Георгијевић није био пријатна личност потврђују и три анегдоте о њему које су сачуване у традицији старих Вршчана. У првој се говори како је обмануо Вршчане око позајмице за градњу двора, лукаво их натеравши да се одрекну новца који је требало да врати, друга говори како је својом палицом истукао темишварског инспектора који је дошао до провери зашто су димензије двора веће од пројекта, док трећа прича како је владика неког спахију, који је мучио сељаке, упрегао у плуг и бичем га натерао да сам вуче плуг. Вршчани су разне злобе смишљали за многе своје људе, али увек је нека истина била у позадини.

Патријарх Арсеније IV је жарко желео да се одужи свом архиђакону па га је прво хтео поставити за темишварског владика у чему није успео, а онда поставио за владика осјечког и коначно га преместио у Вршац на чело карансебешке вршачке епархије. Први његов потез био је да седиште врати у Вршац, јер било му је јасно да мора да буде са српским народом у овом делу Баната, који је тада био изложен непрекидним таласима немачких колониста и католичанства. Католици су управо своју цркву у Вршцу, посвећену Богородици, сада посветили Светом Герхарду од Сагрета, прогонитељу православља. Осећао је да због брзине којом расте немачки Вршац, српском делу града може се утрти траг.

Дакле, када је вратио владичанску столицу у Вршац, владика је почео да остварује своју велику замисао, да од овог града направи важан центар, за који му није довољна само лепа палата коју ће ускоро саградити, већ и људи који ће му помоћи у његовој замисли. Најбољи архитекти, сликари преписивачи књига, али и духовници, попут Јосифа Јовановића Шакабенте и Јована Фелдварија, окупили су се око владике, и не само двор већ и српски Вршац и цела епархија почели су да живе духовним животом и убрзано напредују.

У новом двору са одличним сарадницима Јован Георгијевић је могао да покрене своју националну мисију да се посвети образовању и култури српског народа – припрема рукописе и књиге за штампу, набавља и поклања књиге српским црквама и манастирима на којима оставља у посветама и записима сведочанство о свом родољубљу, али и доказе да он није неук и необразован како су му његови опоненти пребацивали.

Наш пријатељ Чурчић верује да је његов јунак отишао у манастир Дечане баш да би избегао то формално „руско” школовање, против којег ће се касније борити и да био био ближе извору српске историје, језика и књижевности. И без значајнијег формалног образовања овај духовник је дао велики прилог српској књижевности и писмености у свом добу. Један део свог времена посветио је и писању па је за њим остало неколико рукописа и књига које су тема проучавања нашег слављеника.

Чурчић нам говори да целокупан рад овога духовника, коме су пребацивали необразованост, јер није имао формално образовање, показује колико је он био свестрано ангажован не само у политичкој борби за самосталност и опстанак свог народа, већ и за његово културно уздизање. Ту на првом месту долази ширење писмености и књиге.

Као владика вршачко-карансебешки Јован Георгијевић, свестан да књига има врло мало, куповао их је и несебично поклањао српским црквама и манастирима бележећи у њима, често поетским записима, своју бригу за братство манастира и српски народ. Један такав поетски запис из 1735. пронађен у манастиру Дечани, који је објавио Светозар Матић је први податак о њему.

Тај запис чине стихови на српскословенском језику:

*О Сербљи бедни,
Гдје свјати краљи и цари ваши?
Славу и чест;
Храброст камо отпависте?
Све погребу завист проклета.*

Чурчић већ у овим стиховима види будућег песника. Он даље анализира *Опиту стихиру српским светитељима*, за коју сматра да је произашла баш из њих, и *Благодареније Богу* – два песничка остварења испевана на рускословенском језику, тврдећи и да многи записи и ламенти на прочитаним књигама још више потврђују да се о њима „може говорити као о поетским записима и заносима, али не и остварењима”. Они потврђују дар и склоност Јована Георгијевића ка поезији. „И они су несумњиви доказ да је он био песник.”

Чурчић истражује рад митрополита Георгијевића на издавању књига које су штампане у Курцбековој штампарији у Бечу 1771. и 1772. године. У питању су *Молитвеник за старе ослабела вида*, *Молитвеник за војнике* и *Пасхалнија служба*. Сазнајемо да су ове књиге изузетни штампарски радови, који по Чурчићевом мишљењу, говоре о добром познавању књиге и укусу њиховог састављача и издавача, какав је био Георгијевић, јер ангажовао је не само одличног штампара, већ и изврсног бакроресца као што је био Јохан Г. Мансфелд, који ће се и касније истакнути у штампању и илустровању српских књига.

Ипак Чурчић је можда највише места у својим радовима посветио рукопису Јована Георгијевића *Параклис Стефану Дечанском*.

Овај рукопис који је завршен 20. јануара 1762. године у Владичанском двору у Вршцу представља, по Чурчићевом, и не само његовом мишљењу, изузетно дело, како по текстовима које садржи, тако и по минијатурама које је израдио Никола Нешковић, деда по мајци славног Јована Стерије Поповића. Рукопис је настао с намером да буде поклоњен манастиру Дечани у коме је владика Георгијевић провео многе године – од ђака до архимандрита. Очигледно да владика није имао намеру да књигу штампа већ је желео да је у рукописном облику однесе у Дечане. Желео је да томе чину да неки дах старине.

Ова невелика рукописна књига по Чурчићевом мишљењу настајала је дуже времена, јер владика је сакупљао и писао текстове за њу и пажљиво је обликовао, пре него што је дао калиграфима. Утврђено је да су је писала два калиграфа различитих стилова, али одличног квалитета који се може упоредити с најбољим преписивачима тога времена.

Од седам одељака које садржи ова књига детаљно је анализирано три која припадају перу Јована Георгијевића: „Благодареније Богу”, „Општа стихира похвална свјатитељем сербским” и „Табела Сербских Просветителех”.

Из две песме „Благодареније” и „Стихира”, које су написане на рускословенском језику, не може се, сматра Чурчић, добити јасна слика ни о поетици ни о метрици Јована Георгијевића, али су прочитати многи „србизми у језику и недоследности у правопису”.

Оно што је главно у оценама које налазимо код Чурчића јесте закључак да су „писмо и правопис ових текстова другачији од свих текстова које су Срби писали у 18. веку”. Он у писму које има за основу руску грађанску ћирилицу, а које није то у потпуности, види *ново писмо*, које је начинио Јован Георгијевић. Он томе види први покушај „реформе писма код Срба у новијој историји”.

Јован Георгијевић, тврди Чурчић, јесте „изузетак међу онима који су прихватили руску грађанску ћирилицу”. Он је прилагодио српском језику, свео је азбуку на 25 словних знакова укинувши *јерове*, укинувши бројне знакове за *и*, али није умео да реши неке друге проблеме. Ипак, створио је реформисану азбуку, која нажалост није даље примењивана сем у његовом рукопису. Он је осетио и потребу да се књижевни језик и писмо раздвоје од оног који се користи у цркви. Световну књижевност би требало писати српскословенским језиком, који је близак народном говору, а у цркви користити рускословенски. Наравно, он није још могао да замисли да се може народни говор користити у књижевности, што ће тек пола века касније започети с Вуком Караџићем.

*

Дубоко заронивши у невелико дело Јована Георгијевића, Лазар Чурчић нас је увео у једну димензију XVIII века мало проучавану и мало познату. Открио нам је и једну личност изузетно сложене биографије и судбине; човека који је припадао старом времену, али добро разумео и време што наступа. Распет између утицаја два света, Аустрије и Русије, он је изабрао да остане на месту и сачува свој народ, имао је много непријатеља, али био је победник у многим подухватима. Изашао из народа, растао је уз патријархе, познавао царе и генерале, био је политичар, духовник и песник. Можда и сањар.

То је добро осетио Лазар Чурчић који му се од свих највише приближио и који је можда у свему видео тему за један роман о XVIII веку. Лик Јована Георгијевића, његов животни пут и дело могли би и даље да се истражују, ако се пође кроз врата која нам је наш пријатељ одшкринуо.

Ласло Пашћик

ЈОЖЕФ СИЊЕИ И СРПСКИ КЊИЖЕВНИЦИ У ЊЕГОВОМ ЛЕКСИКОНУ

Проучавање монографија појединих историја књижевности, путописне литературе, књижевних лексикона итд., посебна је грана упоредне књижевности. Мој скроман рад је посвећен највећем мађарском биографском лексикону, који је написао Јожеф Сињеи (Szinyei József) сам, без ближих сарадника. Наслов овог капиталног дела, који се састоји од 14 томова, јесте: *Magyar írók élete és munkái* (Живот и дело мађарских писаца). Томови су објављивани од 1891. до 1916. у Будимпешти. Штампар је био Виктор Хорњански, који је иначе био издавач и већине издања Мађарске академије наука. Мој рад се фокусира на животно дело Сињеија и набрајам неколико српских књижевника који су по географском принципу (рођени у Угарској) заступљени у овом огромном делу.

Јожеф Сињеи је рођен у Комарну 18. марта 1830. године. Од његових звања наводим само три: краљевски саветник, дописни члан Мађарске академије наука и главни кустос збирке новина и часописа Мађарског националног музеја у Будимпешти (данашња Библиотека Сечењи). Отац му је био Алајош Фербер, ситарски мајстор, крчмар, вински трговац и једно време закупац дунавског моста код Комарна. Из овога се види да је био веома предузимљив. Син му је у генима наследио способност за практичан живот. Мајка се звала Јулијана Хикер. Сињеи је у шестој години живота изгубио оба родитеља и одгајала га је стрица. Шест разреда гимназије похађао је у родном граду, с тим што је две године (други и трећи разред) учио на словачком језику у Њитри код пијариста. Матурирао је код бенедиктинаца у Комарну. Филозофију је слушао у Пешти, а право у Ђеру. Породично име Фербер, 29. јула 1848, променио је у Сињеи. Од августа 1848. хонведски је (домобрански) редов у Комарну, а 29. августа 1849. добио је чин натпоручника. После капитулације тврђаве код Комарна, од октобра исте године до 1853. ради код рођака као правни помоћник. Те године се и оженио, а наредне 1854. преселили су се у Пожун. Овде је скоро десет година био помоћник у једној адвокатској канцеларији. Између 1864. и 1872. радио је као чиновник осигуравајућег завода у Пожуну. У Пешту се преселио 1869, а након што је осигуравајући завод банкротирао, 1872. постаје чиновник (кустос-библиотекар)

Универзитетске библиотеке у Пешти. Доста рано, још у Пожуну, у архиви, почео је да изучава мађарску историју и да прави генеалогске табле (родословље) за чувеног генеалога, Ивана Нађа за дело *Magyarország családai* (Породице Угарске). Новине и часописе почео је подробније да скупља и изучава 1862. Библиографске белешке објављивао је у репрезентативном недељнику *Vasárnapi Újság* (Недељне новине). Тих година у више чланака скренуо је пажњу да је потребно оснивање збирке новина и часописа. У то време у његовој приватној збирци имао је већ 8000 наслова периодике. Мађарска влада је подржала и материјално финансирала његова настојања. У већим градовима Мађарске и Трансилваније сакупио је штампу од 1885–1887. Године 1888. службено прелази из Универзитетске библиотеке у Национални музеј, и овде је као главни кустос водио збирку новина и часописа.

Сињеи је био оснивач и члан више научних и литерарних друштава, као што је Мађарско историјско друштво, Хералдистичко и генеалогско друштво, Кишфалудијево и Петефијево друштво. Волео је да путује, са Историјским друштвом учествовао је на такозваним истраживачким излетима у мађарским градовима и жупанијама. Обишао је Италију, Штајерску, а дуже је боравио у Венецији и Бечу. Путујући бродом по Доњем Подунављу посетио је 1882. године Београд, Оршаву, Турну Северин и Аду Кале. Занимљиво је поменути да је читавог живота водио дневне белешке које су сачуване. Вредело би погледати шта је писао о ондашњем српском главном граду.

Када је реч о лексикографском раду, треба поменути да је у великом мађарском општем лексикону *Палас* писао одреднице о штампи и појединим значајним листовима (има и података о српској штампи у Угарској). Од његових монографских радова истичемо: *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertoriuma. Történelem és segédtudományok* (Научни реперториј домаћих и страних часописа. Историја и помоћне науке) 1773–1873. Први том (1874) и *Természettudomány és matematika* (Природне науке и математика) 1731–1873. Други том (1878).

План лексикона мађарских писаца у облику елабората издао је 1887, али штампање скицираног лексикона започет је тек 1890. Ово дело од почетка до краја штампања изашло је у такозваним свескама од по пет табака. Његов труд и радна способност били су изванредни. Од савременика је добио епитет орнанс „парни мрав” (*gőzhangya*). У првом тому лексикона у предговору (стр. III–VIII) изложио је принципе свога рада (како је уређивао материјал и писао одреднице). Позивао се на резултате својих претходника, латиниста Давида Цвитингера и Алексијуса Хорањија, као и Петера Бода и Иштвана Веспремија, који су на мађарском језику штампали своје лексиконе. У уводном тексту подсетио је да је више од три деценије скупљао новине и часописе, а тек 1877. је написао план о изради именика мађарских писаца. Овај план је Мађарска академија повољно оценила и одредила је новчану помоћ. На основу

приложених огледних одредница Академија је наложила да се обраде не само они аутори који имају већ штампаних дела, него и аутори који су објавили значајне студије у разним часописима. По тадашњој процени дело од предвиђених 6–8 томова требало би проширити за један том како би планирани лексикон био што репрезентативнији и научно поузданији. Сињеи је прихватио сугестије и започео рад на допунама. У циљу тачности прегледао је 54 000 читуља и 28 000 позоришних плаката. За скупљање биографских података штампао је упитник и 3220 примерака послао је на разне адресе личностима које би по њему могле да буду заступљене у лексикону. Одговор је добио од 1415 анкетираних. Сви ови претходно наведени подаци односе се на први том, који обухвата штампане биографије и библиографије 2544 писца. Остали томови лексикона, после 1891, сукцесивно су објављени. Последњу одредницу коју је написао о Анталу Зичију завршио је 1. августа 1913, а након осам дана, 9. августа, Сињеи је преминуо, што сведочи о томе да је до последњег дана свог живота радио.

Преостале необрађене писце, од Домонкоша Зичија до Јаноша Зентаија (обим отп. један табак), израдио је Сињеијев син Ференц, по струци историчар мађарске књижевности. Тако је заокружен рад на четрнаестотомном лексикону. Поговор је написао син Ференц Сињеи у коме напомиње да ово капитално дело иноси 651 табак и једну четвртину табака. Обрађено је 29 553 биографских одредница. Може се констатовати да овај завидан број обрађених књижевника није премашен све до данас. На допунама (списка писаца и библиографских података) деценијама је радио и Пал Гуљаш, кустос Националног музеја и Сињеијев наследник на функцији директора – међутим његово огромно дело због тадашњих политичких прилика остало је у рукопису, и чува се у архиви Мађарске академије.

Може се рећи да ово изванредно дело које већ читав један век служи истраживачима чини главни опус Сињеијеве огромне библиографске делатности. Појам књижевности и појам „писца” схватио је у најширем смислу. Међу корицама његовог лексикона готово свакоме ко је публикувао радове на мађарском језику у Угарској до 1900. посвећена је одредница. Пошто је аутор у добром смислу речи био доследан следбеник позитивизма, одреднице су и дан-данас поуздане: не дају вредносне оцене, само садрже објашњења, износе главне чињенице и датуме и покушавају да прикажу потпуну библиографију и литературу. Сињеијев рад је значајан не само због поузданости него и због обима. До сада није превазиђен, а ко жели данас, после једног века, да се информише, мора ово дело узети у руке. У најновије време Сињеијев лексикон изашао је и у репринт издању (1980–1981) и присутан је и на интернету.

На питање који су српски књижевници заступљени у Сињеијевом лексикону, тешко можемо одговорити егзактно, јер требало би прегледати скоро тридесет хиљада одредница биографије. На први поглед може се рећи да су после Немаца, Словака и

Румуна Срби најзаступљенији у овом огромном делу. Може се констатовати и то да ни у једном европском енциклопедијском делу у таквом великом броју нису обрађени српски аутори. Тачност обраде биографских и литерарних података могу бити дискутабилни јер се састављач ослањао на за њега доступну немачку, чешку и словачку литературу и податке добијене од појединих научника и књижевника. У оваквим оквирима треба посматрати његове резултате и тако формулисати данашњу критику о овом вредном покушају. Сињеи је настојао да обради српске књижевнике који су рођени у Угарској.

Код десет српских писаца проконтролисао сам да код Сињеија има релевантних и непознатих података. Списак књижевника је следећи: Доситеј Обрадовић, Гргур Обрадовић, Бранко Мушицки, Лукијан Мушицки, Јован Мушкатировић, Сава Текелија Поповић, Лазар Костић, Милан Костић, Данијел Медаковић и Светозар Милетић.

Доситеј Обрадовић је највише и најобимније заступљен у мађарским лексиконима XIX и XX века. По Сињеију први пут га помињу Kölesy (Келеши) и Melzer (Мелцер) у збирци знаменитих личности *Magyar Plutarkus* (Мађарски Плутарх), Пешта, 1816, том IV, стр. 183. Овај податак је непознат у Доситејевим библиографијама. Сињеи даје и иконографски податак о српском просветитељу (каменотиск, цртеж Iwanovitsch 1852, штампар Höfelich J. у Бечу). О Доситејевом брату Григорију Обрадовићу Сињеи је веома штуро писао на основу Шафарикове историје јужнословенске књижевности. Помиње само да је блиски рођак Доситеју Обрадовићу и наводи једну књигу коју је објавио о банатским селима. Одредницу о Бранку Мушицком Сињеи је сачинио на основу монографије Новог Сада Мелхиора Ердунхелџија, позива се и на податке библиотеке Мађарског националног музеја. То су подаци о разним преводима Бранка Мушицког. Два ступца посвећена су Лукијану Мушицком. Библиографија је детаљна и литература је завидна (већина на немачком језику). Два податка су на мађарском језику. Поводом смрти Лукијана Мушицког објављен је некролог у часопису *Hazai és Külföldi Tudósítások* (Домаћи и страни извештаји), 1837, том I, бр. 29, а за помен вредан је и податак да у литерарној кореспонденцији Ференца Казинција (Kazinczy Ferenc Levelezése. Том II и IX) има и писама Лукијана Мушицког. Сенћанин, знаменити просветитељ Јован Мушкатировић обрађен је у једном ступцу. Биографија му је детаљна. Аутор се позива на немачку и мађарску литературу. Сињеи је изложио и сопствено истраживање. О Сивчанину, директору препарандије Милану Костићу, Сињеи је доста детаљно писао. Наводи да је за податке захвалио Мелхиору Ердунхелџију. Искрпније биографске податке о Лази Костићу код Сињеија не налазимо. О његовој литерарној делатности помиње само да је драмски писац и преводилац Шекспира. Важно је да је скренуо пажњу на Костићеве посланичке говоре одржане у мађарском парламенту (Парламентарни дневници). Не зна се да ли су ови говори објављени у некој збирци. Текелијину биографију Сињеи је написао на основу Ивана Нађа (*Magyarország*

családai – Породице Угарске, том XI, стр. 289). Иконографски податак: портрет Саве Текелије Поповића у уљу Шандора Ечедија (Ecsedi Sándor) налази се у Реформатској колегији у Дебрецину. Податке о Данијелу Медаковићу Сињеи је преузео из мађарског Палас лексикона (том XVIII, стр. 241). Пошто је, због своје политичке делатности, био проблематична личност за ондашњу мађарску јавност, Сињеи је само из Палас лексикона формулисао Милетићеву одредницу.

Овакву штуру анализу могли бисмо писати и о осталим српским књижевницима заступљеним у Сињејеином несвакидашњем лексикону. Верујем да ће то урадити неко од историчара књижевности коме леже на срцу српско-мађарске књижевне везе, контакти двеју књижевности у XIX веку.

Моника Фин

СТАРЕ СРПСКЕ КЊИГЕ У БИБЛИОТЕЦИ ЗА СЛАВИСТИКУ УНИВЕРЗИТЕТА У ПАДОВИ

Славистичка библиотека Универзитета у Падови основана је 1920.¹ Током готово једног века рада, сакупила је солидну и драгоцену библиотечку грађу, сигурно једну од најзначајнијих и најпробранијих које постоје у славистичким центрима италијанских универзитета.

Падовска библиотека садржи књиге на свим словенским језицима који се данас говоре, поред црквенословенског и неких изумрлих језика (на пример из групе лехитских језика), или пак „мањинских” језика и дијалеката. Посебно су значајне и збирке посвећене бугарском и македонском језику, као и балтичким језицима, гранама које су, иако се не предају у Падови, и даље заступљене у Славистичкој библиотеци. Поред величине и разноликости свог библиотечног фонда, Славистичка библиотека у Падови је позната италијанској и међународној научној заједници и због бројних књига и часописа „историјске” вредности са чешког, пољског, руског, бугарског и српског простора, који се тешко могу наћи на другим местима у Италији. Коначно, треба рећи да падовска библиотека, међу збиркама присутним на домаћој територији, поседује можда највећи, а без сумње најстарији и најпрестижнији библиотечки фонд језика и књижевности земаља бивше Југославије.

Од изузетног значаја у том смислу био је допринос професора Артура Кроње који је радио на Катедри за славистику Универзитета у Падови од 1936. па до своје смрти 1967. године. Најпре је почео да предаје као професор на замени за наставу словенске филологије, а 1940. је изабран у звање редовног професора српскохрватског језика и књижевности, први професор те дисциплине у Италији. Наредне године је постао директор Института за словенску филологију преузимајући тиме и дужност управника Славистичке библиотеке.

У време када је Кроња преузео кормило библиотеке број књига које је поседовао падовски Институт износио је око 3000 примерака: тај број, међутим, подразумева како појединачне књиге тако и серије периодичних публикација. Током

---

¹ Исте године, на падовском Универзитету први пут у Италији почела је настава словенске филологије, што је било поверено проф. Ђованију Маверу.

прве године његовог мандата (1936/1937), Кроња је одобрио набавку 83 књиге међу којима се налазе збирка *Scrittori jugoslavi* (Југословенски писци, 1935) чији је уредник Умберто Урбани; италијански превод *Горског вијенца* Петра II Петровића Његоша, чији је уредник такође Умберто Урбани (1939); дело Јована Скерлића *Писци и књиге*, у 9 томова (1922–1926); два тома збирке *Canti del popolo slavo* (Песме словенског народа, 1878), чији је уредник Ђакомо Кјудина; монографија Анђела Де Губернатиса *La Serbie et les Serbes* (Србија и Срби) (1897). Сва ова издања, од којих се многа не могу данас више наћи, још увек су део фонда падовске Библиотеке.

Под Кроњиним руководством, број приновљених публикација у Библиотеци константно се повећавао. У периоду 1940–1949, упркос тешкоћама које је проузроковао Други светски рат, набављано је у просеку 70 нових књига годишње; овај број се скоро утростручио у периоду 1950–1959, са просеком од 190 купљених књига годишње, док се између 1960. и 1967. године, тј. током последњих година Кроњиног службовања, број купљених књига додатно повећао на у просеку 237 књига годишње.² Када је професор Кроња изненада умро, у пролеће 1967. године, оставио је Библиотеку од скоро 10.000 књига.

Најзначајније набавке, односно оне које ће допринети да се фонд Славистичке библиотеке у Падови обогати ретким и престижним књигама, реализоване су између 1949. и 1963. године. Конкретно, ради се о драгоценим рукописима са хрватских простора,³ поред десетине издања које је у Венецији објавила штампарија Димитрија и Пана Теодосија и која су била намењена словенским народима балканске регије: нека од њих су данас изузетно ретка, посебно у библиотекама земаља ван словенског подручја.

Циљ овог рада је да представи ретка издања на српском језику која се чувају у Славистичкој библиотеци у Падови. Да бисмо реконструисали пут којим су ова драгоцена дела стигла до Падове базираћемо се на подацима садржаним у регистрима набавки падовске Библиотеке, као и на приватној преписци професора Кроње и Ђузепеа Праге.⁴ Међутим, зауставићемо се само на неким од ових старих српских књига, а

2 На првом месту по негативном резултату је академска година 1944/1945 без иједне набавке, док је на првом месту по позитивном резултату академска година 1962/1963 са 340 купљених нових књига. Очигледно, након што је прошла послератна криза, број набавки се прогресивно повећао такође захваљујући већој финансијској подршци министарстава.

3 Ради се о 49 рукописних докумената на хрватској глагољници, уз велики, двотомни рукопис тројезичног речника Ивана Танцлингера Занотиа из 1699. и, коначно, један хрватскоглагољски часослов из XIV века, познат као „Падовански бревијар”. За више детаља уп. Cronia 1959, Venacchio et al. 2012 и Tandarić 1977.

4 Треба рећи да у тим регистрима, који се тренутно чувају у Славистичкој библиотеци, нису заведене књиге и серије часописа које су донирала италијанска и/или страна приватна лица и установе, као на пример Библиотека Матице српске и Народна библиотека Србије. Регистри

тачније на онима које су посебно занимљиве у погледу садржаја или због њихових графичких карактеристика. Комплетан списак књига, пак, налази се у прилогу ове студије.

*

Већи део књига и рукописа које је професор Кроња набавио за Славистичку библиотеку у Падови почетком педесетих година прошлог века потиче из приватне колекције задарског историчара Ђузепеа Прага, који не само да је био Кроњин сународник, већ и пре свега велики пријатељ. Као први доказ ове куповине, цитираћемо једно писмо од 31. октобра 1953, написано на меморандуму Универзитета у Падови, чим је Артуро Кроња, тадашњи директор падовског Института за славистику, саопштавао пријатељу Праги да је заинтересован за његове књиге „које се продају [...] преко књижара Рандија” (Cirgiani 2013: 182, n. 20). Из писма се не разуме да ли Кроња мисли само на штампане књиге или и на рукописе. Према томе, у Падову су стигли један мали рукопис на хрватском језику⁵ и дванаест издања изашлих из пресе венецијанске штампарије Димитрија и Пана Теодосија између друге половине осамнаестог и првих деценија деветнаестог века.⁶ Све књиге су купљене 12. марта 1954. и носе *ex libris* Ђузепеа Прага.

Пре него што се преселио у Италију у децембру 1943, бежећи из Задра уништеног бомбардовањем, Ђузепе Прага (1893–1958) био је директор Библиотеке Паравиа и управник Државног архива у Задру. Још у домовини створио је богату приватну библиотеку купујући књиге код задарских антиквара (Saitta Revignas 1961: 106). Не без тешкоћа, у лето 1943. Прага је успео да пошаље најдрагоценије примерке из своје збирке у Венецију: затворене у ковчегу, књиге су остале у Националној библиотеци Светог Марка, будућем пословном седишту задарског научника, до краја Другог светског рата. Почетком педесетих година, вероватно под присилом економских тешкоћа, Прага је одлучио да се одвоји и од тих малобројних преживелих књига из своје библиотеке, како сведоче белешке о тржишној процени књига коју је спровео ради

нису само важно сведочанство Кроњиног ангажовања као управника Библиотеке, већ и користан инструмент који нам омогућава да пратимо, корак по корак, историју славистике у Падови. За више детаља о историји Катедре за славистику Универзитета у Падови уп. Ghetti 2011.

⁵ Мала рукописна књига, без аутора, има назив *Modo di ottenere le indulgenze per i confratelli e le consorelle della Confraternita della Beata Maria Vergine Addolorata stabilita in Novaglio nell'anno della Nascita del Signore 1687* (Наčin добивања indulgencija за браћу и сестре Братства Пресвете Богородице Марије Ђалосне смеštenog у Novalju у години Gospodovog rodenja 1687). Књига је била купљена за 5.000 лира.

⁶ Најкомплетнија студија о раду штампарије Теодосије још увек је студија Георгиоса С. Плумидеса (1969), на грчком језику. За детаље видети такође Пантић 1960 и Фин 2015: 141–173.

продаје (Saitta Revignas 1961: 110). Прага се лично бавио трансакцијама и са пажњом одабрао купце, убеђен да грађа треба да остане што је могуће више на окупу. Због тога је своју библиотеку и лична документа сâм поделио на три дела, и организовао на основу садржаја: први, који садржи књиге везане за далматинско земљиште, отишао је углавном у Библиотеку Сената у Риму; други, који чине рукописне серије и његове личне хартије, поклоњен је Библиотеци Светог Марка; трећи, сачињен од рукописа и штампаних књига на словенским језицима изузетне вредности, купиле су Библиотека Светог Марка и Библиотека Института за славистику у Падови.⁷ У том смислу посредовање Артура Кроње било је од кључног значаја.

Према томе, професор Кроња је јамачно био задивљен лепотом примерака које му је понудио Ђузепе Прага, те је одлучио да не пропусти прилику. Наиме, кроз ову значајну набавку успео је да донесе у Падову, седиште прве српско-хрватске катедре у Италији, комад славне историје словенске књиге у Венецији, која је започела у доба инкунабула и наставила се готово без прекида до првих деценија деветнаестог века. Кроња је добро знао да су словенски народи на Балкану увек бирали да штампају своје књиге у граду Светог Марка не само из разлога територијалне блискости, или да би искористили венецијанску, не превише ригидну цензорску политику, већ пре свега зато што су венецијанске штампарије правиле најлепше књиге на свету. Речима самих штампара, венецијанска издања разликовала су се „лепотом слова и хартије” и изванредном „прецизношћу” (Zorzi 1998: 807). Сва ова својства, дабоме, видљива су и на примерцима које је Кроња купио за Славистичку библиотеку у Падови.

Узмимо, на пример, две књиге насловљене *Благопотребных ектеній и Послѣдованіе молебна за болѣцаго* (слике 1 и 2). Реч је о два величанствена примерка тзв. „Rossi e e pegi”, како су венецијански штампари називали литургијске књиге (углавном минеји и бревијари) штампане црвеним и црним мастилом (Infelise 1999: 15). Објављене у различитим форматима, уз коришћење латинских, грчких, ћириличних и јерменских слова, ове књиге су се продавале по високој цени, с обзиром на дугу и истанчану израду која је захтевала до пет пролазака кроз пресу (Zorzi 1998: 801–802). Осим због својих графичких и садржајних својстава, наведена дела повезује још један елемент: наиме, оба су штампана под „лажним датумом” (или „страним датумом”), што је био посебан облик дозволе за штампу којим су венецијански издавачи често прибегавали у осамнаестом веку, поготово код издања за извоз.⁸

⁷ За биографски профил Ђузепеа Прага видети Cipriani 2013, Ivetić 2013 и Tolomeo 2013. О његовој личној архиви видети Ferrari 1959. За каталог књига које је купила Библиотека Св. Марка видети Saitta Revignas 1961, Marcon 2013 и Pelusi 2018.

⁸ У осамнаестом веку, пракса објављивања књига под „лажним датумом”, тј. под лажним местом, била је распрострањена у многим италијанским државама: у Тоскани се, на пример, говорило о „stampa alla macchia”, док су се у Венецији та издања називала „edizioni in data

И трећа књига коју је купио Кроња, са насловом *Евангелија четрнаест*, носи „лажни датум”. Као што се види на сликама 3 и 4, на првој страни стоји година 1764. и напомена о „грчко-православној” штампарији Димитрија Теодосија, док на последњој страни Еванђеља може да се прочита: „Штампано у московској штампарији 1759”. Занимљив је податак да је ова малена књига најскупља међу књигама које је Кроња набавио за Славистичку библиотеку у Падови током академске године 1953/1954: књига је плаћена 30.000 лира.⁹ На првој страни књиге појављују се иницијали З. О., детаљ који јасно упућује на лик Захарија Орфелина, који се баш тих година налазио у граду Светог Марка.

Осим *Евангелија четрнаест*, чије издање је уредио Орфелин, Славистичка библиотека у Падови чува још два значајна дела српског аутора. Прва књига је уџбеник латинског језика *Первые начатки латинскога јазыка* (Венеција 1767), настао спојем три дела која су у то доба сматрана „класичним” за дидактику латинског: *Donatus* у верзији Јоханеса Рениуса, *Liber Memorialis* Кристофора Целариуса и *Colloquia Scholastica* Јоакима Лангеа (слика 5). Ради се о текстовима који су у оно доба били широко распрострањени у српским школама, најпре у својим руским издањима која су, за ту прилику прилагођена и преведена на славеносрпски, послужила Орфелину да направи *ad hoc* уџбеник за српску публику.¹⁰

Осим латинског уџбеника, Кроња је за Славистичку библиотеку у Падови купио и два тома *Житие Петра Великаго* (слика 6), које се сматра не само Орфелиновим ремек-делом, већ и уопште једном од најзначајнијих (и најлепших) књига српског осамнаестог века. Падовски примерак, објављен у анонимној форми, не садржи посвету и предговор и заиста је скромније у односу на друго, анонимно издање објављено у

---

forestiera” (Infelise 1999: 71). Дозволу за штампање под „лажним датумом” морали су да одобре Реформатори Универзитета у Падови, који су претходно добили мишљење цензора. За све остале детаље, књига објављена са „лажним датумом” подлежала је истим обавезама као и дела редовно штампана у Венецији, осим што јој није био потребан потпис Инквизитора (Zorzi 1998: 831). Често су чисто комерцијални разлози терали венецијанске магистратуре да примењују ову праксу, како би подстакли извоз књига: захваљујући том систему штампари су могли да имитирају у свему и за све посебно успешна страна издања. У случају куће Теодосије, на пример, процењује се да је између 1762. и 1765. било објављено неких двадесетак наслова са „лажним датумом” у Москви, Кијеву и Петрограду, како би што лакше ушла на источно тржиште словенског језика. О систему „лажних датума” у венецијанском контексту видети Infelise 2008 и Orfeo, Granzotto 2008; о употреби „лажног датума” са стране куће Теодосије уп. Пантић 1960 и Fin 2018.

⁹ У већ цитираном писму из октобра 1953. Кроња је писао: „Узећу чак и Орфелинова *Евангелија четрнаест*, прилично ретка, за 20.000 лира” (Marcon 2013: 75).

¹⁰ За више детаља о овом делу уп. Кејперт 1990 и Fin 2012.

Венецији исте године.¹¹ Коначно, треба прецизирати да комплет који се чува у Падови заправо представља један од три комплета *Житие Петра Великаго* који се данас налазе на италијанској територији: осим Славистичке библиотеке у Падови, само Национална библиотека Светог Марка и Библиотека Парохије Сан Спиридоне у Трсту поседују ово дело.

Остале вредне књиге које је Кроња купио током школске 1953/1954 припадају другој фази продукције куће Теодосије, тј. оној која иде од 1776. до затварања венецијанске штампарије. Након вредних резултата остварених у прве две деценије рада (1751–1770), који су им донели велика признања и од стране венецијанских магистратура, почетком седамдесетих година Димитрије Теодосије, сад већ стар и не више у стању да прати своје послове, оставио је руковођење породичним пословима нећаку Пану, чије име се појављује у *impresumi* књига почевши од 1776. године. Следећи ујаков пример, који је у Орфелину пронашао верног помоћника, и Пано Теодосије одабрао је за помоћника младог српског интелектуалца, Павла Соларића, који је у оно време гравитирао између Венеције и Трста.

Славистичка библиотека у Падови чува примерак четири дела која је Соларић уредио за Пана Теодосија, тачније: уџбеник из географије *Ново гражданско землеописание* (Венеција, 1804); каталог Теодосијевих издања *Поминакъ книжеский* (Венеција 1810), у ком су регистроване све књиге на ћириличном писму и/или на глагољници које је венецијанска штампарија објавила од почетка свог рада до 1810;¹² *Златна књижица* (Венеција 1813), дело које је Соларић саставио на основу *Trattato elementare dei doveri dell'uomo* (Елементарна расправа о дужностима човека) Франческа Соавеа;¹³ коначно, *Букварь славенскій триазбучный* (Венеција 1812; слика 7), опремљен прелепим табелама које нам још једном омогућавају да руком дотакнемо графичку вештину венецијанских мајстора штампарства (слика 8).¹⁴

Овај преглед старих српских књига у поседу Славистичке библиотеке у Падови закључујемо једним примерком дела Викентија Ракића *Историја о разорениј последњемъ святаго града Јерусалима и о взятии Константинополя* (Венеција 1804; слика 9). И ова књига садржи вредне илустрације (слика 10), на којима је очигледан

11 Орфелинова монографија доживела је четири издања, три на српском и једно на руском, од којих је једно илустровано и посебно ретко. За више детаља уп. Чалић 2010.

12 Као што је познато, дело је подељено на два дела: дугачак предговор од 65 страна, драгоцен јер нам даје информације из прве руке о историји штампарства, за којим следи прави каталог употпуњен ценама у венецијанским лирама.

13 Кратка напомена руком („Сремски Карловци“) у овој књизи сведочи да су књиге штампане у кући Теодосије уистину стизале до угарских Срба.

14 Сасвим је могуће да су неке илустрације којима је дело опремљено остале на располагању венецијанској штампарији од времена Орфелина који је, као што смо подсетили, био изузетно вешт графичар.

утицај италијанске ликовне уметности. Испитујући падовски примерак, међутим, нашу пажњу привукао је један рукописни запис на почетку књиге, који је исписао један од власника књиге, и који каже: „Сија књижица, о разоренију Јерусалима, Јеромонаха Спиридона Алексијевића Православних Парох, и викарија временитог от Епархије Далматинске [...] у Задру на 3. Септембра 1826” (слика 11). Име Спиридона Алексијевића добро је познато онима који се баве верском историјом северне Далмације на преласку из седамнаестог у осамнаести век, пошто је био један од главних актера полемике која је супротставила далматински католички клер и српско-православно становништво настањено у тој области.¹⁵ Сем тога, Спиридон Алексијевић је аутор једног списка аутобиографског карактера, једног од првих примера те врсте у историји српске књижевности, на који се често позивало у реконструисању чињеница везаних за верски сукоб.

*

Од 30. септембра 2019. Славистичка библиотека, чији фонд данас има преко 50.000 књига, добила је ново, модерно седиште у оквиру Библиотеке хуманистичких студија Универзитета у Падови, која укупно садржи преко 500.000 књига. Старе српске књиге које је проф. Кроња купио средином 50-их година данас се чувају у посебној сали нове библиотеке, заједно са старим, драгоценим издањима најчувенијих дела италијанске и светске књижевности.

Старе српске књиге у Библиотеци Филозофског факултета Универзитета у Падови

1. [Захарија Орфелин], Житіе и славыя дѣла государя императора Петра Великаго самодержца всероссійскаго: съ предположеніемъ краткой Географической и политической Исторіи о Россійскомъ царствѣ, Нынѣ первѣе на Славенскомъ языкѣ списана и издана. Часть перьвая. Въ Венеціи: Въ Типографіи Димитрія Феодозія. 1772.
Венеција: Теодосије, 1772. Сигн. VII b 15. Инвентарни број 2624. ИД број 4951. Цена: 5.000 лира;

---

¹⁵ Спиридон Алексијевић (1769–1841) био је велики подржавалац архимандрита Герасима Зелића, тад већ генералног викара Срба у Далмацији од 1796. до 1809, за време полемике у којој се супротставио Бенедикту Краљевићу, именованом за првог православног владика у Наполеоновој Далмацији 1810. За више детаља видети Лазаревић Ди Гиацио 2007 и Fin 2014.

2. [Захарија Орфелин], Житіє и славы дѣла государя императора Петра Великаго самодержца всероссийскаго: съ предположеніемъ краткой Географической и политической Исторіи о Россійскомъ царствѣ, Нынѣ первѣе на Славенскомъ языкѣ списана и издана. Часть вторая. Въ Венециі: Въ Типографіи Димитрія Феодозія. 1772.
Венеција: Теодосіје, 1772. Сигн. VII b 16. Инвентарни број 2624. ИД број 4952. Цена: 5.000 лира;
3. [s. a.], *Bolle pontificie. Bolle delli beatissimi pontefici Leone X, Clemente VII e Paolo III circa li privilegii de' greci. Con Decreto dell'Eccellentissimo Senato di Venezia, intorno li Matrimonii tra Greci e Latini. Ora il tutto stampato in tre Linguaggi, cioè Italiano, Greco, ed Illirico. In Venezia MDCCLXII. Appresso Demetrio Teodosio.*
Венеција: Теодосіје, 1762. Сигн. VII b 23. Инвентарни број 2629. ИД број 4950. Цена: 5.000 лира;
4. Павле Соларић, *Ново гражданско землеописание: перво На Езику Сербскомъ. У две части. Павломъ Соларичемъ. Съ Землетисникомъ одъ XXXVII Листова.*
У Венеции 1804. У Панае Феодосіева. Венеција: Теодосіје, 1804. Сигн. VII b 27. Инвентарни број 2622. ИД број 4937. Цена: 5.000 лира;
5. Павле Соларић, Букварь славенскій тріазвучный, или Первое руководство къ познанію книгъ и писаній, во употребленіе Славено-сербскъ списанъ Павломъ Соларичемъ Велико-Писаничаниномъ. Въ Штеткахъ, аѣвк. Писмены Греко-Славенскія Печатни Панае Феодосіа.
Венеција: Теодосіје, 1812. Сигн. VII b 29. Инвентарни број 2621. ИД број 4943. Цена: 5.000 лира;
6. [s. a.], *Послѣдованіе молебна за болацаго ...* Печатано въ царствующемъ градѣ Москвѣ 1763. Находится въ Типографіи Грекоправославной код Димитрія Феодосіа. Москва (уствари Венеција: Теодосіје), 1763. Сигн. VII b 30. Инвентарни број 2631. ИД број 4947. Цена: 5.000 лира;
7. [s. a.], *Благопотребныя ектеній тоестъ: Собраніе благопотребныхъ прошеній ко времени и нуждамъ различнымъ употребляемыхъ, На проскомидіяхъ, на ектеніяхъ в началѣ вожественныхъ Літургій, и по Евангеліи. Также указаніе Прокимновъ, Апостоловъ, Евангелій, и Причастіевъ, по приличеству изображенныхъ прошеній. Благословеніемъ святѣйшаго Синода Напечатана во святѣй Кіевопечерской Лаврѣ. Находится код Димитрія Феодосіа въ Венеціи.*
1764. Венеција: Теодосіје, 1764. Сигн. VII b 35. Инвентарни број 2630. ИД број 4946. Цена: 5.000 лира;

8. Вићентије Ракић, *Исторја о разореній последнѣмъ святаго града Іерусалима и о взятїи Константинополя. Сочиненная стихами Бікентїемъ Ракичемъ Фенечкимъ, Фидерїемъ церкве святаго Спирїдона въ Тріестѣ сущїя. Усердствока на тѣпъ издати сконмъ трошкомъ Савка Поповичъ Леповїнскїй, Фидерїи тояже церкве. У Венеции. У Грекославенскої Тѣпографїи Г. Пано Феодосїа. 1804. Венеција: Теодосије, 1804. Сигн. VII б 37. Инвентарни број 2623. ИД број 4944. Цена: 5.000 лира;*

9. [Захарија Орфелин], *Первые начатки латинскаго языка, то есть: М. Иоанна Ренїя Донатъ, и Хрїстофора Целларїя Меньшїй Лексиконъ, съ Лангїевыми Школными Разговорами. Въ пользу и употребленїе Сербскої юности на Славено-Сербскїй языкъ преведены и изданы. Въ Млеткахъ 1767. Венеција: Теодосије, 1767. Сигн. VII б 38. Инвентарни број 2627. ИД број 4945. Цена: 5.000 лира;*

10. Павле Соларић, *Поминакъ книжескїй о Славено-Сербскомъ въ Млеткахъ Печатанїю, великому и благословесному Славено-Сербскому народу и мудрымъ его свакога званїя Предстателемъ и Просвѣтителемъ, отъ Павла Соларича. Въ Млеткахъ, 1810. Писмены, и иждивенїемъ Греко-Иллѣрїтеске Печатнѣ Пана Феодосїа. Венеција: Теодосије, 1810. Сигн. VII б 39. Инвентарни број 2625. ИД број 4942. Цена: 5.000 лира;*

11. Павле Соларић, *Златнаа книжица содерѣщаа Должности Человѣка гражданска и хрїстїанска, и Правила Учтливости. Во употребленїе Славено-Сербскаго народа наставникомъ и родителемъ при обученїи малолѣтнихъ дѣтей; по составу Г. Учитеа Ф. Соавки. Пауломъ Соларичемъ издана. Въ Млеткахъ, Лѣта абѣгї. Писмены Греко-Славенскїмъ Печатни Паны Феодосїека. Венеција: Теодосије, 1813. Сигн. VII б 43. Инвентарни број 2628. ИД број 4939. Цена: 5.000 лира;*

12. [Захарија Орфелин], *Евангелїа чѣмала. Во свѣтѣй и великїй четвертокъ: на Лїтургїи, на ѹдобенїи, и по ѹдобенїи ногъ, и во свѣтѣй великїй пѣтокъ на ѹтрени 12 свѣтыхъ Страстей Господа Бога и спаса нашегѣ Исуса Христа, и на вечерни въ тойже свѣтѣй великїй пѣтокъ. Ради православныхъ Славено-Сербскагѣ народа Обоегѣ пола и Всякагѣ возраста Хрїстїанъ, ко всегдашнему чтенїю, и размышленїю толь превеланкихъ Благодѣанїи Спасителя нашегѣ на тѣпъ изданнаа 3.0. лѣта 1764. Находится в Тѣпографїи Грекоправославной код Дидитрїа Феодосїа. Венеција: Теодосије, 1764. Сигн. VII б 44. Инвентарни број 2620. ИД број 4941. Цена: 30.000 лира;*

13. [s. a.], Благословенїемъ Свѣтѣйшаго Правителствующаго Синода, напечатана Книга сіа алтирь по новонсправленной Библіи въ царствующемъ великомъ Градѣ Москвѣ. Въ лѣто от сотворенїа мира зсѣн. От рождества же по плоти Бога Слова аѹб. Продается въ Венеціи въ Типографїи Грекоправославной Феодосїа Іоаннинскаго. Москва (уствари Венеција: Теодосије), 1770. Сигн. VII б 45. Инвентарни број 2626. ИД број 4938. Цена: 5.000 лира.

Литература

Кејперт 1990 = Х. КЕЈПЕРТ, *Первые начатки латинскаго јазыка (Венеција 1767) Захарија Орфелина и њихова терминологија*. «Научни састанак слависта у Вукове дане», 18/1, 127–36.

Лазаревић Ди Гиациомо 2007 = П. ЛАЗАРЕВИЋ ДИ ГИАЦОМО, *Венедедикт Краљевић, историјски и литерарни чинилац трију живототиса из Далмације (Г. Зелић, К. Цвјетковић, С. Алексијевић)*, «Научни састанак слависта у Вукове дане», 36/2, 183–195.

Пантић 1960 = М. ПАНТИЋ, *Штампар старих српских књига Димитрије Теодосије*, «Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор», 26, 206–235.

Руvaraц 1924 = Д. РУВАРАЦ, *Прва штампана латинска граматика за Србе*. «Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор» 4, 155–176.

Фин 2015 = М. ФИН, *Центри српске културе XVIII века*, Нови Сад.

Чалић 2010 = Б. ЧАЛИЋ, *Прилози о Житију Петра Великог Захарије Орфелина*, «Љетопис СКД», 258–281.

Benacchio et al. 2012 = R. BENACCHIO, H. STEENWIJK, Ž. JOZIĆ, N. VAJS VINJA, *Digitalna obradba rukopisnoga rječnika Vocabolario di tre nobilissimi linguaggi, italiano, illirico, e latino Ivana Tanzlinghera Zanottija (1651–1732)*, «Filologija», 58, 19–38.

Bravetti, Granzotto 2008 = O. BRAVETTI, P. GRANZOTTO (a cura di), *False date. Repertorio delle licenze di stampa veneziane con falso luogo di edizione (1740–1797)*, Firenze.

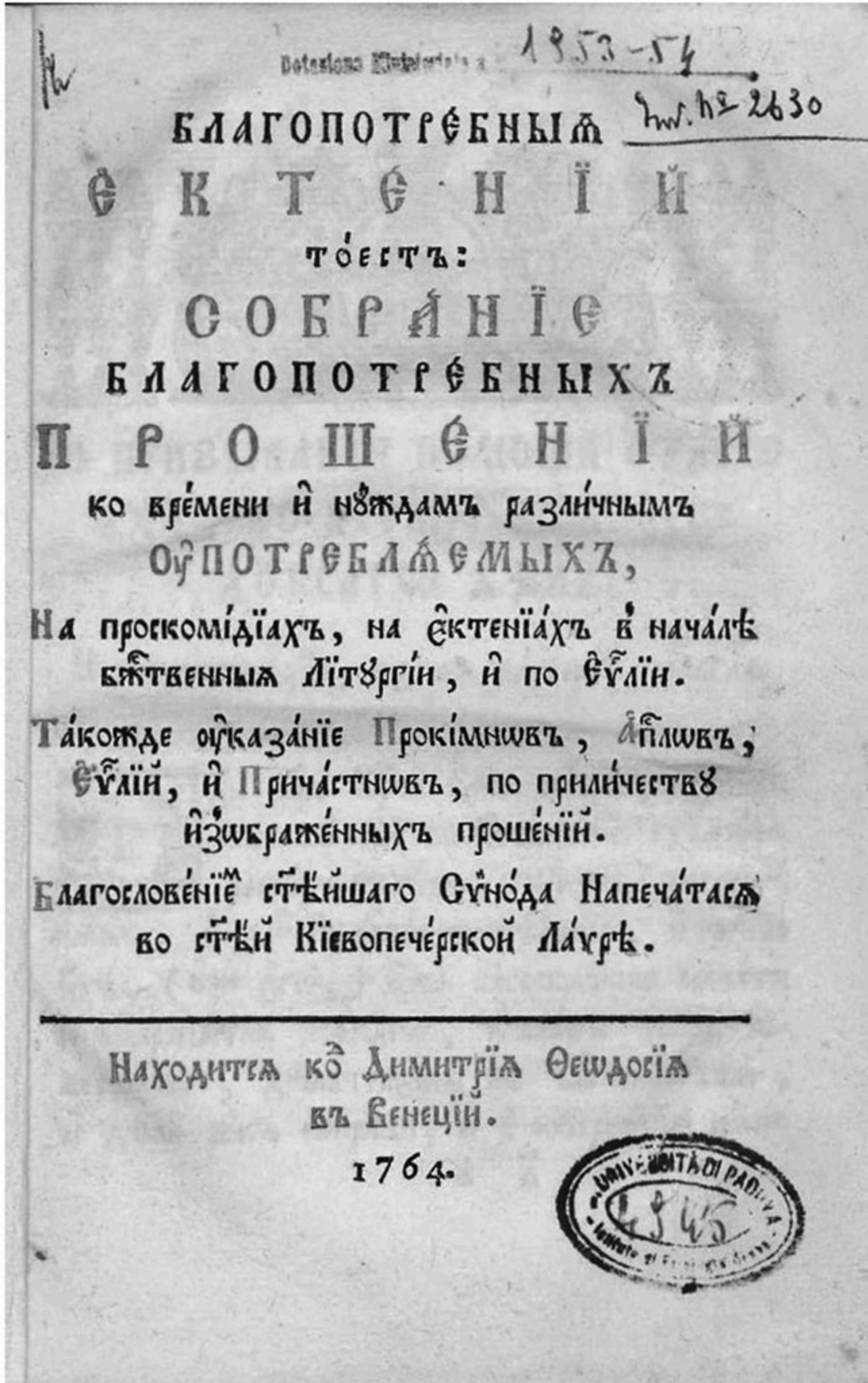
Cipriani 2013 = C. C. CIPRIANI, *Giuseppe Praga nell'esilio*, «Atti e memorie della Società Dalmata di Storia Patria», 2, 3^a serie (vol. XXXV), 175–194.

Cronia 1959 = A. CRONIA, *Glagolitica jadertina del secolo XVII*, «Slavistična revija», 10, 129–144.

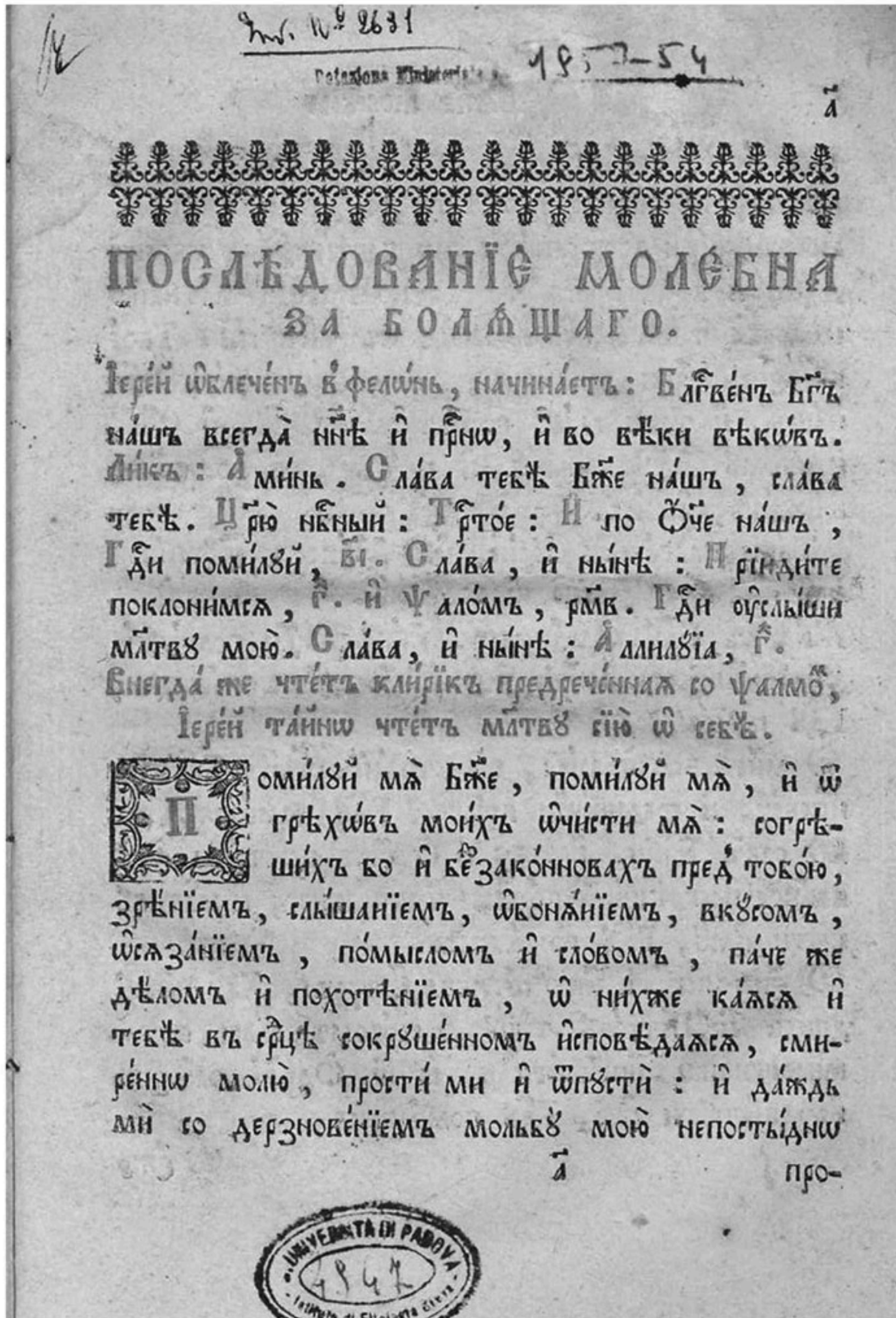
Ferrari 1959 = G. E. FERRARI, *Le carte di storia ed erudizione dalmatica di Giuseppe Praga ora marciante (Studio introduttivo)*, «Rivista dalmatica», XXX, 1, 15–82; XXX, 2, 29–94.

Fin 2012 = M. FIN, *I Pervye načatki latinskago jazyka di Zaharija Orfelin*, in G. Cocco, C.

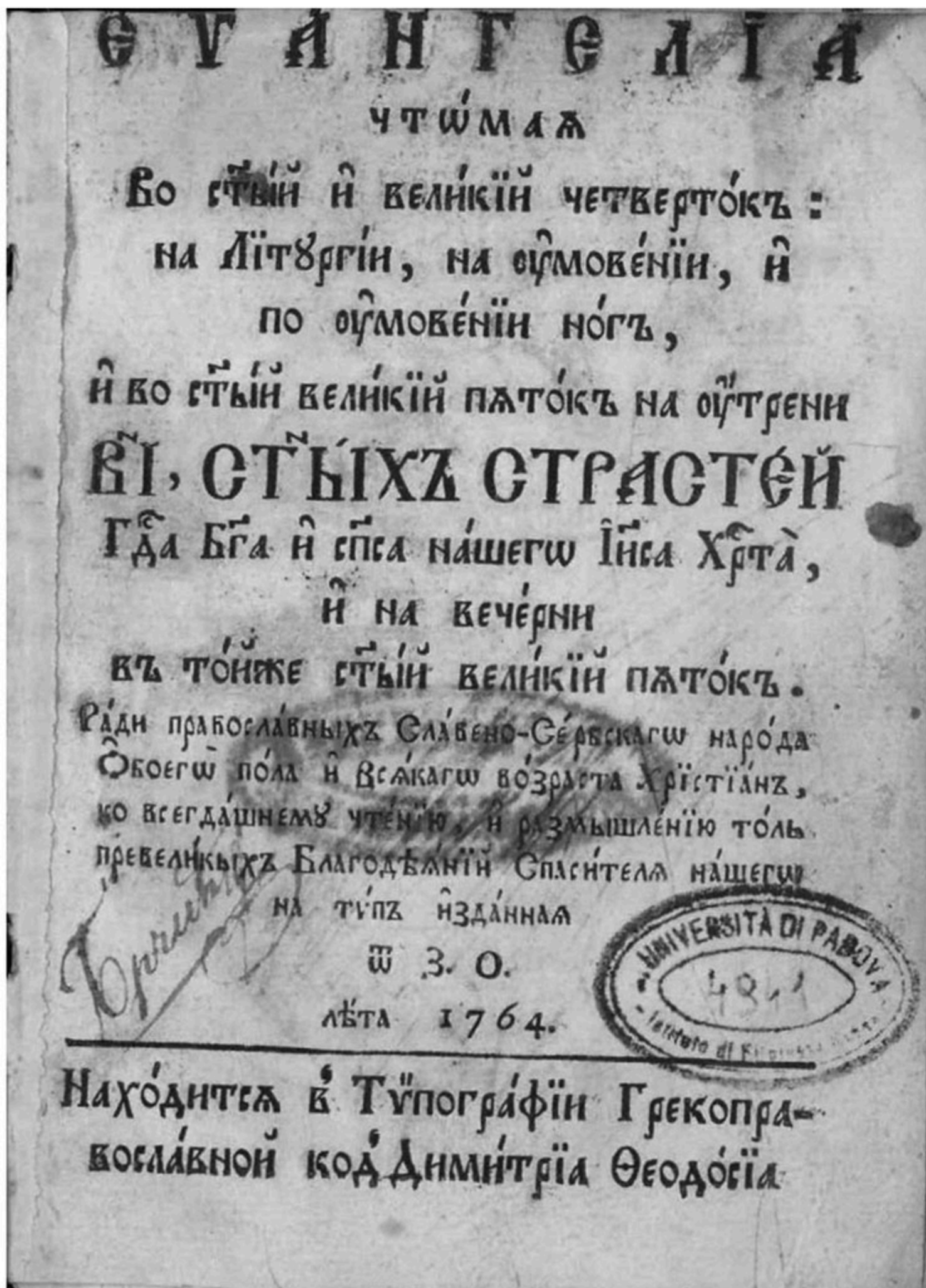
- Conterno, M. Fin (eds.), *Carte d'occasione 5*. Padova: Unipress, 205–227.
- Fin 2014 = M. FIN, *La polemica confessionale fra i serbi ortodossi e il clero cattolico in Dalmazia fra XVII e XIX secolo. La vicenda di Gerasim Zelić*, «Studi Slavistici», XI, 23–47.
- Fin 2018 = M. FIN, *Libri serbi a Venezia fra XVI e XVIII secolo*, «Kirilo-Methodievski studii», 26, 132–158.
- Ghetti 2011 = M. C. GHETTI, *La cattedra padovana di Filologia slava: i primi cinquant'anni (1920–1970)*, in *Uomini, opere e idee tra Occidente europeo e mondo slavo. Scritti offerti a Marialuisa Ferrazzi*, a cura di A. Mingati, D. Cavaion, C. Criveller, Trento, 277–306.
- Infelise 1999 = M. INFELISE, *L'editoria veneziana nel '700*, Milano.
- Infelise 2008 = M. INFELISE, *Falsificazioni di stato – Introduzione*, in *False date. Repertorio delle licenze di stampa veneziane con falso luogo di edizione (1740–1797)*, a cura di O. Bravetti e P. Granzotto, Firenze, 7–27.
- Ivetic 2013 = E. IVETIC, *La Storia di Dalmazia di Giuseppe Praga, oggi*, «Atti e memorie della Società Dalmata di Storia Patria», 2, 3^a serie (vol. XXXV), 195–209.
- Marcon 2013 = S. MARCON, *Le carte e i volumi di Giuseppe Praga*, «Atti e memorie della Società Dalmata di Storia Patria», 2, 3^a serie (vol. XXXV), 59–116.
- Pelusi 2018 = S. PELUSI, *Edizioni in cirillico dei secoli XVI e XVII in Biblioteca Nazionale Marciana*, «Crkvene studije», 15, 117–158.
- Ploumides 1969 = G. PLOUMIDES, *To Βενετικόν Τυπογραφείον του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου, (1755–1824)*, Αθήναι.
- Saitta Revignas 1961 = A. SAITTA REVIGNAS, *La raccolta Praga di manoscritti e libri liturgici in caratteri cirillici*, «Accademie e biblioteche d'Italia», XXIX, 12/2, 104–114.
- Tandarić 1977 = J. TANDARIĆ, *Hrvatskoglagoljski Padovanski brevijar*, «Slovo», 27, 129–147.
- Tolomeo 2013 = R. TOLOMEO, *Giuseppe Praga: l'uomo, lo studioso, il testimone. Introduzione ai lavori*, «Atti e memorie della Società Dalmata di Storia Patria», 2, 3^a serie (vol. XXXV), 11–57.
- Zorzi 1998 = M. ZORZI, *La stampa, la circolazione del libro*, in *Storia di Venezia*, vol. VIII, *L'ultima fase della Serenissima*, a cura di P. Del Negro e P. Preto, Roma, 801–859.

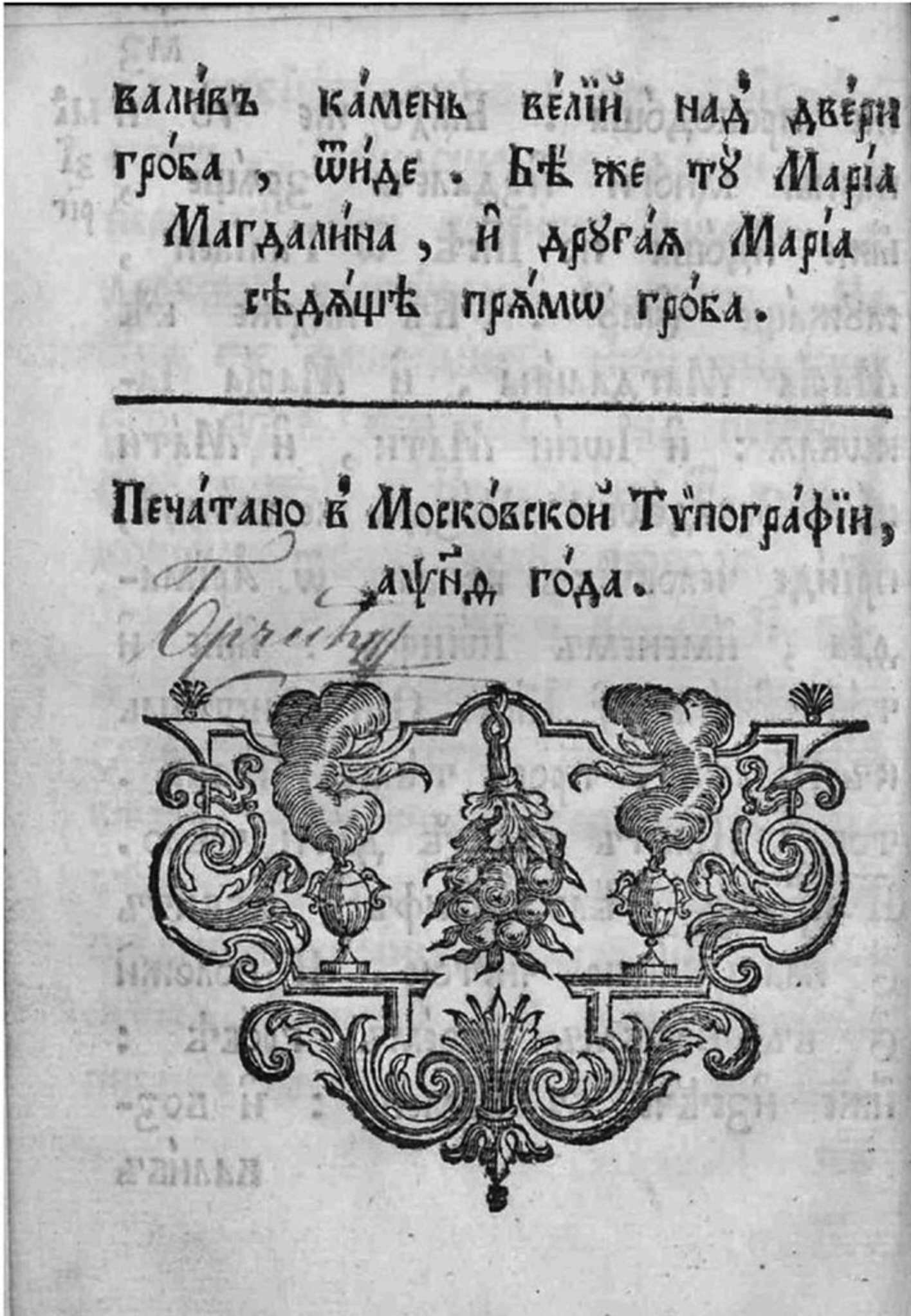
Слика 1

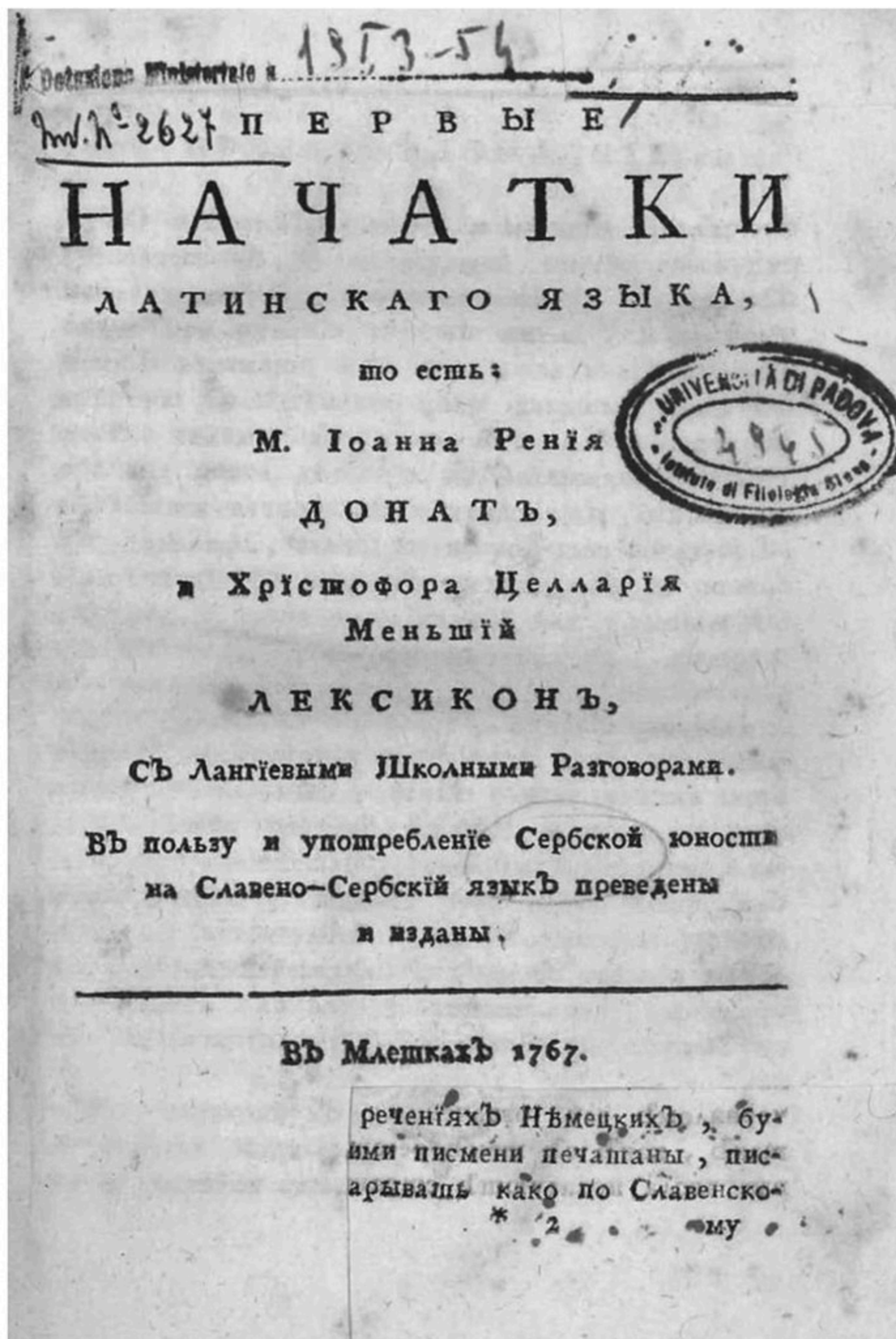
Слика 2

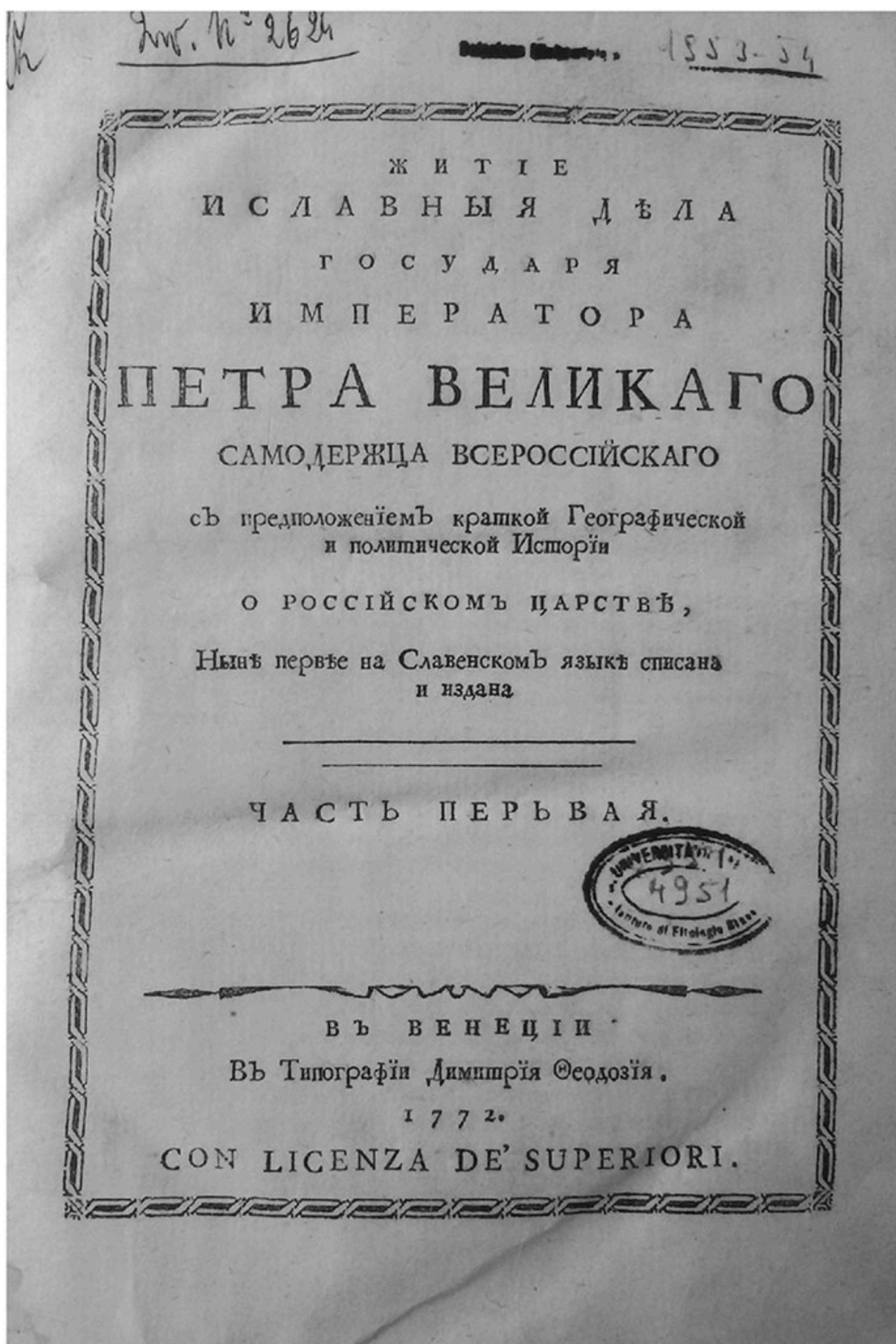
Слика 3

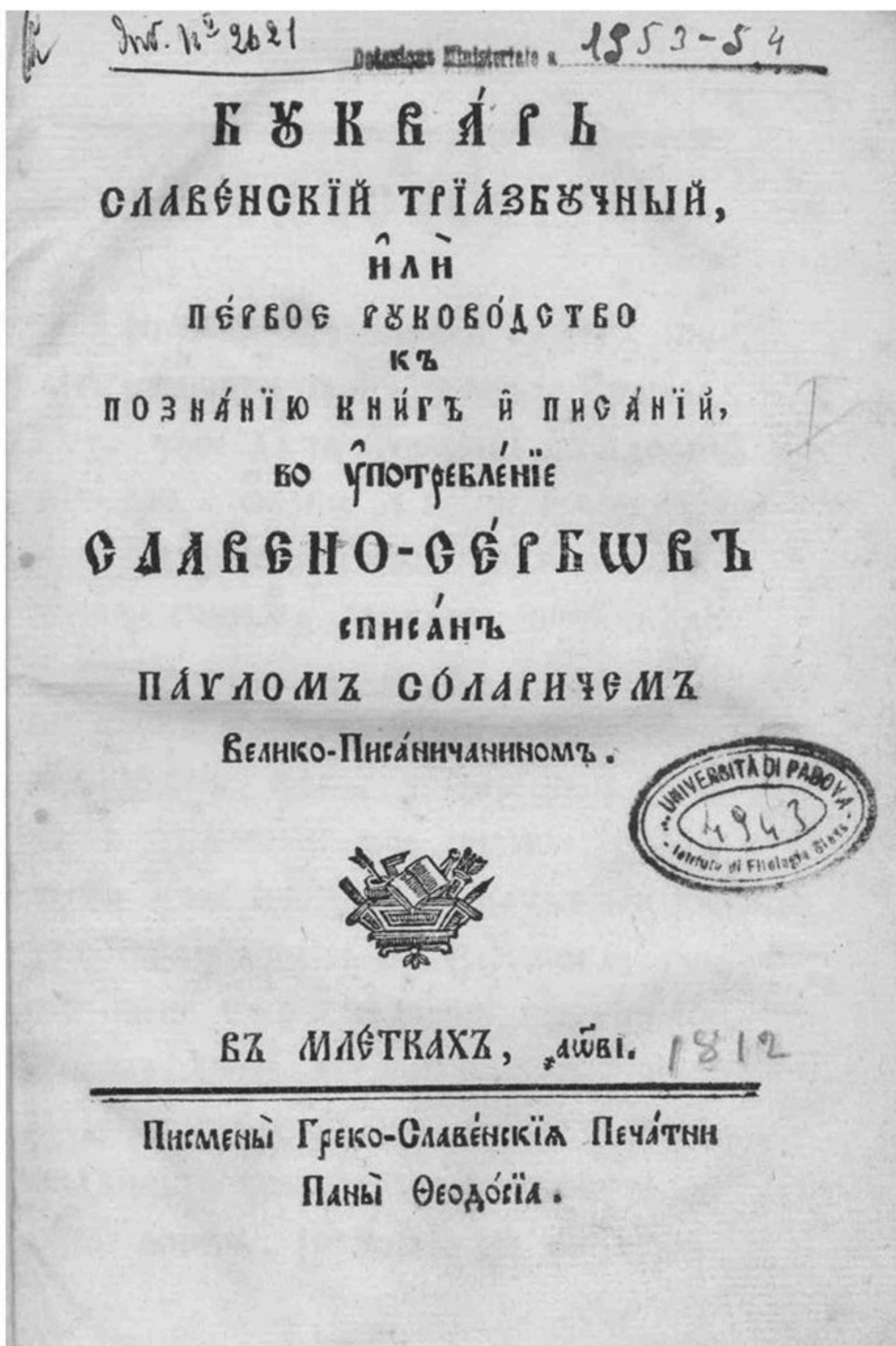
Слика 4

Слика 5

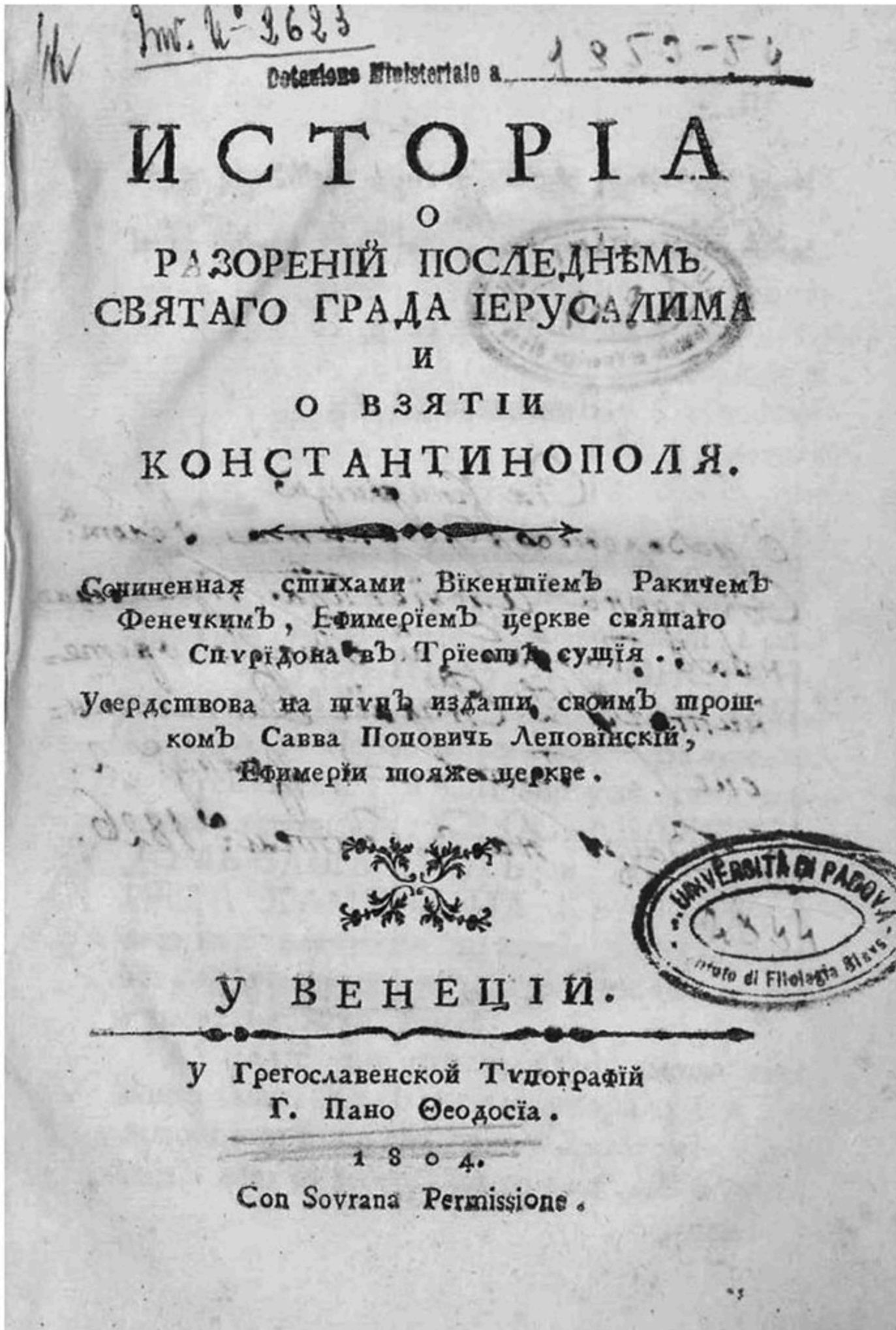

Слика 6

Слика 7

Слика 9

Жарко Војновић

МЕЂУНАРОДНИ ХОРИЗОНТ НОВАКОВИЋЕВОГ *ЕПИТОМА*

Тема *Епитома* новосадског професора и будимског епископа Дионисија Новаковића еминентно је чурчићевска. Први заиста утемељен и изворан, у том тренутку и синтетички текст о једној од најважнијих српских књига 18. века написао је управо он.¹ Све што се о *Епитому* после тога говорило и што ће се говорити засновано је у повеликој мери на његовом труду. Наравно, то не значи да није остало да се каже још доста суштински важних ствари. *Епитом*, као превасходно богословско дело, првог свог стручног тумача нашао је у Владимиру Вукашиновићу, који је дао о њему научну студију,² онакву каква се морала појавити много раније. Нажалост, како је Вукашиновић показао, богословски текстови проматрали су се код нас доскора са свих других становишта, само не са онога који им је природан, урођен – тако је било у скоро цела два претходна столећа. Ове две студије чине поуздан темељ на којима се мора заснивати свака даља беседа о јединој Новаковићевој издатој књизи.

Ренесанса српског књигоиздаваштва након дуге станке није имала буран почетак, нити га је могла имати. Карловачка митрополија, као наследник Пећке патријаршије на хабзбуршком простору, била је једини могући оквир у којем је био замислив било какав смислен, организован национални културни подухват, што се тицало свакако и питања књиге. Препород црквеног живота није се могао извести без књига, најпре богослужбених као и богословских: ове друге послужиле би за образовање свештенослужитеља, који су имали улогу непосредних народних руковођа у касније чврсто устројеном црквено-националном систему Митрополије, чији се организам с муком сабирао у стабилан облик после општесрпског расула узрокованог Великом сеобом. Митрополити Мојсије Петровић и Викентије Јовановић, као и њихови савременици епископи, спас су видели у образовању, а оно је, у то доба, могло имати само руску форму. То се тицало и учитеља и књига, о чему је код нас много пута писано. Прве штампане српске књиге тог времена нису никако могле бити оригиналне, јер није било никога ко би их написао: саставити макар и најпростији

---

1 Лаза Чурчић, „Популарност и неки проблеми ширења Епитома Дионисија Новаковића” *Зборник за друштвене науке*, 36 (1963): 103–115.

2 Дионисије Новаковић, *Епитом*, прир. Владимир Вукашиновић, (Панчево, 2007).

приручник подразумевало је поседовање систематског образовања у датој струци, што је међу нашим прецима било једва замисливо, па ни богословље није представљало изузетак. Било је нужно покушати целокупан тај систем усвојити – тј. барем његове основне моменте – од јединоверних Руса, код којих он већ има значајну традицију. Прве књиге преузете су управо отуд, а та ће се пракса настављати дуго: руска књига ће се дословно прештамповати, прерађивати, касније и језички прилагођавати. И у другој половини 19. века, кад у препорођеној Србији буде било на потребу устројити више богословско образовање у време београдског митрополита Михаила Јовановића, преводиће се управо руске књиге. Поузданијег источника знања за нас једноставно није могло још увек бити, осим повремено грчког. На то су пресудно утицале српско-руске везе, старе већ вековима, које у првим деценијама постају и просветног карактера: многи истакнути српски богослови 18. и 19. века управо су руски ђаци.

Дионисије Новаковић, главни јунак овог текста, један је од првих Срба полазника Духовне академије у Кијеву, центру новог руског богословља. Разуме се да при повратку међу своје Дионисије није могао пренети ништа друго до оно што је тамо видео и научио; а на преку потребу биле су књиге. Међутим, оне су се код нас једва објављивале, готово никако, па су се и предавања у првим српским школама заснивала на усменом преношењу, углавном диктату. Тако је међу прве богословски образоване Србе ушао и његов *Епитом* као прва књига литургичке егзегезе: од 1741. године, кад је по благослову бачког епископа Висариона Павловића написан на ондашњем књижевном језику Срба, па до објављивања у Венецији код Димитрија Теодосијевог, прошла су два и по десетлећа,³ а у међувремену се ширио преписивањем. Ова књига предуго ће остати једина из које су се Срби, на себи разумљивом језичком идиому, могли обавестити о смислу и значењу православне литургије. Питање њене оригиналности нема превише смисла постављати. Као што је Вукашиновић утемељено показао, и као што сам Дионисије сведочи коришћеним цитатима и референцама, њени извори су предањски, светоотачки, но преломљени кроз кијевску богословску призму; у таквој ситуацији смисленије је говорити о интерпретацији предања у оквиру оног што је у том часу било могуће. С тог становишта, ова књига није руска толико колико су биле неке друге које ће Срби касније објављивати. До оригиналних теолошких подухвата мораће проћи још дуго време сазревања.

Нема сумње да је слична ситуација морала бити и код других православних народа југоисточне Европе, осим код Грка, који су успевали сачувати везе са хеленским богословским наслеђем и објављивати велики број књига на свом језику, на првом месту у Венецији. Свима је просвета била ствар идентитета и опстанка, па је и питање књиге било истог смисла. Постојала је огромна несразмера између, с једне стране, масе

³ На тој књизи нема године издавања, али се као највероватнија узима 1767.

народа, и са друге стране недостатка образовних кадрова и средстава. Стога су књиге попут *Епитома* морале бити од огромног значаја. Међутим, то се с данашње тачке гледишта не да видети. *Епитом* је још једном прештампан код Каулиција у Новом Саду 1805. године, а после тога сасвим му се губи траг у српској историји културе. Свакако да је у томе великог удела имало опште, небогословско настројење времена, као и извештан анимозитет према преддоситејевском добу: наше просветитељство, које се још увек узима као неупитно достигнуће, није давало баш свима и свакоме право на јавно постојање.

Међутим, колико је био важан тај *Епитом*, као ниједна друга богословска српска књига 18. века (осим Рајићевог *Катихисиса*), схватићемо на свакако неочекиван начин, из неочекиваних извора. Као што казасмо, српска учена и учебна књига у почетку је иностраног порекла. Но, да су и Срби умели свој ум и памет проширити на друге, да су знали облагорођавати и инојезичне, и то већ у време кад смо сами били пре свега ученици а не учитељи, показао је баш Новаковић својом књигом: она је била таквог квалитета да су је присвајали и интелектуалци других, нама блиских православних народа. Тако се утицај *Епитома* – за нас неочекивано, а можда би се наши преци чудили нашем чуђењу – проширио свуда где су се говорили грчки, румунски и бугарски језик. Оно што пред читаоцем следи исход је бављења српском ретроспективном библиографијом, које је препуно изненађења и неочекиваних археолошких ископина.

Пођимо редом.

Превођење *Епитома* на грчки заиста је нешто што се не би очекивало, имамо ли у виду општу слику православног предања. Хеленска традиција тумачења литургије (Никола Кавасила, Симеон Солунски...) таква је да труд српског професора из прве половине 18. столећа изгледа минијатуран. Међутим, очигледно је да је Дионисије саставио приручник који је био веома згодан не само за студентску употребу, него погодан и за свакодневно поучавање свештенослужитеља (као што му уосталом и стоји у поднаслову): његова сажетост у тумачењу основних момената литургије, али и усредсређеност на многе детаље, учинили су га добрим оруђем, не само информативним но и у правом смислу духовним. Чини се да је тајна Евхаристије, прва и последња тајна Цркве, његовом интерпретацијом постала свештенослужитељу тог доба (па и каснијих) много живља и приснија као најдубље и највише место сусрета човека са Богом. Осим тога, 18. век је уопште век многих изненађења. Богословско наслеђе је на целом православном простору у то време, и код Руса и код Грка, у много чему доживело метаморфозу (чијим се реалним квалитетом овде не бавимо), па није необично да се исти теолошки језик могао разумети и међу онима који се иначе без преводиоца не разумеју.

Тај грчки превод сачинио је Димитрије Дарвар, кога ми зовемо и Николајевићем (Δημήτριος Νικολάου Δάρβαρης): хеленофони Аромун, тј. Цинцар из Клисуре код

Костура, одрастао у Земуну, у историји српске књиге краја 18. и почетка 19. века има немали удео као преводилац са хеленског на српски, захваљујући свом добром српском/словенском образовању. Боравећи касније у Бечу, у бројној цинцарско-грчкој колонији, стекао је глас просветитеља позамашне библиографије. Односе са Србима увек је одржавао, па је и српска печатња имењака му Давидовића била у његовој бечкој кући (и његове браће, тзв. Дарвархофу) на Флајшмаркту. Стога од њега није могло бити погодније особе за повезивање ова два (или три) народа на плану књиге. Као што је био обичај полихистора тог доба, бавио се и теологијом: под његовим именом остала су и два катихисиса, „Мали” и „Велики”,⁴ па није чудно што се окренуо и Новаковићевом *Епитому*, који му је био не само идејно, већ и језички близак. Његов превод појавио се 1803. у бечкој штампарији Георгија Вендотиса – издавачи, тачније финансијери, била су му браћа – под типично дугачким за то доба насловом *Εγχειρίδιον χριστιανικόν, περιέχον μίαν σύντομον εξήγησιν του Θείου Ναού, των εν αυτώ ιερών Σκευών και Αμφίων, και των συνήθων Ακολουθιών, της Θείας και Ιεράς Λειτουργίας, και των Αγίων Μυστηρίων της Εκκλησίας*. Као што се да видети, Дарваров наслов у много чему не одговара изворнику (*Эпитомъ, или Краткая изказаніа екаціеннаго храма, ризъ егво и къ немъ совершлемыа Пожегтвенныа Литургии, со шкратностиа еа, чрезъ краткіа вопрозы и ѡвѣсты*). То је зато што се, у ствари, не ради само о преводу, већ и о, условно речено, преради. По ондашњим обичајима, преводилац није сматрао да свом изворнику дугује нарочито поштовање које би се огледало у доследном праћењу текста, него га је узимао као материјал у слободном приступу за стварање сопственог дела. Зато је могао с њиме поступати по властитом нахођењу, скраћивати и надопуњавати, мењати му физиономију по вољи, па није било чудо да се дира и у сам наслов као основну распознајну карактеристику. Уз то, уобичајено је било и да се име изворног аутора сасвим изостави; ништа се од овога није сматрало нарочитим прекршајем.

Дарварово дело пример је таквог односа према оригиналу. Његов *Енхиридион* не носи на себи име свог првобитног састављача, него грчког приређивача, који га је, како сам за себе каже, сабрао из различитих црквених писаца (*εραμισθέν εκ διαφόρων Εκκλησιαστικών Συγγραφέων*). Додуше, Дарвар вероватно није ни могао знати ко је аутор, што у то време можда нису знали ни сами Срби, јер је *Епитом* изашао 1767. без Новаковићевог имена, а његови иницијали стоје само на крају предговора, па није чудно, узевши све у обзир, што се грчка варијанта овог текста појавила под Дарваровим именом (... *συντεθέν υπό Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρεως*). Слободан однос према садржају самог *Епитома* огледа се најпре у изостављању делова оригиналног текста, као и додавању новог, који му изворно не припада. То је лако утврдити ако се *Епитом*

4 Онај први није његово дело, него Јована Рајића, о чему ћемо ускоро писати.

и *Енхиридион* прате упоредо, што није тешко, јер Дарвар чува основну обликовну карактеристику *Епитома*, а то је освештана форма питања и одговора преко којих се излаже садржај (с тим што, за разлику од Новаковића, није писао бројеве поред питања).⁵ Такве интервенције видне су већ на самом почетку, јер је питања и одговоре под бројевима 6, 7 и 8 првог дела књиге⁶ (која се тичу старозаветног праобраза цркве) сасвим изоставио. Питање и одговор бр. 17 разделио је на два дела, онај под бр. 39 пребацио је на друго место, да би ту потом убацио три питања и одговора којих код Новаковића нема: значење архијерејског сакоса, свеће која се носи пред архијерејем, као и дикирија и трикирија којима архијереј благослови народ. Смисао додавања ових новина је јасан: Новаковићев *Епитом* намењен је свештеничком служењу, док су три нова Дарварова питања и одговора везана за архијерејску литургију, чиме је сазнајни степен *Епитома* значајно подигнут. Много веће допуне уследиле су у наставку. Први део Новаковићеве књиге садржи 42 питања и одговора; Дарвар ту, међутим, отвара нову тему и додаје 14 допунских питања с одговорима. Она су посвећена кратком тумачењу општег значења других богослужења (редом: полуноћница, јутрење, први, трећи, шести и девети час, вечерње и повечерје), затим се казује чему служе и шта представљају читања, појања и возгласи на њима, као и зашто се пале свеће и кандила. Тако је први део *Енхиридиона* нарастао у односу на *Епитом* за целих 15 јединица.

У другом делу књиге нема ни приближно толико интервенција ове врсте. Прво изостављање налазимо код Новаковићевог питања број 5 и 6, тј. одговора на питање о крвном, бескрвном и духовном карактеру новозаветне Жртве, што је вероватно последица богословског неслагања с Новаковићевом формулацијом. Дарвар у одговору бр. 5, наиме, заобилази да уопште и помене крвну жртву, док потпуно изоставља питање и одговор бр. 6, у којем Новаковић њу засебно тумачи, да би следећи одговор (на питање о бескрвној жртви) знатно проширио. Највеће разликажење ова два текста тиче се Новаковићеве јединице бр. 52, посвећене епиклези, тј. призивању Светога духа при освећењу евхаристијских Дарова. Одговор на ову проблематику протеже се на 18 страна *Епитома*, сачињавајући праву малу теолошку расправу! Јасно је свакако зашто је новосадском професору ово било толико важно: то је одјек великих прења између православних и римокатолика од 17. века, при чему је било важно на основу материјала Јеванђеља и Отаца Цркве показати да је православна молитвена пракса у складу с предањем. Осамнаестовековно православно богословље било је великим делом полемичко, аргументација се посебно изучавала, а одговарајући цитати учили напамет, јер је то питање било идентитетско: агресивни приступ римокатоличког

5 Нажалост, прво издање из 1803. није овом приликом било доступно, па је анализа која следи изведена на основу атинског издања из 1837, под претпоставком да међу њима нема битних разлика.

6 Изворно је *Епитом* подељена на два дела: први садржи 42, а други 74 „вопроса и ответа”.

прозелитизма заснивао се између осталог и на оваквим темама, и стога се одбрамбени став православних ради заштите од унијаћења морао заузимати на овај начин – темељним упознавањем са деловима патристичких текстова који су се тицали овог проблема. Отуд и таква текстуална несразмера у ткиву *Епитома* (цео први део књиге садржи тек 21 страну). Неколико деценија касније Дарвару је ово очигледно изгледало већ депласирано. Атмосфера је у грчком културном кругу вероватно била толико другачија да расправе овог типа нису биле од толике нужде, па је грчки приређивач овде скратио и само питање, а одговор је вишеструко суженији: не помињу се „Римљани”, нема антикатоличког Новаковићевог екскурса, изостављена су навођења западних православних Отаца која су му ишла у прилог, а имена хеленских недопуњена су у фусноти помињањем наслова њихових списа;⁷ разуме се да је Дарвар изоставио и имена Стефана Јаворског и Теофана Прокоповича, па и помен савремене полемике између ректора Кијевске академије Јоасафа Томиловича и језуите Рутке. Остале измене овог типа су мање: после Новаковићевог питања и одговора бр. 55 убачена су два нова (о два возгласа, која овај не тумачи), а кратко питање бр. 65, такође полемички усмерено (набрајање јеретика који не уливају „теплоту” у вино), изостављено је, да би на крају било додато још једно (о свештеничком отпусту), непостојеће у *Епитому*.

Међутим, највећа измена долази после основног Новаковићевог текста: ту Дарвар убацује потпуно нови, трећи део књиге, под насловом *Περὶ τῶν Μυστηρίων* (*О светим Тајнама*). Он садржи целих 39 питања са одговорима на светотајинске теме, чиме његов *Енхиридион* задобија много другачији вид. Слабије су уочљиве, поред овога, мање Дарварове интервенције у Новаковићевом тексту, тамо где је он редом преношен. Пажљивим упоредним читањем примећује се да је поједине одговоре по свом нахођењу скраћивао, неке је проширивао додавањем по једне реченице у тумачење, понегде је додавао нове цитате из дела црквених Отаца, очигледно да би дао тексту на тежини, а негде мењао редослед реченица у одговору. Знао је, по свему судећи, и да покаже своју хеленску самосвест: као што је из помињаног одговора бр. 52 изоставио западне ауторе из првих неколико векова (иако су православни), тако је урадио и у одговору бр. 66, избацујући аргументацију Кипријана Картагинског и Амвросија Миланског, остављајући само Јована Дамаскина.

Оквирна статистика која се даде извести поређењем *Епитома* и *Енхиридиона* даје нам право да закључимо да се овај други у потпуности темељи на првом, при чему су додати и нови независни делови текстова у истој форми, чиме је Новаковићева књига знатно проширена. Стога се с пуним правом може рећи да се ради на првом

⁷ Новаковић је своје референце задржавао у основном тексту, док их је Дарвар спуштао у фусноте; то је уједно и одлика румунских и бугарских текстова насталих с Дарваровог предлошка, о којима ће се после говорити.

месту о преводу, а потом о преради. Ипак, због ових обимних додатака, *Енхиридион* има другачији спољашњи вид, због чега то више није само нити искључиво Новаковићево дело, па га је у библиографском смислу најбоље узимати адеспотно, при чему је Новаковић примарни аутор, а Дарвар као приређивач (подвучимо да нам је порекло његових додатака за сада непознато⁸) тек секундарни.

Судбина *Енхиридиона* после Дарварове смрти (1823) заиста је изнад свих очекивања. По доступним библиографским подацима, он је доживео приличан број прештампавања у 19. веку, и то у Грчкој. Следеће издање јавило се 1837. у Атини (по свему судећи, у два формата), потом у истом граду 1846, 1851, 1852, 1856, 1860, 1882. и 1884. У међувремену се издавао у Ермупољу на острву Сирос (1852), на Закинту (1857), у Солуну (1858), у Патри (1858. и 1877), у Смирни (1863), а изашао је најмање једном и у Венецији (1860) и Цариграду (1882).⁹ Куриозитет је што је досегао такорећи и до наших дана, јер је најмање једно издање забележено у Солуну 1986. Тако се испоставило да је поносним Грцима литургијски тумач био један Србин, чију су књигу прихватили као своју, под именом свог аутора. Свакако да се Дионисије Новаковић због овога показује много важнијим него што се мислило, јер је далеко превазишао значај локалног учитеља, нарочито ако имамо у виду да се грчки језик, због грчке јерархије, користи веома широко, до Мале Азије, Блиског истока и северне Африке.

Епитом је почетком 19. века нагло добио на популарности. Осим овог Дарваровог превода и другог српског издања из 1805. године, појавио се одмах и превод на румунски језик. Нема сумње да се радило о истоветним потребама различитих православних народа, чија је елита на чудан начин била инспирисана истим духом. Код Румуна је то свакако било изазвано потребом образовања свештенства на свом језику, на територији Карловачке митрополије, којој Банат, као место суживота са Србима, припада од изгона Османлија 1716. године. На том простору румунска црквена па и друга просвета умногоме зависи од српског рада на књизи. Рајићев *Мали катихисис* већ у свом првом издању (1776) садржи румунски превод (заједно са немачким), који је касније доста прештампаван. Почетком 19. века као важан посредник при превођењу јавља се Григорије Обрадовић, синовац Доситејев. И сам Доситеј у исто време постаје познат Румунима преко превода малобечкеречког пароха, касније предавача у румунској арадској препарандији Димитрија Цикинђала (Dimitrie Țichindeal, 1775–1818).¹⁰ Као

⁸ Ако сам Дарвар каже да је *Енхиридион* састављен „из разних црквених писаца”, сва је прилика да је и овај део однекуд готов преузет, што ће нам рећи историчари богословља.

⁹ Нажалост, сва ова издања нису се појавила у *Српској библиографији књига 1801–1867*, јер су нека откривена тек приликом коначног писања ове студије.

¹⁰ Доситејева дела у његовом преводу имају следеће наслове: *Сфатџриле а џцелажерин чей гизитголе* (1802), *Илџнаде де лџкрџри моралнечей* (1808), *Философнечей ши Полннечей прин Фабџле Моралнече фвџцџџри* (1814).

био непрестано изложен унијатском притиску, да је унија од самог почетка 18. века имала велики успех међу Румунима и да бечка власт систематски десетлеђима смета успостављању и функционисању канонске православне јерархије у Банату и Ердељу, очекивало би се да православни свештеник као пастир тог често обезглављиваног народа обрати нарочиту позорност на оно што му може помоћи у одбрани вере. Епитом, као књига намењена образовању свештенства, на овом месту има управо тај интерес, који, међутим, очигледно није и Цикинђалов. Овде се треба сетити чињенице да је митрополит Стратимировић управо њега касније оптуживао за тајну наклоњеност унији, што је постало нарочито сумњиво кад је 1814, тражећи званично од бечког двора румунску јерархију у Банату, за савезника имао управо великоварадског унијатског епископа Самуила Вулкана.¹³ Не лежи ли можда баш у овоме скривени разлог раног Цикинђаловог избегавања конфронтирања са унијатском јерархијом као продуженом руком римокатоличког прозелитизма,¹⁴ иако је овај свој превод посветио управо свом темишварском епископу, Србину Стефану Авакумовићу?

Ипак, Цикинђал се није задовољио само превођењем, па ни оваквом редактуром. Слично Дарвару, и он је решио да Новаковићевом тексту дода нешто ново на крају, сачинивши тако и трећи део књиге под насловом *Πεντήκωστον Πρωτότυπον* (О свештенику), изложен у десет ненумерисаних питања и одговора (при чему се такође не зна да ли је то изворно његов текст или је однекуд преузет). Овим додатним тумачењем свештеничке службе Цикинђал је знатно подигао информативни ниво књиге, учинивши је употребљивијом онима којима је изворно и била намењена.

Упркос томе, колико је познато, овај превод касније више није издаван, али је свакако међу Румунима и даље постојала потреба за оваквом литературом. До Дионисија Новаковића и његових тумачења дошли су још једном, али заобилазним, посредничким путем. Године 1837. из типографије манастира Њамц појавила се књига насловљена *Mănăstiră hristianescă : carele cuprinde o pre scurtată tălmăcire a Lăcaşului Dumnezeuesc, acelor dintrânsul sfinţite Vase, şi Veşminte, şi acelor obicinuite Slujbe, a Dumnezeştii, şi Sfinţitei Lyturghii, şi a Sfinţelor Taine ale Bisericii*.¹⁵ Главни део наслова без сумње одговара Дарваровом *Εὐχαιρίδιον χριστιανικόν*; такође се и остатак наслова поклапа с Дарваровим, а биће и да је његово име поменуто негде у књизи, највероватније на полеђини насловне стране. Осим тога, наведено је и да се ради о преводу са грчког.¹⁶ Недуго затим, 1844. године, у Јашу је у штампарији Митрополије објављена књига веома сличног наслова:

13 Саша Јашин, „Сентандрејска благородна породица Авакумовић у Банату и Поморишју” *Гласник : црквени часопис Српске православне епархије темишварске* (2015): 84.

14 Слично је наслутио и Раду Флора (R. Flora, 103–104).

15 И она је штампана ћирилицом, али је овде, не имајући је у рукама, наводимо латиницом, према румунским библиографским изворима: *Bibliografia românească modernă : (1831–1918). Vol. 2, (D–K)* (Bucureşti, 1986): 16531.

16 Надамо се да ћемо једном бити у могућности да видимо ову књигу у Библиотеци Румунске академије, где се она, судећи по сигли, налази.

Минѣлник : Купринзѣторіу де шпрѣ скѣртатѣ тѣлѣкѣнѣ а лѣкашѣлѣнѣ дѣмнезееск, а челѣр динѣ Трѣнсѣла Сфинѣнтѣ Вѣсе, ши Вѣшминѣтѣ, а челѣр шѣнѣнѣнтѣ слѣжбе а дѣмнезеешѣнѣ Литѣрѣгѣнѣ ши а челѣр шапѣтѣ тѣинѣ крѣшѣнѣшѣнѣ.¹⁷ Нема сумње да се и овде ради о преводу Дарваровог превода: приређивач се у предговору позива управо на издање из 1837. године (при чему се изричито вели да превод припада великом логотету Димитрију Стурдзи), а књига текст *Енхиридиона* прати веома верно, иако се Дарварово име уопште нигде не помиње.¹⁸ Тако је Дионисије Новаковић Румунима стигао у два обличја: једном анонимно, а други пут у два наврата, преобучен у Дарвара. Није искључено, наравно, да је било још грчких и румунских издања његовог литургијског приручника.

Исте 1837. године *Епитом* се у дарваровском обличју спустио даље на југ, у Бугарску. Код Бугара тек у то време озбиљније почиње национални културни препород издавања књига, али бугарских штампарија још нема. Многе од њих излазе из београдске Књажеско-српске књигопечатње, често за црквену и школску употребу. Ипак, први литургијски приручник дошао је из правца Будима, као и Румунима. Рајно Попович (1773–1858), књижевник и „јелино-гречески учитељ”, како сам себе зове, превео је и о свом трошку и тамо напечатао *Енхиридион*, Дарваров превод и прераду *Епитома*. Његов наслов је *Краткое толкованіе на божественныя храмъ, и на колкогто са въ него священныя сосѣды и одежды, и на обикновенныя Послѣдованія, на Божественнагѣ Литѣрѣгѣнѣ, и на свѣтъгѣ Таннѣтка*. Идентичан Дарваровом, он показује какав је општи Поповичев однос према свом предлошку: Дарвара преноси верно, с једва приметним траговима личног учешћа у тексту којим се бави. Чак и у свом предисловију наглашава да није његово но грчко, „освењ мало нѣгдѣ що е поизмѣнено”. Своју књигу опремио је типском будимском графиком, какву иначе налазимо и у српским књигама: у фронтиспису је приказ Свете Тројице, испод кога су можебити његови оригинални стихови о тексту који следи, по руском узору. И испред трећег дела књиге је графика, овај пут с темом Тајне вечере, такође с пригодним версима. Унеколико је променио ипак спољашњу концепцију: Дарваров додаток после првог дела књиге он је прогласио за други, тако да његов превод има укупно четири части. Личне интервенције су толико ситне да се о њима не исплати подробније говорити: као хеленофил, очигледно није доводио у питање ауторитет себи вероватно недовољно познатог гркофоног Аромуна, нити је сматрао да се треба мешати у богословска посла.

17 Румунском латиничном транскрипцијом: *Mînelnic : Cuprinzătoriu de o prě scurtat tîlcuire a Lăcaşului Dumnezeesc, a celor din Trînsul Sfinţite Vase şi Veşminte, a. celor obicenuite slujbe a Dumnezeeshii Liturghii, şi a celor şapte taîne kreştineşti.*

18 То је сигурно разлог зашто у горепоменутој румунској националној библиографији ова књига не стоји под његовим именом.

У свему овоме немогуће је не приметити Божији промисао: грчки превод (друго издање, прво у Грчкој), румунски и бугарски, појављују се, у три различите државе, исте 1837. године.

Тираж Поповичевог превода вероватно није био довољан, па се исто дело поново штампа после девет година, у букурешкој печатњи Јозефа Копајнига, а издавач је био Хаџи Најден Јованович. Под истоветним насловом, истоветни текст прештампао је 1846. без промена, ситнијим слогом на двоструко мање страна, прилично непрегледно (вероватно ради уштеде хартије), и то уз дозволу преводиоца,¹⁹ овај први озбиљни бугарски издавач и књигопродавац, чија су основна предузећа везана за београдску штампарију.²⁰

И док се *Епитом* ширио код Грка, Румуна и Бугара, међу Србима је по свему судећи био заборављен. Написан на старом књижевном језику, он није лако могао опстати у новом времену, нити се пак ново време нарочито занимало за литургијску мистагогију. Ипак, његова судбина није му дозволила да нестане без трага, заслугама оних који су се њиме служили и тако га сачували. *Епитом* нам се вратио у другачијем руху, без првобитног идентитета, такорећи непознат. Јеванђелски речено: Својима дође, и своји га не познаше. Тако је до данашњега дана, више од два столећа.

Средином 19. века у Србији се појавио архимандрит Калиник Пајсијевић. Подаци о њему су оскудни и контрадикторни.²¹ Оно што је за ову тему најважније јесте његова преводилачка и издавачка делатност заснована на превођењу са бугарског на српски, преко које је Дионисија Новаковића вратио његовом народу. Године 1855. објавио је код Данила Медаковића у Новом Саду књигу *Кратко толкованѣ божественогѣ храма и свѣю у нѣму свештены судова и одежда обичны послѣдованія, божествене литургиѣ и светы церковны таинства*: као што се да видети, наслов је идентичан наслову Поповичевог превода. У поднаслову Калиник вели да је ово дело

19 ... нинѣ же соиз произволениемъ Г. Р. П. вторій пѣтъ на свѣтъ издано заради просвѣщенїего на православныте христїаны и чада нхни, соиз иждивенїто ѿ Г. Хаџи Најдена Јовановича оучителѣ, жителѣ Татаръ-Пазарчанина, рекнителѣ Болгарикаго просвѣщенїѣ, и Книгопродавца по всеѣ Славно-Болгарїѣ.

20 Према *Српској библиографији књига 1801–1867*. (која је тренутно у завршној фази израде) ради се о укупно 28 издања које је Јованович штампао у Књажеско-српској књигопечатњи.

21 Према *Gradi za Leksikon pisaca Jugoslavije. Tom 6, P* (Novi Sad, 2014): 24, он је био монах у манастиру Свете Петке Изворске код Параћина, његов архимандрит од 1855. до трагичне смрти 1858. Бугарски извори помињу архимандрита истог имена и презимена (Калиник Паисиев) као каснијег настојатеља манастира Маглиж у Бугарској. Он је 1855. објавио позив на пренумерацију на књигу о Јерусалиму, који је изашао у два удаљена места и на два језика: 19. марта у *Цариградском гласнику* на бугарском (с потписом: Каллиникъ Павсиевъ Архимандритъ), а у Новом Саду на српском (Каллиникъ Пайсијевићъ Архимандритъ) на Светог Илију, при чему као место боравка спомиње Београд. Историчари српско-бугарских односа можда ће отклонити ове недоумице.

„сабрано изъ разны црковны списателя на славенскомъ езыку”, а себе наводи као преводиоца. Занимљиво је, међутим, да изоставља Дарварово име, које стоји у оба бугарска издања. Но још је занимљивије како је до издавања књиге дошло. Основни текст простире се на 80 страна, док се спискови пренумераната протежу на целих (ненумерисаних) 68! Чини се да је оваква (не)сразмера незабележена у историји српске књиге 19. века, и не само то: питање је да ли Пајсијевић можда и није апсолутни првак у броју сакупљених претплатника, јер је на овај начин већ унапред продао равно 2783 књиге! Од тога, само је у Београду скупио готово пет стотина, у Крагујевцу 245, у Новом Саду 139, у Јагодини 126... а у малом сремском селу Буковац – целих 57. Ако је заиста бугарског порекла, остаје загонетка како је Пајсијевић пронашао скупитеље и пренумеранте широм целог српског простора и у неколико држава, од Ниша и Пећи, преко Сарајева и Бањалуге, до Новог Сада и далеко на север до Сентандреје. Ову књигу масовно су куповали свештеници, понегде и читави протопрезвитерати, монаси (међу њима и игумани), учитељи – најпре за себе, а потом су у пренумерацију укључивали и ђаке школа разних степена и усмерења, којих је изузетно велик број, што нам говори да је књига оцењена као згодна за школску употребу; и други сталези, попут трговачког, радо су се претплаћивали на њу. Нашла су се и два епископа међу њима: новосадски Платон Атанацковић и ердељски Андреј Шагуна, будући митрополит самосталне Румунске митрополије. При том, књига се могла купити и у радњама петнаест српских трговаца од Ниша до Београда, укључујући и Сарајево.

Да ли је овај архимандрит могао ипак знати нешто о правом аутору овог дела? По логици ствари не, јер је оно дошло до њега под Дарваровим именом. Међутим, неки његови редакторски захвати као да говоре супротно. Он, иначе, преузима Поповичеву концепцију четвороделног распореда књиге, и прати његов превод верно, као што је сам Попович верно следио Дарвара (његов предговор ипак није пренео, нити је написао свој). Међутим, има изненађења, и то код питања која смо већ помињали говорећи о Дарваровом раду, а тичу се Новаковићевих питања 5, 6 и 7 другог дела књиге – о крвној, бескрвној и духовној природи Христове жртве. Као што смо видели, Дарвар у свој превод не укључује спомен крвне жртве, избацујући је из одговора број 5 и сасвим изостављајући питање и одговор бр. 6 у којем Новаковић о њој говори, да би одговор на питање о бескрвној жртви у односу на Новаковића двоструко проширио; у томе се с њим слаже и Попович. Но, овде Пајсијевић, који преводи са бугарског, даје потпуно исти материјал као што је код Новаковића, без изостављања и мењања! Значи ли то да је он, преводећи Поповича, при руци имао и Новаковићев штампани протограф? Нема другог начина да објаснимо како је могуће да се у потпуности слажу два тако међусобно удаљена текста, пропуштена кроз филтере два посредника. У томе нас утврђује и Новаковићево питање и одговор бр. 55, којег Дарвар проширује, Попович додаје још

свога, а Пајсијевић своди на меру каква је првобитно и била, очигледно према самом оригиналу. Сличан је случај одговора бр. 57 (на питање о анђелу чувару): Дарвар га допуњује, Попович Дарвара доследно прати, а Пајсијевић парафразира тако да је много ближи Новаковићу. Код одговора бр. 69 ствар је још јаснија, јер Пајсијевић изоставља Дарварово проширење које преузима и Попович, преносећи дословно Новаковићев текст. Узмемо ли у обзир и неке сличне ситније детаље, као и да Пајсијевић у поднаслову свог дела вели да је оно „сабрано изъ разны црковны списателя на славенскомъ сзыку” – а „славенским” језиком објављен је сам изворни *Епитом*, можемо с доста основе тврдити да је овде консултован управо он.

Пајсијевић је свој превод допунио и личним додатком: то је неколико литургијских песама, неколико молитава пред причешће и неколико оних које се читају после причешћа – то је једини део књиге на црквенословенском.

Нажалост, није било никога да препозна ко се крије иза *Кратког толковања*, иако је имало тако бројне читаоце. Очигледно да је сећање на Дионисија Новаковића већ одавна било потонуло у колективни заборав, па је ишчезао и помен његовог дела. Сад, кад је обелодањено путовање *Епитома* кроз разне народе и језике (а можда ће се наћи још изненађења), и његов чудан повратак Србима, можемо рећи да је његова цена много већа но што се мислило, а његов утицај немерљиво шири. Нема бољег доказа колика је била потреба за таквом литературом, и нема уједно лепшег и неочекиванијег доказа о вредности Новаковићевог дела: ширећи се међу Србима, најпре преписивањем, потом у два удаљена српска издања, вратио се *Епитом* на чудан начин, преко двоструког посредника, грчког и бугарског, и стекао поново хиљаде читалаца у матичном народу. Авантура једне књиге, њене метаморфозе, нестајања и израњања, њена рецепција међу различитим народима, чине историју српске књиге романескно занимљивом. Кијевско богословско образовање, које је у 20. веку претрпело много оправдане критике (додуше, често с мањком осећања за историју), великим делом усмерено на очување вере, давало је и плодове који су се стваралачки користили широм православног света, можда и дуже но што би се очекивало; а стваралац-посредник је био један Србин, припадник народа који у 18. и 19. веку није био нашироко чувен по богословским донетима. Пошто се у наше време јавило поновно интересовање за личност Дионисија Новаковића, чини се да је ово неколико занимљивих фрагмената у мозаику који временом напредује и све јасније оцртава његов портрет и слику прошлих времена која ипак не пролазе.

Додатак

До сада познати преводи (с прерадама) *Епитома*: кратак библиографски преглед

Грчки

Εγχειρίδιον χριστιανικόν (прев. и прер. Димитрије Дарвар)

1/ Εν Βιέννη της Αουστρίας : εν τη ελληνική τυπογραφία Γ. Βενδότη, 1803.

2/ Εν Αθήναις : Εκ τής Βασιλικής Τυπογραφίας, 1837. (издање у осмини)

3/ Εν Αθήναις : Εκ τής Βασιλικής Τυπογραφίας, 1837. (издање у дванаестини)

4/ Εν Αθήναις : Εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστοῦ, 1846.

5/ Εν Αθήναις : Τύποις καὶ ἀναλώμασι Σ. Κ. Βλαστοῦ, 1851.

6/ Εν Ἐρμουπόλει : Εκ τής Τυπογραφίας Γεωργίου Πολυμέρη, 1852.

7/ Εν Αθήναις : Εκ τής Τυπογραφίας Ἀνδρέου Κορομηλά, 1852.

8/ Εν Αθήναις : Τύποις καὶ ἀναλώμασι Σ. Κ. Βλαστοῦ, 1856.

9/ Εν Ζακύνθῳ, 1857.

10/ Εν Θεσσαλονίκη : Τύποις Κ. Δαρζηλοβίτου, 1858.

11/ Εν Πάτραις : Τύποις Δ. Α. Ἀγαπητοῦ, 1858.

12/ Εν Αθήναις : τύποις καὶ ἀναλώμασι Σ. Κ. Βλαστοῦ, 1860.

13/ Εν Βενετία : Εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου του Αγ. Γεωργίου, 1860.

14/ Εν Σμύρνη : Εκ τής Τυπογραφίας Δαμιανου, 1863.

15/ Εν Πάτραις : Τύποις Α. Σ. Ἀγαπητοῦ, 1877.

16/ Εν Αθήναις : Εκ τῶν Καταστημάτων Ἀνδρέου Κορομηλά, 1882.

17/ [Κонстатиноποль, 1882.]

18/ [Αθήνα : Εκδ. Ἀν. Κωνσταντινίδης?], 1884.

19/ Θεσσαλονίκη : Ρηγόπουλος, 1986.

Румунски

1/ *Επιτομὴ. ἢ βιβλ. : Δα Κραλεβικα Τυπογραφίε α Ουνίβερσιτάτιῃ Ουνιδρετσιῃ*, 1808. (прев. Димитрије Цикинђал)

2/ [*Mânelnic hristianesc. În Tyrog. Sf[i]n. Monastiri Nemptul*], 1837. (прев. Димитрије Стурдза)

3/ *Мѣнѣлник. ἢ Τυπογραφία Μητροπολιῖν Γαλιῖν*, 1844. (прев. Димитрије Стурдза)

Бугарски

Краткое толкованіе на божественныя храмы (прев. Рајно Попович)

1/ *Въ Бѣднимѣ градѣ : Писмены Кралевскаго Вещчаница Венгерскаго*, 1837.

2/ *Въ Бѣкѣрециѣ : Напечатана въ Тυπογραφїѣтѣ оу Іосифа Копайнига*, 1846.

Српски

1/ Кратко толкованѣ божественогъ храма. У Новомъ Саду : Књигопечатња Дан. Медаковића, 1855. (прев. Калиник Пајсијевић)

Бранислава Јордановић

ПОВЕСТ О БУКВАРИМА И ЛАЗА ЧУРЧИЋ КАО ПУТОКАЗ НАШИХ ИСТРАЖИВАЊА

Посебно сам почаствована позивом Библиотеке Матице српске да узмем учешће на Округлом столу посвећеном делу господина Лазе Чурчића, великог и истакнутог библиотекара, врсног znalца историје српске књиге и књижевности, с правом названим књигољубом и књигохранитељем, са чијим сам се именом и делом сусрела већ првих дана свог радног почетка, када сам се определила и знала да ће проучавање историје школства бити не само почетак мог радног и животног пута... Тако је, историја школства 18. и 19. века као и почетком 20. века, посебно област педагошке и уџбеничке литературе, постала и остала константа којој се увек и изнова враћамо, све до данашњих дана.

У току истраживања и припремања прве сталне изложбене поставке Педагошког музеја *Десет векова српске школе* (1976) посете и разговори, упути и препоруке Л. Чурчића, били су незаобилазни. У Музеју је имао свог великог поштоваоца, али и znalца историје школства 19. века Срећка Ћунковића и њихови стручни разговори и размене мишљења оставили су свог трага. Траг се ширио, настављао, постао је постојан и свеприсутан, за мала и велика питања, дилеме, савете, а тај траг и данас траје. У годинама које су уследиле определили смо се да се настави и ревитализује пројекат *Буквари и букварска настава код Срба*, реализован далеке 1963. Током истраживања грађе о букварима и букварској настави код Срба кроз векове био је присутан као тихи пратилац и Лаза Чурчић. Наши сусрети и разговори нудили су нова сазнања, размишљања, нове предлоге. На сва наша питања и дилеме, увек је било спремно више одговара са ваљаним образложењем, па су разговори са најбољим znalцем старе српске књиге, код кога је буквар имао посебно место, на неки начин постали наследни. Пренета је и на нас љубав према буквару. Тако је заживео пројекат, којим смо испунили дато обећање Срећку Ћунковићу, да се наставе истраживања, допуне новим сазнањима и иновира грађа о развоју буквара. Уследиле су године и време посвећено развоју буквара и букварске наставе било је нешто ново, сасвим другачије. Отворио се свет чудесних прича и слика о словима, а када их упознамо и научимо, онда крећемо у освајање знања, јер како је написао Властимир Ерчић: „Свако прво обучавање, Свака

прва обука, Сваки први наук, увек је Буквар свих знања ових или оних.”¹ У жељи да осветлимо значај и улогу буквара, било је нужно да реконструиремо веома богат и занимљив развитак прве ћачке књиге, за коју познати педагог Стева Чутурило каже: „Буквар, то је прва дечја књига, њихова прва радост и прва мука.”

Током истраживања грађе потврдило се наше сазнање да теме о буквару и букварској настави не губе на актуелности, већ се само потврђује да систематичност и стручност, као и научни приступ у до сада прикупљеној и обрађеној грађи, представља вредност за нове изазове. На почетку је увек исто питање „Одакле име и шта је буквар у ствари? Кроз историју сусрећемо различите називе: Азбука, Учебнаја, Буквица, Алфавита, Прва знања... да би нас све то довело до сазнања, како име 'буквар' потиче од речи 'буква' – слово, словарица, у Русији вероватно у 16. веку” (по Лази Чурчићу). Историјску причу о букварима, о хронологији њихова настанка, о ауторима, садржајима као и о азбукама које су се користиле, пружио је приређени *Зборник радова*, по први пут тематски посвећен букварима и букварској настави, који чине 22 рада познатих научних и стручних посленика у овој области, сви значајни и вредни наше пажње, а посебно издвајамо: „Словенски глагољички и ћирилички буквари 16. века” (Л. Чурчић), „Први штампани српски буквар из 1597. године” (Катарина Мано-Зиси), „Буквари за Србе у 18. веку” (Душица Грбић), „Буквар велики Захарије Орфелина као просветитељска идеја образовања” (Боривој Чалић), „Кратак преглед првих српских буквара” (Бранкица Чигоја), „Танасије Костић” (Стеван Бугарски)... Повест о букварима – прича о букварима, посвећена је развоју буквара и букварске наставе, са намером да се представе укратко буквари које су Срби користили од средњег века до краја 19. века. Дуго времена у букварској настави није било промена, па се време за примену неких метода и поступака мери вековима. Упоредо са развојем букварске наставе текао је и пут изграђивања методике букварске наставе, усавршавање самог поступка, буквара као основног уџбеника и примена пратећих наставних средстава. Истраживања грађе о букварима и букварској настави показују да сваки буквар може бити једна прича. Неке су испричане и познате, неке назначене а неке чекају да их неко после нас исприча. Верујемо да сви знају причу о једином познатом буквару средњовековне српске писмености, најстаријем и првом ћириличком буквару, причу о првом српском штампаном *Буквару* из 1597. године, отиснутог у Венецији, у два издања, 20. и 25. маја. Биле су то мале неуезане књижице истога садржаја, неозначених листова, различитих димензија и слога, прво од два, а друго од четири листа. *Буквар*, поред азбуке садржи и молитву за вежбање читања и писања и неколико бројева за учење рачунања. У настави читања, у овом буквару уочава се примена правила из списка Константина Филозофа. Стога је повест о тој књизи и њеним педагошким

¹ Ерчић, Властимир, *Библиотекар* бр. 3–4 (1976): 321–350.

својствима и значају у историји српске просвете и писмености посебна. Дуго се чекало на наредне српске букваре, који су се појавили знатно касније и обележили 18. век. Буквар, тј. *Граматика или учени тисмени књижни*, преписивачки, преводилачки и приређивачки рад Гаврила Стефановића Венцловића из 1717. године, који се чува у Архиву САНУ, најстарији је познати српски рукописни буквар, а уједно и најобимнији, са својих 600 страница. *Первоје ученије отроком* (прво издање) Теофана Прокоповича, познатог руског писца, професора поетике и реторике у Кијевској академији и реформатора Петра Великог, из 1726, намењено је српским и румунским школама, док су друго (1727) и треће издање (1734) тог уџбеника штампани само за Србе. Познат као *Московски буквар*, овај буквар је био угледни примерак за све букваре писане у том периоду. Обележио је букварску наставу 18. века, прештампаван је више пута са незнатним изменама у разним местима, и са њим је уведен рускословенски језик (руски црквени језик) у српске школе. Донео га је Максим Суворов, дошавши из Русије за учитеља у Сремске Карловце, као помоћ за потребе српске просвете и оснивања школа код Срба у Угарској (око 400 примерака). Издваја се и *Буквар* Матије Карамана, издат у Риму 1738. и 1753, са упоредним приказом ћирилице и глагољице, што је изузетак у нашој букварској литератури (сличан приказ срећемо још и у *Буквару* Павла Соларића из 1812). У млетачком издању буквара Захарије Орфелина *Первоје ученије хотјаишчим учитисја књиг тисмени славенским*, називаемоје *Буквар* из 1767, први пут је, поред црквене азбуке дата и грађанска азбука, а поред црквеног и световно штиво; дата су и методска упутства са препоруком за олакшавање обучавања методом срицања. Препорука је да се ученици играју картонима на којима су уцртана слова, јер ће их тако боље запамтити, а учитељ ће проверавати на тај начин што ће повремено тражити од ученика да му донесу неко слово и за свако погођено слово даваће награду у воћу и колачима. Упоредо са читањем, Орфелин је придавао важност и учењу писања, па је приредио и приручнике *Новјејшија славенскија протиси* (Сремски Карловци, 1776) и *Славенскаја и валахијскаја калиграфија* (Сремски Карловци, 1778), са упутствима о техници писања и разна вежбања за писање, као и са обрасцима за лепо писање. То је време када се формира славеносрпски језик и у српску штампану књигу улази руска грађанска ћирилица, али и време реформи школства у Аустрији, када се придаје и већа пажња школству у Војводини. Значајно је истаћи да се у том периоду, тј. од 1770. и у Курцбековој типографији у Бечу штампају буквари за српске школе, *Буквар или началноје ученије человјеком хотјаишчим учитисја тисмени славено-сербским* (прештампан један руски буквар – кијевског издања). У годинама које су уследиле Курцбек повремено губи, али и поново добија дозволе за штампање, па се тако једна од коначних редакција Курцбекових буквара за српске школе појавила из штампе 1781, са паралелним текстом на рускословенском и немачком језику. Познат као „бечки буквар”,

овај буквар доживео је више издања и у Бечу и у Будиму, а у Србији је био у употреби све до 1839. године. За овај период важно је указати и на име Теодора Јанковића – Миријевског, који је превео и прерадио *Ручну књигу* Јохана Фелбигера (1776) о настави почетног читања и писања, израдио *Азбучну штицу*, која је олакшавала учење читања и *Прегледалицу* за писање. Написао је нови *Буквар*, штампан на словенском, румунском и немачком језику (1776). Колико су буквари били значајни код Срба у 18. веку, сведочи већи број њихових издања у другој половини тог века и у првим деценијама 19. века, као и сазнање да су три штампарије – Римничка (1726), Димитрија Теодосија у Венецији (1767) и Курцбекова у Бечу (1770) започеле штампање српских књига управо штампањем буквара. Почетак и развој српске државности почетком 19. века, право да Кнежевина Србија отвара школе и штампарије, даљи развој школског система и утицај просветитељских идеја имали су одраза и у школству и букварској настави, како у погледу садржине, тако и у погледу метода обучавања. У Млечима Павле Соларић штампа 1812. *Буквар славенски триазбучни или првоје руководство к познанију књиг и тисанији*, који има три дела: први са црквеном азбуком, други са грађанском и трећи са глагољцом. Интересантно је, да садржи и нецрквено штиво у одељку „Прва читања српској деци”, класичну методу срицања са именовањем, чиме је унапредио гласовно срицање. У предговору пише: „најљепше је устројено оно писмо, гдје, како говори се, тако пише се, и како је написано тако чита се”. Придавао је значај лепом писању, па су и угледне табле саставни део *Буквара*.

Вредно је помена и име Адама Драгосављевића, који је саставио први буквар сачињен Вуковом азбуком и на народном језику. У њему се не прихвата метода срицања, јер „слова нису ништа друго до само видни знаци за гласове”. Нажалост, овај *Мали буквар српски за српску младеж* (1825) А. Драгосављевића није објављен, остао је у рукопису због прихваћених Вукових идеја.

Почетак 19. века обележила је и појава Саве Мркаља, првог значајног реформатора ондашње српске (грађанске) ћирилице, који је реформу применио унутар постојећег уобичајеног писма. Нешто је задржао, нешто искључио и тако добио азбуку која се више није тешко учила. Са својим филолошким схватањима и својом азбучном реформом Мркаљ нас је упознао у научној расправи *Сало дебелого јера либо (или) Азбукопротрес* (Будим, 1810). Преузевши принцип „пиши као што говориш” од немачког филолога Јохана Христофа Аделунга, заступао је тезу да наведени принцип у правопису треба проширити и на језичку област, што би по њему значило „пиши као што мислиш”, што значи пиши језиком на којем мислиш. Истрајан у намери да ћирилично писмо уреди за књижевни језик заснованом на народном језику, истицао је да је неопходно да се уреди несређена језичка област, у којој је истовремено опстајало неколико различитих књижевних језика. Сматрао је да се то може постићи уздизањем

народног језика на ниво писаног језика и створити услове да постане књижевни језик. Полазећи од начела да у једном језику треба да има онолико слова колико у њему има гласова, из тадашње ћирилице, коју је чинило 46 словних знакова, изоставио је 16 сувишних и непотребних слова. Комбинујући их, понудио је азбуку која је имала 29 слова и словних комбинација, где једном гласу одговара једно слово. Дело Саве Мркаља означило је почетак дуготрајне борбе која је вођена у српској култури. Мркаљ је започео, а Вук је завршио реформу српске ћирилице, обликујући савршену азбуку по принципу „један глас – једно слово”. Иако је Вук Стефановић Караџић у својој *Писменици* (Беч, 1814) одао признање Мркаљу за његово дело, он је ипак дуго времена остао у његовој сенци. Вук је у свом реформаторском подухвату пошао од Мркаљевог модела азбуке, који је два пута мењао и усавршавао у својој *Писменици* (1814) и *Српском рјечнику* (1818). Увео је у азбуку нова слова ћ, ђ, љ, њ, ј и џ, с намером да примени правило један глас (фонема) – један знак. Вук Стефановић Караџић је своју борбу око реформе српског књижевног језика, новог правописа и ћириличке азбуке окончао половином 19. века, када је народни језик постао књижевни и када је сачињена јединствено усавршена српска ћириличка азбука, прва и једина словенска фонетска азбука од тридесет слова. Тако обликована азбука и правопис омогућили су примену јединственог начела – пиши као што говориш а читај као што је написано, што је озваничено 1868. године. Како на српском језику није било никаквих школских књига, као ни буквара из кога би деца почињала учити српски читати и писати, Вук је био одлучан да напише буквар. Определио се да буквар изради у Бечу са Јернејем Копитарем. Новембра месеца 1826. изашла је из штампе *Даница* за 1827. у којој је објављен *Оглед српског буквара*, са предговором где се говори о значају проналаска писма, саветује се да се напусти метода срицања и да се, чим се науче слова, одмах прелази на читање. *Буквар* садржи укупно 19 одељака.

Први српски буквар Вука Стефановића Караџића, штампан је у Бечу, у штампарији Јерменског намастира, 1827. године, има 17 страница и још две непагиниране стране, формата 19 cm. Вуков буквар писан је народним језиком, новом ортографијом, гласовном методом и поступним редоследом обраде слова. Био је то *Оглед српског буквара*, који никад није био у употреби, јер за ту намену није био ни написан. У предговору свог буквара (стр. 3) Вук казује: „Желећи од свег срца, да би се учење писма у народу нашем олакшало, написао сам овај буквар, у коме су слова намјештена по реду, како је кога глас најлакше изговорити.”

По оснивању штампарије у Београду (1831), штапају се 1838. године прва два буквара у Србији, *Мали учитељ или српски буквар садржавајуши у себи правила церковног и гражданског читања, нуждне молитве и многе полезне предмете за српску децу* Глигорија Зарића и *Српски буквар, или нова азбучна књижица за прво*

наставленије младежи у народним нормалним школама књажевства Србије Петра Радовановића, чију је употребу Попечитељство просвештенија 1839. одобрило и препоручило, издавши наредбу о забрани „старог из Немачке доношеног буквара, него да се предаје нов у Србији печатан”. У оба буквара примењена је метода срицања, а значајно је што је са њима прихваћена у настави и грађанска азбука. То ће бити озваничено у *Наставленију за учитеље основних училишта* из 1844. године, које је по први пут сачињено у складу са важећим педагошким схватањима, али и напредним педагошким идејама. Оно садржи значајна и вредна дидактичко-методска и васпитна упутства, која су требала да доведу до побољшања наставе. По први пут одбацује се класична метода срицања и замењује се гласовним срицањем.

Средину 19. века обележио је и зачетак развоја педагошке литературе. У то време излази из штампе *Педагогично-методично наставленије за учитеље основних школа* др Милована Спасића (Београд, 1855). Био је то први и дуго година једини теоретски и практични приручник за учитеље. Оснива се прва школска комисија са задатком да се стара о изради уџбеника и примени новог правописа и азбуке (1849); захтева се боља педагошка припремљеност учитеља за практичан рад и оснивају се књижнице при основним школама; шаљу се први државни питомци на студије педагогије у Немачку 1865. године. Даје се значај примени наставних средстава и школском прибору (ђачке камене таблице са крижуљом и сунђером; израђене су прве прегледалице за лепо писање (1845), уводе се црне краснописне таблице у десет образаца, штампана је *Прегледалица* Ј. Дерока и илустрована штица – зидна словарица). До краја 19. и почетком 20. века развој педагошке науке условио је разраду и примену нових методичко-дидактичких решења, као и примену нових метода у настави почетног читања и писања.

Друга половина 19. века врло је значајна у настави почетног читања и писања. Уз прву методику штампану у Србији др Милована Спасића и сва дотадашња искуства иницирала су реформисани приступ у букварској настави. Носилац тог новог приступа је био Ђорђе Натошевић, познат организатор школства и развоја српских школа у Војводини, заслужан за унапређење и осавремењавање наставе, посебно букварске. Својим букварима и *Упутством за предавање букварски наука*, 1858. означио је прекретницу у настави, с једне стране применом новог правописа, а с друге стране коначно напуштање методе срицања у обучавању читања. Он уводи по први пут припремни рад у наставу почетног читања и писања (вежбе у посматрању, мишљењу и говору, припреме за читање и писање) и поставља основу новој савременој методи нормалне речи. Уследили су велики догађаји, марта 1868. године званично је усвојен Вуков правопис, а фебруара 1869. Министарство просвете расписало је конкурс за нови буквар са читанком, који је требало да одговори тадашњем развоју педагогијске науке.

Ђорђе Натошевић је написао најбољи до тада буквар, према коме је приправничка дружина „Венац” при сомборској учитељској школи приредила три редакције: за Србију, Црну Гору и Угарску. Тих година штампани су: Ђ.Натошевић, *Буквар за основне српске школе* (Београд, 1870), са више каснијих издања, *Буквар са читанком за школе у Црној Гори* (Беч, 1870), *Буквар за српске основне школе* (Нови Сад, 1875), са више каснијих издања уз прераду. Наведени буквари означили су победу новог правописа у настави, коначно напуштање методе срицања, као и усвајање методе нормалних речи и њену даљу доминацију. Њихов садржај чине: елементи за писање, слике нормалних речи, поред њих писано и штампано слово, испод слова речи и реченице од научених слова, потом велика слова са одговарајућим текстом и на крају штиво за читање. Натошевићев *Буквар* званично је уведен у Србију августа 1870. године. У том периоду објављују се и нови наставни планови и програми, који су озваничили нову методу, и штампају се нова упутства за рад: Стеван Д. Поповић, *Упутство за предавање буквара*, Никола Ђ. Вукићевић, *Упутство за предавање буквара у вези с очигледном наставом* (Београд, 1872), Ђ. Натошевић, *Упутство уз буквар за српске основне школе* (Нови Сад, 1875) и Мита Нешковић, *Рад у првом разреду основне српске школе* (Нови Сад, 1875). Никола Ђ. Вукићевић је аутор и зидне школске словарице, нацрта штице која ће се користити до краја 19. века, као и словарице са кутијом од 30 преграда. Крајем 19. века јављају се и нови писци буквара. Стево Чутурило, педагог и писац школских уџбеника, за време боравка у Црној Гори започиње свој рад као писац буквара – *Буквар за српске основне школе* (Панчево, 1879). Овај буквар је био намењен Црној Гори и тамо је важио за званични уџбеник до Првог светског рата. Сличан је Натошевићевом буквару и прати методу нормалне речи са упоредним читањем и писањем. По конкурс Министарства просвете Чутурило је припремио и штампао нови буквар, 1886, са обрадом најпре писаних па штампаних слова. Он се сматра савршенијим букваром од Натошевићевог, са добрим избором нормалних речи у којима су деци била позната сва слова, сем првог које треба да уче. У *Буквару* који је штампан 1892. године Чутурило уноси, поред већ постојећих слика нормалних речи, још по једну слику, која својим обликом подсећа на слово, комбинујући методу нормалне речи са фонографском методом. Ову комбинацију метода примењиваће и у каснијим издањима својих буквара. Као званичан буквар користио се до 1896, а потом је уз друге букваре био у употреби до 1926. године. Стево Чутурило је написао и *Српски правопис за школску употребу* и *Упутства за буквар* (1888). У употреби су и *Нови буквар* Михаила Јовића и Уроша Благојевића (Београд, 1890), који су и даље са применом методе нормалне речи и учењем прво писаних па штампаних слова. Како су конкурси Министарства просвете били чести, као новина штампа се и *Буквар са читанком* Михаила Јовића (1896), који даје упоредну обраду писаних и штампаних слова. Он је био у употреби и између два светска рата,

а објављено је преко двадесет издања. Исти аутор издао је и *Упутства за предавање буквара* (1895), у којима детаљно образлаже рад у оквиру опште припреме и обраду слова, а израдио је и дечју словарицу. У то време у Војводини су објављени: *Буквар за српске основне школе (јужнијим наречјем)* Мите Ст. Клицина (Сомбор, 1889), који је састављен по угледу на Натошевићев и Чутурилов, са упоредном обрадом и *Српски буквар (прва читанка)* (Беч, 1895). Бележимо и издања буквара за Србе под Турцима – *Буквар за народне школе* (Цариград, 1888), илустрован, рађен према гласовној методи, мешавина је српског и македонског језика и *Буквар за основне српсконародне школе у Отоманској царевини* (Цариград, 1893).

У времену које долази, следе још усавршенији буквари. И по реализованом пројекту о букварима и букварској настави, буквари су остали тема коју не напуштамо. Сарадња са Л. Чурчићем се наставила, а следећи велики задатак био је формирање музејске збирке Педагошког музеја у Београду. Припремљен је пројекат *Збирка старих и ретких књига Педагошког музеја* (формирање збирке, заштита публикација, публиковање каталога збирке и приређивање изложбе), који је започет 2011. и континуирано је трајао до 2014. године. Имајући у виду велики значај и вредност наслова који се чувају, предложено је да се прво формира *Збирка старих књига Педагошког музеја (1755–1867)* и да се каталошки прво представе српске књиге штампане до 1867. године.

Посао је започет у настојањима да каталог буде публикован. Велику захвалност дугујемо рецензентима Лази Чурчићу и мр Душици Грбић, редактору Жарку Војновићу, који су нас свих тих година задуживали својим знањем, великим стрпљењем и спремношћу да помогну саветима. Са уверењем да „сваки започети посао мора да се заврши”, колегиница Душица Грбић, стручни консултант, зналачки је усмеравала наше истраживање, поштујући слободу коју смо имали током рада. Мислим да сам можда изневерила нека очекивања Лазе Чурчића, током наших разговора. Саветовао је да, поред осталих регистара, каталог прати и регистар пренумераната, али школских (богослови, ученици, учитељи...), имајући у виду да је на Дошеновићеву *Рачуницу* било 11 претплатника – ђака Велике школе и тројица ученика мале школе.

Наравно, заједнички разговори и договори су и даље ту, а једна од тема за размишљање је Јован Суботић и његове чувене антологијске читанке. И тако из теме у тему, током година прошлих, садашњих али и будућих, Лаза Чурчић је био, јесте и остаће путоказ наших истраживања.

Ненад Љубинковић

МИЛОРАД РАДЕВИЋ, БОРИВОЈЕ МАРИНКОВИЋ,
ЛАЗАР ЧУРЧИЋ

тројица великих зналаца, несебичних помагача

Част ми је што бар прилогом могу да учествујем на округлом столу посвећеном моме поштованом колеги и драгом пријатељу Лазару Чурчићу Чурету.

Добивши позив, размишљао сам о чему бих могао да пишем имајући у виду ширину интересовања поштованог колеге. У првом тренутку сам се одлучио за тему која ме опседа годинама, а коју сам повремено дотицао сакупљајући предано грађу за каснију озбиљну студију. Проблем који ме је опхрвао имао је у белешкама и радни наслов: *Вукова огрешења о неке значајне личности културне и политичке историје Србије првих деценија деветнаестог века*. „Огрешења” су се односила на Саву Мркаља, Луку Милованова, Доситеја Обрадовића, Лукијана Мушицког, Јована Хацића и митрополита Стратимировића. О првој двојници било је, посебно у скорије време, доста речи. Разложно је истицано колико Вук Караџић дугује и једном и другом. О Вуковом ружењу Доситеја Обрадовића, о предлогу, који је звучео као захтев, да се Доситејева дела забране, јер је, вели, Доситеј био против цркве, а није „знао за пост ни средом и петком”. Притом је Вук привремено сметнуо с ума да се венчао у католичкој цркви и тим чином прешао у другу веру (кум му је био Јернеј Копитар). У његовом дому у Бечу „званични, службени” језик био је немачки. У преписци са породицом комуницирао је на немачком. Из сећања је потиснуо и неке епизоде из времена службовања у Кладову. Због примедби које су Лукијан Мушицки и Стеван Стратимировић имали на прво издање *Српског рјечника* био је против обојице и овога пута сметнувши с ума значајна дуговања према Мушицком (мислим на допринос Мушицког Вуковом сакупљању народних песама, а и на допринос Вуковој графици). Уосталом, по сопственим речима, Вук није у *Рјечник* унео тзв. срамотне речи из властитог лексикографског уверења, већ да би задовољио књаза Милоша и његово окружење. Јован Хацић је посебан проблем. Због сукоба са Вуком остао је незаслужено у „културној сенци”. Митрополит Стратимировић је заслужио много лепих речи. У сваком случају Вуков суд, а потом „правоснажна” пресуда Вукових одушевљених присталица и следбеника, који су временом заузели кључне позиције у српској политици и култури, учинила је да су све поменуте личности битно скрајнуте и потцењене.

Нажалост, када сам посегнуо за радним белешкама и исписима схватио сам да ми је вид толико пропао да више не могу да прочитам властити рукопис ни „шифриране скраћенице”, а моју неуротичну брзописну ћирилицу нису могли успешно да одгонетају ни моји најближи. Делимично ме је примирила помисао да један, свакојако полемичан текст можда и није примерен за овакав скуп. Због тога сам се одлучио за тему која не потребује никакве белешке, нити исписе. Писаћу о колегама које сам изузетно поштовао због њиховог великог знања, којима сам се дивио због спремности да помогну колегама, а посебно младима. Волео сам их као саговорнике и пријатеље. Према формулацији наслова овог прилога, рекло би се да су имена наведена у градацији. То је само делимично тачно. Реч је о градацији веома особеној, никако не према количини сабраног знања, ни према доприносу науци, нити према спремности да се помогне колегама, старијим, млађим или студентима.

Милорад Радевић – изванредан је познавалац српске историје, српске периодике, српске књижевности друге половине осамнаестог и прве половине деветнаестог века. Често је наглашавао како је кроз периодичку и историјску документа прошао „пешке”. Посебно се бавио Првим српским устанком, политичком и културном историјом првих деценија деветнаестог века. Све је у животу стекао мукотрпним вишечасовним радом. Велико знање, пропраћено завидном меморијом, радо је даривао другима: и старијим и млађим колегама и студентима. Формално гледано, током радног века није постигао све што је могао. Проблем је био, наизглед парадоксално, у његовом знању. Када знате много, а поседујете и научно поштење и немилосрдну самокритику – себи сте најоштрији кртичар, суров ментор. Због, по правилу, бар дванаесточасовног рада понекад је осећао потребу да се опусти, а опуштање, преморен психички и физички, није увек подносио. Многе његове колеге, посебно оне завидљиве – то су истицали. Радни век је завршио као стручни саветник, јер колеге нису хтеле да га предложе у научно звање, иако је, по тадашњем закону о научном раду, било могуће. Ипак, то им није сметало да закуцају на врата његове радне собе на трећем спрату Српске академије наука и да га снисходљиво замоле (сведочио сам томе!) да им прегледа неки рукопис, да им укаже на пропусте, на нетачности, на стручну литературу коју су пропустили и да им, круна свега, лекторише често не много писмен текст. Међу њима било је и академика и угледних професора, а млађих мноштво. То је условљавало повремене Радевићеве гневне реакције и многе речи које је том приликом изговорао не би „ни пас с маслом прогутао”.

Боривоје Маринковић је био изванредан познавалац различитих области хуманитарних наука и историјских периода. Насасве је био изузетно радознао истраживач. Када сам га упознао, мислио сам да је изванредан познавалац живота и рада Вука Караџића, као и српске историје, књижевности и културе осамнаестог и

деветнаестог века. Током година, у повременим дугим разговорима, увек ме је изнова изненађивао невероватном ширином интересовања и дубином понирања у неке историјске периоде и проблеме. Сваком проблему приступао је предано. „Техника научног рада”, како се то назива у постдипломским и докторским студијама, била му је узорита. Задовољство, а и узбудљиво било је слушати га како је минуциозно проучавао технику и методе научног рада Николе Радојчића и Ђорђа Сп. Радојичића. За безбројне проблеме који су га интересовали отварао је „фасцикле” у које је, током месеци и година, уносио све релевантне податке на које би, како је говорио, „успут наишао”. Фасцикле су и изгледом биле необичне. Наиме, Бора је на распродајама куповао дела Маркса и Енгелса у сјајном, чврстом повезу. Вадио би средину, чувао корице и у њих похрањивао резултате бескрајне радозналости. Било ми је, на пример, схватљиво његово интересовање за *Ерлангенски рукопис*. Годинама се бавио српском грађанском поезијом, а *Ерлангенски рукопис* садржи значајан број таквих песама, мада то истраживачи који су га проучавали нису наглашавали, а мислим да нису ни уочили као одлику. *Ерлангенски рукопис* настајао је у урбаним срединама и у кругу војних касарни. Међутим, када ми је једном приликом током разговора о књизи Драгослава Антонијевића *Ритуални плес* рекао како је Антонијевићу промакло доста значајне стручне литературе – био сам изненађен. Видевши то, устао је и без тражења извукао једну од својих фасцикли са грађом о русалијама. Била је невероватна. То могу одговорно да кажем, јер сам се и сам у оквиру својих етномитолошких интересовања њима бавио. По свом добром професорском обичају, одмах је понудио да фасциклу узмем, да је на миру у Београду прегледам и испишем све што мислим да ми може бити од користи. Када сам му рекао да за докторат расправљам о будимској и лајпцишкој *Пјеванији* Симе Милутиновића Сарајлије, дао ми је рукопис своје несуђене дисертације о Милутиновићу, из које је касније објавио само један мањи, али изузетно значајан део. Када сам припремао за штампу поновно издање књиге о Цинцарима Душана Ј. Поповића и то му рекао, показао је своју фасциклу о Цинцарима. Бора је био спреман да све што зна подели са другима. Према млађим колегама испољавао је бескрајно разумевање и спремност да им помогне колико је потребно. Према својим колегама знао је да буде и веома критичан, посебно према онима који су били уображени, надмени без одговарајућег покрића, а ауторитет доказивали понижавајући млађе сараднике. Био је човек чврстих и естетичких, посебно етичких начела. Није се могао „поткупити” никаквим понудама. Мирно је одбијао понуђене почести. Не знам шта би рекао да је могао о зборнику који му је постхумно посвећен.

Лазар Чурчић је без сумње најбољи познавалац старе српске књиге и не само српске. Безгранично заљубљен у изглед и опрему старих књига, у њихов особен мирис. Упознао сам га као студент давне 1960. године, када сам трагајући за књигама које

нисам могао да нађем у београдским библиотекама дошао у Нови Сад, у Библиотеку Матице српске. У то време ме је, као студента друге године на Групи за југословенске књижевности и српскохрватски језик посебно привлачио предмет, који се и тада, а и деценијама касније, назива, не много срећно, Народна књижевност. У оквиру тога предмета посебно су ме привлачиле косовска легенда и песме о Првом српском устанку. Увек предусретљив, за сваку помоћ приправан Лазар Чурчић намах ме је упутио на тзв. спевове Гаврила Ковачевића. Био је пријатно изненађен и обрадован када сам му рекао да сам оба читао и направио за себе потребне исписе. После тога смо се повремено виђали годинама. По правилу, када бих дошао у Нови Сад. Увек би ме дирнуло његово настојање да својим великим знањем и познавањем књиге помогне. То је чинио не само са очигледном искреном преданошћу, већ и са одушевљењем што помаже младом, амбициозном човеку жељном да сазна што више. Интензивније дружење и пријатељевање започело је када је послом био везан за Народну библиотеку Србије. Често, после завршетка радног времена, налазили смо се код „Орача”, преко пута Народне библиотеке. Обично смо били тројица: Милорад Радевић, Лаза и ја. Разговарали смо о свему и свачему, почевши од приче о студентским данима.

Данас, када размишљам о сусретима са Лазом и Милорадом, о дугим разговорима у „Орачу”, схватам због чега су они остављали на мене интензиван двоструки утисак: осећање властите постиђености и необјашњивог опречног осећања да сам поред Лазе за тренутак постао бољи. Лазар Чурчић Чуре недвосмислено је показивао колико је њега срамота због поступака и речи људи са којима у тој ситуацији није имао никакве везе. Вечити добрица настојао је да у људима препозна и зрнце доброте, стручног и људског поштења. Настојао је да разуме сваког, да помогне сваком: и оном ко то заслужује и оном ко не заслужује. О свима у окружењу искрено жели да мисли добро. Ни Милорад Радевић, ни Боривоје Маринковић ни ја – нисмо били ни склони, ни спремни да прихватимо ту крајност.

Гордана Ђилас

ЛАЗАР ЧУРЧИЋ О БИБЛИОТЕЦИ МАТИЦЕ СРПСКЕ

Прва објављена књига Лазе Чурчића је водич *Библиотека Матице српске*, 1964.¹ Спремио ју је са Павлом Малетином. Она и данас заузима највише место међу водичима Библиотеке, не само због изузетног начина презентовања њеног рада и развоја, већ због љубави, оптимизма и вере у њен даљи напредак који се ишчитавају из сваке написане речи. Исте године објављена је прва књига *Грађе за историју Библиотеке Матице српске. Књ. 1, 1830–1864*. Грађу за период од 1830. до 1847. приредио је Лаза Чурчић, док је Иванка Веселинов обрадила период од 1848. до 1864.² Сусрет са овом грађом омогућио је Лази Чурчићу стицање дубљих и детаљнијих увида у најранији период њеног рада који ће да искористи у наредним радовима.

Наредна књига *Српске књиге и српски тисци 18. века* објављена је тек 1988.³ и она сажима интересовања и истраживања старе и ретке књиге. Године 1996. излази књига *Казивања о Библиотеци Матице српске*,⁴ у Едицији Трагови, која је покренута с намером да се у њој објављују радови библиотекара Библиотеке Матице српске. Књига *Казивања о Библиотеци Матице српске* садржи текстове које је Чурчић већ објавио, осим текста о Павлу Малетину и Петру Вујчићу. Остали текстови су, за потребе поновног издавања, у већој или мањој мери прилагођавани и редиговани.

У *Библиографији Лазара Чурчића* коју је сачинила Милица Црнојевић, а објављена је у Зборнику радова са научног састанка Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића, одржаног 7. новембра 2008. године године између 673 библиографске јединице забележено је 15 текстова о Библиотеци Матице српске.⁵

---

1 Павле Малетин и Лазар Чурчић, припр., *Библиотека Матице српске* (Нови Сад : Матица српска, 1964).

2 Иванка Веселинов и Лазар Чурчић, припр., Павле Малетин, ред., *Грађа за историју Библиотеке Матице српске*, књ. 1 1830–1864 (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1964).

3 Лазар Чурчић, *Српске књиге и српски тисци 18. в.* (Нови Сад : Библиотека Матице српске, 1988).

4 Лазар Чурчић, *Казивања о Библиотеци Матице српске* (Нови Сад : Библиотека Матице српске, 1996).

5 Милица Црнојевић, „Библиографија Лазара Чурчића”, *Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића*, 16, 2008 (2010): 305–424.

Објављени су у распону од 1957. године, па до 1992. године, а закључно с књигом *Казивања о Библиотеци Матице српске*, до 1996. У *Библиографију* нису ушле одреднице из *Југословенског књижевног лексикона*, у издању Матице српске из 1971, другог допуњеног издања из 1984. и *Енциклопедије Југославије* из 1980, тако да је укупно текстова 18. Од почетка рада у Библиотеци, када је објавио највише текстова о њеном раду, постепено ће преовладавати Чурчићев интерес за стару и ретку књигу, с правом, чини ми се, јер и данас можемо набројати стручњаке овог профила на прсте две руке. Истовремено ће ова тема омогућити Лазару Чурчићу да искаже неутаживу жеђ за знањем, откривањем и проналажењем нових података и трајним указивањем на њихов значај.

У поговору књизи *Казивања о Библиотеци Матице српске*, Лаза Чурчић наводи да је први прилог који је написао о Библиотеци стручни рад за испит и да је под насловом *Библиотека Матице српске до 1847. године* објављен у *Зборнику Матице српске за друштвене науке*, 1959,⁶ а текст *Библиотека Матице српске од Буне до доласка у Нови Сад*, у истом зборнику, 1962.⁷ Иако се у библиографији бележи као први објављен Чурчићев рад „110 година јавне делатности Библиотеке Матице српске”, у *Календару Матице српске*, за 1957,⁸ овај рад, судећи по речима из поговора књиге *Казивања о Библиотеци Матице српске*, Лаза Чурчић није ни узео у обзир, сматрајући да је са два наведена рада заокружио „своја сазнања и своја виђења Библиотеке Матице српске у Пешти до пресељења у Нови Сад”.⁹ Све остало је, по његовим речима настало као резултат потребе да одговори приликама или личним нагонима да о понечем сведочи, како каже о овој моћној Библиотеци.¹⁰

У *Казивањима о Библиотеци Матице српске* ова два текста заузимају централна места. У наслову текста *Библиотека Матице српске до 1848. године* промењена је година, тј. уместо претходне 1847. стоји 1848. Свакако да је за сам настанак Матице српске, а самим тим и њене библиотеке незаобилазан *Летопис Матице српске* који се појавио 1824, јер га Лаза Чурчић ставља у широк контекст на основу којег сагледава које су библиотеке у то време већ „имале своју историју”, имајући у виду да је потицај за оснивање Матице српске била управо потреба да се тако обезбеди његова дистрибуција. Поред четири наведене библиотеке, у редигованом тексту у књизи Чурчић истиче

6 Лаза Чурчић, „Библиотека Матице српске до 1847. године”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 23 (1959): 26–45.

7 Лаза Чурчић, „Библиотека Матице српске од Буне до доласка у Нови Сад”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 32–33 (1962): 62–88.

8 Лаза Чурчић, „110 година јавне делатности Библиотеке Матице српске”, *Календар Матице српске* 1957 (1956): 138–142.

9 Чурчић, *Казивања о Библиотеци Матице српске...*

10 Чурчић, *Казивања о Библиотеци Матице српске*, 178.

још једну, гимназијску библиотеку у Сремским Карловцима (поред Митрополијске библиотеке у Сремским Карловцима, личне библиотеке Саве Текелије, гимназијске библиотеке у Новом Саду и библиотеке Учитељске школе у Сомбору). Чурчић тврди да није било озбиљних трагања о настанку Библиотеке, али је прихваћено да је основана 1838, а 1847. стављена јавности на употребу. Текст у књизи допуњен је новим подацима до којих је дошао захваљујући књигама које су у међувремену објављене. Реч је о *Грађи за историју Библиотеке Матице српске*¹¹ и првом тому *Историје Матице српске* Живана Милисавца.¹² Нови су и подаци о поклонима Константина Пеичића, Симе Шићара, као и дубровачког песника Георгија Николајевића, о књизи Саве Текелије на немачком, о пореклу Влаха и Румуна, подацима о поклоњеним књигама за 1841. годину, извештају Јована Суботића о уређењу Библиотеке, од 1843. и извештајима Томе Теодоровића.

Заступајући идеју да „количина књига и вредност збирки нису увек мерила напретка библиотека” и да се вредност библиотеке мери, пре свега, бројем читалаца и обезбеђивањем трајног живота књигама, Лаза Чурчић остаје на становишту да је Библиотека Матице српске основана тек 1847. када је постала „јавна књижница”.¹³

За ову годину, као годину почетка јавног рада Библиотеке Матице српске залаже се и у тексту *110 година јавне делатности Библиотеке Матице српске*, како смо већ рекли, првом објављеном тексту о Библиотеци, а у *Календару Матице српске* за 1957.

Иначе је у тексту *Библиотека Матице српске до 1848. године* навео у фусноти како је за *Енциклопедију Југославије* и оба издања *Југословенског књижевног лексикона* као година оснивања, тј. почетак рада Библиотеке узимана 1826. година, дакле година када је основана Матица српска. Њу је забележио Урош Џонић у *Народној енциклопедији*, Васа Стајић бележи први помен Матичине библиотеке 1838, а Живан Милисавац 1836, Димитрије Кириловић пише о 1847. години. Изгледа да је то још увек ствар неког прећутног договора и да се данас стало на становишту да је то 1838.

И све што Лаза Чурчић излаже делује убедљиво, лако и са енергијом која се са текста шири и на читаоца и са фокусом на целокупан српски духовни простор, који се може сагледати на основу расположивих чињеница.

У тексту „Библиотека Матице српске од Буне до доласка у Нови Сад” који је поновљен (први пут објављен 1962) у књизи *Казивања о Библиотеци Матице српске*, дакле, после више од тридесет година изостављен је први део који се односи

¹¹ *Грађа за историју Библиотеке Матице српске*, књ. 1 1830–1864...

¹² Живан Милисавац, *Историја Матице српске*, део 1 1826–1864 (Нови Сад: Матица српска, 1986).

¹³ Лазар Чурчић, „Библиотека Матице српске до 1848. године”, у *Казивања о Библиотеци Матице српске* (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1996), 33.

на записнике Матице српске из 1848. године. И овде је, као у већ поменутом тексту, у међувремену дошао до нових података, превасходно захваљујући *Грађи за историју Библиотеке Матице српске* и Милисавчеве *Историје Матице српске*.

Очито је присутан застој у раду Библиотеке, повремено се бележе поклони, рад од 1850. до 1857. више је него скроман. У допуњеном тексту посебна пажња посвећена је раду Јована Ђорђевића, који је за годину и по дана које је провео у Матици, опширно, темељно понудио програм рада једне српске библиотеке, као нико ни пре ни после њега.¹⁴

И без обзира на допуне које је унео у свој текст, није било потребе да се, осим у неколиким стилским дотеривањима, мења закључак о раду Библиотеке. И овде су, као и увек у првом плану људи, грађа којом располаже. Оно што чини особеност Чурчићевих излагања о Библиотеци Матице српске јесте слобода којом износи релевантне чињенице, повезивање са другим личностима и догађајима, стављање у шири контекст што излагању даје динамику, пластичност и пријемчивост.

Два поменута текста о Библиотеци Матице српске, који се односе на почетак рада и рад до пресељења у Нови Сад, 1864. године, биће у свим потоњим текстовима полазна основа коју је надограђивао, али се даљим студијама о њеном раду после 1864. године није бавио. О раду Библиотеке након 1864. писао је краће, прегледне, углавном пригодне текстове.

Ове приказе рада Библиотеке Матице српске Живан Милисавац је оценио као „поуздане и корисне, без обзира што њена историја није сасвим непозната”.¹⁵ Наиме, по Милисавцу, Чурчић није дао целокупну њену историју до 1918. чиме би заокружио њено деловање међу Србима у Аустроугарској монархији.¹⁶

Међу осталим текстовима који су објављени касније могу се издвојити они који су настали одређеном пригодом, најчешће обележавањем годишњица рада. Реч је о текстовима „125 година Библиотеке Матице српске”, објављен у *Библиотекару*, 1963,¹⁷ „Библиотека Матице српске у 1970. години” објављен у првом броју *Рада Матице српске*, 1971,¹⁸ „Библиотека Матице српске у 1975. години” објављен у *Раду Матице српске*, 1976.¹⁹

14 Чурчић, *Казивања о Библиотеци Матице српске...*

15 Милисавац, *Историја Матице српске*, део 1 1826–1864 (Нови Сад: Матица српска, 1986), 242.

16 Случај је хтео да је последњу јавну реч председник Матице српске Живан Милисавац изрекао на промоцији књиге *Казивања о Библиотеци Матице српске*, а објављена је у *Зборнику Матице српске за књижевност и језик*.

17 Лазар Чурчић, „125 година Библиотеке Матице српске”, *Библиотекар* 5 (1963): 346–352.

18 Лазар Чурчић, „Библиотека Матице српске у 1970. години”, *Рад Матице српске* 1 (1971): 48–51.

19 Лазар Чурчић, „Библиотека Матице српске у 1975. години : из годишњег извештаја о раду”, *Рад Матице српске* 6, 13 (1976): 10–18.

О „Сто педесет година Матице српске у служби народа и културе” писао је у *Борби*,²⁰ а текст „Век и по Библиотеке Матице српске : 1826–1976” објавио је у *Библиотекару*.²¹ Онолико колико су две поменуте/кључне студије о Библиотеци научно и стручно утемељене, толико је угао излагања у овим текстовима занимљив и динамичан. У *Борби* текст почиње податком како је *Летопис Матице српске* био пред гашењем, када је Константин Каулиције, књижар из Новог Сада, већ после трећег броја обуставио његово издавање. Чурчић га ставља у контекст судбине Орфелиновог *Славеносербског магазина* из 1768, уз драматику одлуке његовог првог уредника Георгија Магарашевића да му у трагању за решењем помогне докторанд Јован Хацић, један од потоњих оснивача Матице српске. Увођењем Орфелина у причу, уз податак да је Јован Хацић тада докторанд, да је Петар Рајић, усвојеник чувеног Јована Рајића дан после смрти Милована Видаковића објавио да је Видаковићева књига *Смесице нове* завршена и да се може купити на пештанском вашару који је био у току – доприноси лакоћи и читљивости текста, његовој динамичности и пластичности.

У време настанка текста десиле су се значајне и крупне промене у Библиотеци у којима је учествовао и Лаза Чурчић: Библиотека је почела да прима обавезни примерак Србије, а од 1965. и обавезни примерак Југославије, постала је самостална установа 1959, оформила је предметни и децимални каталог, музејску збирку Војводине, штампане су прве библиографије. И овде Чурчић не пропушта прилику да истакне заслуге појединаца попут Тихомира Остојића, Јована Радонића, а не устручава са да говори и о темама о којима се мање говори, као што је Матичин однос према Вуку Стефановићу Караџићу и Вуковом односу према Матици, закључујући да „вођена у Пешти као супарница Вуку, Матица је онда морала таквом и да остане”.²² Један не до краја рационалан однос објаснио је не до краја рационалим ставом, сигуран да није тако редак колико бисмо волели да буде.

Интервју „Век и по Матице српске : пропаганда књиге у служби просвете” који је, поводом постављења за вршиоца дужности управника Библиотеке Матице српске дао Невени Симин, објављен је у *Дневнику*, 18. јула 1976. године.²³ Тиче се рада Библиотеке у послератном периоду. Осим истицања најважнијих догађаја који су обележили рад Библиотеке од 1945, уз опаску да је поводом пригодних дешавања или

20 Лазар Чурчић, „Сто педесет година Матице српске у служби народа и културе”, *Борба*, 11. децембар 1976, 11.

21 Лазар Чурчић, „Век и по Библиотеке Матице српске : 1826–1976”, *Библиотекар* 29, 1–3 (1977): 21–34.

22 Лазар Чурчић, „Сто педесет година Матице српске у служби народа и културе”, *Борба*, 11. децембар 1976, 11.

23 Лазар Чурчић, „Век и по Матице српске : пропаганда књиге у служби просвете”, *Дневник*, 18. јул 1976, 14.

обележавања годишњице неке значајне институције опште место било да се акценат стави на послератни период, занимљиво је да се у поводу обележавања 150-годишњице размишљало да се установи награда Јован Суботић, за најбољу објављену библиографију у Југославији. Чурчић је истакао два најважнија момента у животу Библиотеке: враћање Библиотеке Текелијанума из Будимпеште, које је успео да реализује Младен Лесковац, 1945. и прерастање Библиотеке у „централну војвођанску”.²⁴ Видљив је дар да се синтетишу најзначајнији догађаји, преломни тренуци, да се сагледају из шире перспективе, а на другој страни и дар да се издвоји неки занимљив детаљ, промени ток приче.

Следе и текстови о Библиотеци Матице српске енциклопедијског типа, у којима је на сажет начин представио рад Библиотеке и њен значај у одређеном културно-историјском тренутку. У тексту *Библиотека Матице српске – значајна културна и научна установа Новог Сада* објављеном у часопису *Стеријино позорје*, 1961. године Чурчић подвлачи чињеницу да Матица српска дуго није придавала посебан значај Библиотеци јер су библиотекарске послове обављали појединци, поред осталих послова у Матици. Истакао је и најзначајније личности у њеном развојном путу попут Саве Текелије, Платона Атанацковића, Томе Теодоровића, Јована Ђорђевића, Јована Јовановића Змаја, Јована Радонића, али указао је и на погрешне изборе. Навођењем појединаца који су доприносили развоју библиотеке и библиотекарства код нас, Чурчић је истрајао у потреби да се укаже на њихов значај и то ће остати стално место у његовим разматрањима о Библиотеци Матице српске. То је показао сведочећи о Димитрију Кириловићу, Бориславу Михајловићу Михизу, Георгију Михаиловићу, Павлу Малетину, Петру Вујичићу, Бори Милићу, на нов и непоновљив начин. Драгица Војиновић у приказу књиге *Казивања о Библиотеци Матице српске* тврди да је реч о изванредним есејима и да се текстови оваквог типа ретко сусрећу.

Посебну пажњу обратио је на развој библиотекарства код нас, разматрајући питања смештаја и заштите публикација. У овом тексту указао је и на значајне књиге у Библиотеци, посебно на стару и ретку књигу, а посебно српску књигу штампану у 18. веку.

Текст „Библиотека Матице српске, Нови Сад” објавио је у загребачком *Jugoslovenskom pregledu* 1981,²⁵ у тематику Националне библиотеке у Југославији. Ради се о енциклопедијском прегледу историје Библиотеке, њеној делатности и за разлику од текста из 1961. детаљније је описан фонд рукописних књига, инкунабула. Заживео је библиографски рад, издавачка делатност, дакле прати развој библиотекарства.

²⁴ Исто.

²⁵ Lazar Čurčić, „Biblioteka Matice srpske, Novi Sad”, *Jugoslovenski pregled* god. 25, br. 1 (januar 1981): 40–42.

Објавио је и два текста о Библиотеци Матице српске и њеној сарадњи са другим библиотекама: „Библиотека Матице српске и руске библиотеке”,²⁶ „Библиотека Матице српске и Народна библиотека Србије у историјској перспективи”.²⁷ Текст „Библиотека Матице српске и Народна библиотека Србије у историјској перспективи” може се сматрати и последњим *новим* текстом о Библиотеци, објављен је 1985. Објављени су у *Казивањима* са мањим стилским изменама.

Рецепција дела Лазе Чурчића невеликог је обима, углавном је реч о, ако узмемо у обзир озбиљније текстове, у смислу да нису пригодни прикази нове књиге или неког догађаја, дакле, реч је у ауторима са истородном оријентацијом на стару и ретку књигу и све што има везе са тим (Видо Латковић, Душан Ј. Мартиновић, Владимир Павлович Гутков, Живан Живковић, Душан Панковић, Мирјана Д. Стефановић, Боривој Чалић...). Међу педесетак прилога пронашли смо и неколико који се односе на текстове Лазе Чурчића о раду Библиотеке Матице српске, пре свега на приказе књиге *Казивања о Библиотеци Матице српске* пошто је у њој садржан највећи број текстова о Библиотеци. Реч је о прилозима Драгице Војиновић, Мирјане Анђелковић, Мира Вуксановића и Живана Милисавца. Већ поменути Милисавец допунио је свој приказ подацима о добијању обавезног примерка, 1965. године и подацима о запослењу песника и књиговесца Боре Милића, закључујући како је књига у свом историјском делу писана с познавањем, а у мемоарском делу са топлином и људским разумевањем. Нема никаквог разлога да се са овом констатацијом у потпуности не сложимо, не само у погледу књиге *Казивања* него уопште за текстове Лазе Чурчића о Библиотеци Матице српске.

---

26 Лазар Чурчић, „Библиотека Матице српске и руске библиотеке”, *Рад Матице српске* бр. 4 (1972): 58–71.

27 Лазар Чурчић, „Библиотека Матице српске и Народна библиотека Србије у историјској перспективи”, у *Народна библиотека Србије : споменица : 1832–1982*, ур. Радмила Шуљагић (Београд: Народна библиотека Србије, 1985), 173–202.

Вера Црљић

СА ЛАЗАРОМ ЧУРЧИЋЕМ У БИБЛИОТЕЦИ ЕПАРХИЈЕ СЛАВОНСКЕ У ПАКРАЦУ

Увод

Године 1988. започео је рад стручњака Народне библиотеке Србије у Библиотеци Епархије славонске у Пакрацу на сређивању фонда и изради каталога. Боравак и рад библиотекара у Епархијској библиотеци трајао је још две године, 1989. и 1990, када је због рата био нагло прекинут. Урађени су и објављени каталози: *Српске рукописне и штампане књиге у Славонији од XV до XVIII века : каталог*, Београд, 1990. и *Листови и часописи : каталог*, Инђија, 1997. Лазар Чурчић је био ангажован од почетка пројекта уређења и рестаурације пакрачке Библиотеке, изузетно доприневши очувању ове вредне духовне и културне баштине српског народа у Хрватској.¹

Рад стручњака Народне библиотеке Србије на реконструкцији Библиотеке Епархије славонске 1988–1990. године

Почетку рада стручњака НБС, пре више од три деценије, претходио је договор др Драгана Бараћа, тадашњег секретара Народне библиотеке Србије, мр Миодрага Живанова начелника Библиографског одељења, и Лазара Чурчића, са ондашњим пакрачким епископом Лукијаном Пантелићем. Радна група у саставу: Љубомир Котарчић и Влада Владин, под руководством Лазара Чурчића и координатора пројекта Вере Црљић, обрела се 19. септембра 1988. у старом и још увек лепом владичанском двору.

У овој првој фази рада, циљ је био да се распакују сви пакети са враћеним књигама из Загреба, књиге сравне са списковима, публикације разврстају на збирке, физички обраде, инвентаришу и сигнирају и уколико то буде могуће – започне се са каталошко-библиографском обрадом. На основу спискова књига проценило се да има више од 7.000 публикација. Велико изненађење је представљао број рукописних и старих српско-словенских штампаних књига; такође и бројност периодичних

---

¹ Поводом двадесет година од почетка рада стручњака НБС на уређењу Библиотеке Епархије славонске види: Вера Црљић, „Реконструкција Библиотеке Епархије славонске (Пакрац)”, *Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића*: зборник радова год. 16 (2008, шт. 2010): 459–462.

публикација. На самом почетку Лазар Чурчић је као изузетан стручњак и велики познавалац старије књиге саветовао да се публикације са јасном ознаком припадности и старим инвентарним бројевима и сигнатурама издвајају у различите групе у циљу враћања на првобитни поредак, како је и урађено. (Прилог 1)

Рад се наставио следеће 1989. године, у периоду од 21. августа до 2. септембра. Број библиотекара Народне библиотеке Србије ангажованих на пројекту је проширен. Група коју су чинили Горан Новаковић, др Милорад Лазић, Вера Црљић и Лазар Чурчић, радила је на инвентарисању и описивању књига старог и новог дела Епархијске библиотеке, Библиотеке епископа Мирона, описивању рукописних и старих српско-словенских штампаних књига, каталогизацији књига 18. века, као и на инвентарисању књига манастира Ораховице.

Током фебруара и марта 1990, ради израде каталога *Српске рукописне и штампане књиге у Славонији од XV до XVIII века*, у краћим временским интервалима одвојено су боравили др Милорад Лазић, Љубомир Котарчић и Лазар Чурчић.

Последњи боравак стручњака НБС ангажованих на раду на реконституцији Епархијске библиотеке у Пакрацу, трајао је од 3. до 15. септембра 1990. године. Екипа у саставу: мр Милица Црнојевић, Немања Чудић, Ратко Марковић и Вера Црљић обрађивала је и пописивала периодичне публикације, и настављено је инвентарисање и сигнирање књига старог и новог дела Епархијске библиотеке и Библиотеке епископа Мирона.

Трагом прошлости Библиотеке Епархије славонске

Библиотека Епархије славонске, настала је, вероватно у време првог православног пакрачког епископа Софронија Подгоричанина (1705–1710), кога је 1705. именовано патријарх Арсеније III Чарнојевић.² О формалном почетку њеног рада, за сада, немамо поузданих података. Каталози ове библиотеке нису сачувани. Инвентари Епископског двора Епархије славонске, који се чувају у Музеју СПЦ у Београду, у којима је пописан и део књига, јесу из 1843. и 1896. године. Митрофан Рајић је сматрао да је Библиотека утемељена са књигама из оставштине епископа Кирила Живковића.³ Учени епископи пакрачко-славонски знали су вредност писане речи, били су библиофили, спадали су у елиту СПЦ и имали слуха за духовне потребе свога народа. Чедомир Денић

---

2 Слободан Милеуснић, „Стварање и страдање Епископске књижнице у Пакрацу”, *Књижевне новине*, год. 44, бр. 831 (1. децембар 1991): 3.

3 Чедомир Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века* (Београд: Српска академија наука и уметности, 2010), 154.

наводи да је, због одношења и пропадања књига из првобитног књижног фонда, тек од епископа Никифора Стефановића (1721–1743) успостављен континуитет у развоју Библиотеке.⁴ Један од утемељивача Библиотеке Епархије славонске је и Софроније Јовановић (1743–1757) седми по реду епископ пакрачки, образован човек, зналац неколико страних језика и оснивач народних школа.⁵ Од потоњих епископа навешћемо оне који су посебну пажњу посвећивали књизи, бавили се књижевним и преводилачким радом и многа своја дела написали управо током службовања у Пакрацу, а њихове личне библиотеке сачињавају стари део Библиотеке Епархије славонске. То су по хронолошком реду: Јосиф Јовановић Шакабента (1781–1784), Кирил Живковић (1786–1807), Јосиф Путник (1808–1828), Стефан Поповић (1839–1843), Стефан Крагујевић (1843–1864), Никанор Грујић (*Срб-Милутин* 1864–1887) и Мирон Николић (1890–1941). Прави процват је Библиотека доживела у време владике Мирона коме припада посебна заслуга, јер је, за свог дугог живота и епископске службе која је трајала више од пола века, прикупио главнину књига из напред поменутог каталога.

Бурна историја Библиотеке Епархије славонске добија почетком Другог светског рата, 1941. године, трагичне размере – када је опљачкана, а књиге које нису уништене или покрадене однете у Загреб и тамо размештане у више установа (Српско културно-просвјетно друштво *Просвјета* – Централна библиотека, Музеј Срба у Хрватској, односно, касније Повијесни музеј Хрватске – Одјел Срба).

Тек 1983. године Библиотека је враћена у Пакрац, што је омогућило њено поновно уређење. Многе књиге су, нажалост, нестале, а многе су пак враћене веома оштећене. Више од четири деценије је требало да се књижно благо поврати на изворно место, и 29. септембра 1990. године, уместо старе Епископске књижнице у Пакрацу, свечано је отворена Библиотека Епархије славонске изложбом и каталогом најстаријих српских књига из њеног фонда. Отварању Библиотеке присуствовали су многи сарадници Народне библиотеке Србије заједно са Миломиром Петровићем, ондашњим управником НБС, који је међу осталима поздравио овај велики скуп у Пакрацу. Тада је представљен објављени каталог књига: *Српске рукописне и штампане књиге у Славонији од XV до XVIII века*. Овим каталогом обележио се и велики јубилеј Велике сеобе Срба из 1690. године. Отварању Библиотеке претходила је свечана академија, уприличена у Липику 28. септембра 1990. године, поводом тристагодишњице сеобе Срба под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, а међу учесницима били су и Лазар Чурчић и академик Динко Давидов.

Могућност да се заинтересовани читаоци, истраживачи, научни радници, користе њеним фондовима трајала је кратко. У ратним разарањима и пљачки, посебно у зиму

4 Исто, 154.

5 Слободан Милеуснић, нав. дело, 3.

1991–1992 Библиотека је веома страдала и оно што је преостало од њених драгоцених збирки однето је у Загреб. Збирке пакрачке Библиотеке биле су смештене у Националној и свеучилишној књижници у Загребу до 2005, када се коначно враћају Митрополији загребачко-љубљанској СПЦ.⁶

Збирке Библиотеке Епархије славонске

Различите околности условиле су поделу Библиотеке на неколико целина:

I Стари део – који сачињавају књиге поменутих епископа и оне имају првобитне инвентарне бројеве и сигнатуре. Ова целина представља рестаурацију некадашње, како се тада звала, Епископске књижнице у Пакрацу.

II Нови део – једина целина која се увећавала захваљујући поклонима разних научних установа и библиотека.

III Библиотеке целине – легат епископа Мирона, епископа Емилијана (Мариновић) и Српске учитељске школе у Пакрацу.

IV Српске рукописне и штампане књиге 15–18. век – најстарије књиге пакрачке Библиотеке; фонд ове збирке објављен је под називом *Српске рукописне и штампане књиге у Славонији од XV до XVIII века : каталог*, Београд, 1990.

V Периодичне публикације – које су већим делом обрађене и пописане, и каталог објављен под насловом: *Листови и часописи*, Сусрети библиографа 96, Инђија, 1997. Каталог је приредио библиотекар НБС Ратко Марковић.

Посебно су издвајане књиге библиотека манастира: Ораховице, Пакре и Свете Ане, као и других манастира и цркава изван Славоније (епископије у Плашком, манастира Гомирја и др.); такође и збирка књига Српске учитељске школе у Пакрацу која је била предвиђена да се обради и чува као целина.

Поменуте целине биле су пописане у посебним инвентарним књигама, које се чувају у Народној библиотеци Србије. Планирано је било да се уради штампани каталог за сваки део, првенствено за збирке које су припадале Библиотеци пре 1941. године.

Материјални инвентари:

1. Епархијска библиотека – Пакрац – Инвентар – састоји се из два дела. Стари део обухвата бројеве од 1 до 961, представља реконструкцију старе Епископске књижнице. Нови део обухвата бројеве од 1101 до 2413.

2. Инвентар Библиотека епископа – обрађена је библиотека епископа Мирона (Николића), обухвата бројеве од 1 до 640.

---

⁶ Према последњим сазнањима збирке Библиотеке Епархије славонске пренете су у владичански двор у Пакрацу.

3. Инвентар периодике – садржи 80 наслова (формираних у 1052 тома).

4. Инвентар Библиотеке манастира Ораховице – реконструисан, уписане су публикације према првобитном инвентарном броју, са већим празнинама, последња пописана је на броју 760.

Два од наведених материјалних инвентара су реконструисани инвентари првобитних збирки. Библиотекари НБС, који су радили на рестаурацији Библиотеке Епархије славонске, начинили су нови инвентар уписујући у њега старе инвентарне бројеве (књиге су смештане у полице према старим сигнатурама). То су: Епархијска библиотека – Инвентар – стари део који обухвата бројеве до 961 и Инвентар Библиотеке манастира Ораховице – последњи пописан је 760. Захваљујући оваквом поступку према празнинама у материјалном инвентару могуће је видети колико је књига враћено после измештања 1941. године. У инвентару старог дела пакрачке Библиотеке уписано је преко 700 бројева, што је показало да је у ову збирку враћено око две трећине њеног фонда. У реконструисаном материјалном инвентару манастира Ораховице празнине су велике и према томе, ова збирка је изгубила значајан део свог првобитног фонда.

Залагањем Лазара Чурчића у раду на објављивању дато је првенство најважнијим збиркама: најстаријим рукописним и штампаним књигама. У заједничком издању Епархије славонске са седиштем у Пакрацу и Народне библиотеке Србије у Београду 1990. године, објављен је каталог *Српске рукописне и штампане књиге у Славонији од XV до XVIII века*. Каталог су приредили епископ славонски Лукијан Пантелић, протојереј Драган Јеремић и библиотекари НБС: Љубомир Котарчић, Милорад Лазич у редакцији Лазара Чурчића. Каталог је обухватио и књиге 15–18. века из збирки Библиотеке манастира Ораховице и Цркве Свете Тројице у Новој Градишки – укупно је пописано 213 библиографских јединица (од тога 38 рукописних србуља, 111 старих српских штампаних књига и 64 српске књиге 18. века).

У више радова и интервјуа Лазар Чурчић је сведочио о драгоценим и изузетним збиркама пакрачке Библиотеке истичући да је највреднија збирка старих српско-словенских штампаних књига и да је друга по величини таква збирка.⁷ Међу овим књигама јединствен примерак је *Саборник* (Празнични минеј), који је штампан 1536–8. у Венецији, у штампарији војводе Божидара Вуковића, на плавој хартији.⁸ У Библиотеци су поред књига и других публикација из наше и стране религијске и црквене тематике, била заступљена дела старих грчких и римских писаца, у оригиналу и у преводу и литература световног карактера, посебно француских, немачких и руских

---

7 Љубисав Андрић, „Судбина српске књиге: разговор са Лазом Чурчићем”, *Летопис Матице српске* год. 169, књ. 451, св. 4 (април 1993): 607. Види и: Милош Јевтић, „Лазар Чурчић”, у *Библиотекари*, Књ. 1 (Београд: Заједница библиотека Србије, 1998), 47–165.

8 Лазар Чурчић, „Саборник – Празнични минеј – Божидара Вуковића из 1536–8. на плавој хартији”, *Зборник Матице српске за славистику* бр. 41 (1991): 161–164.

класика, лексикони и енциклопедије. Велики број књига из пакрачке Библиотеке је изванредно опремљен, раскошних повеза у кожи и свили, са посветама аутора, каткад и са вредним записима. Део књига је са ознакама и белешкама Радослава М. Грујића.

Рад на обнављању Библиотеке Епархије славонске 2014–2016. године

У намери да се установи шта је од пакрачке Библиотеке преостало, односно шта је нестало, 2014. су започета истраживања у оквиру пројекта „Старе српске штампане и рукописне књиге на територији Епархије славонске: истраживање уништеног и сачуваног књишког блага”. Истраживачки тим сачињавају: Владимир Вукашиновић, Зоран Ранковић, Србољуб Убипариповић и Никола Јоцић, наставници Православног богословског факултета Универзитета у Београду. Као резултат ових истраживања објављени су каталози: *Рукописне књиге Библиотеке Славонске епархије у Пакрацу*, Београд, 2015, у коме је описан 31 рукопис и други део, који се односи на штампану књигу, *Старе штампане књиге Библиотеке Славонске епархије у Пакрацу*, Београд, 2016, у коме су описане 64 штампане књиге.⁹

Истраживање се темељило на искуству претходног каталога пакрачке Библиотеке, о коме је било речи, *Српске рукописне и штампане књиге у Славонији од XV до XVIII века* у редакцији Лазе Чурчића из 1990, где је наведено да је она пре разарања имала 38 рукописа. Након вишемесечних истраживања пронађен је у Хрватској 31 рукопис, за које се веровало да су нестали у вихору ратних сукоба.

Истраживање старе штампане књиге је показало да је од 112 старих српских књига штампаних у временском распону од краја 15. до средине 17. века сачувано 64 књиге, док је 48 примерака нестало. Од српских штампаних књига 18. века којих је у Библиотеци било 64, сачувано је 40.

Радећи у Библиотеци Епархије славонске, стручњаци Народне библиотеке Србије, са Лазаром Чурчићем на челу, нису ни слутили да ће публикације које пажљиво обрађују и често након потешкоћа идентификују, убрзо бити уништене и да ће опстанак Библиотеке, по други пут у 20. веку, бити доведен у питање. Захваљујући великом ентузијазму и радном елану, љубави и одушевљењу према књигама својственима Лазе Чурчићу, које је он преносио на сваког члана стручног тима, урађено је највише што се могло у датим околностима.

Како је напред речено, током обнављања Библиотеке, у периоду 1988–1990. године, за две целине штампани су каталози (1990 и 1997). Ови каталози и сачуване

---

⁹ Вера Црљић, „Каталози рукописних и штампаних књига Библиотеке Епархије славонске у Пакрацу: осврт на страдања новијег времена и обнављање Библиотеке”, *Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића: зборник радова год. 20 (2016, шт. 2017): 321–328.*

инвентарне књиге приказују стање Библиотеке после 1941. године, оно што је успело да се рестаурира након разарања почетком Другог светског рата.

Књиге Библиотеке Епархије славонске су током рата (1991) не само крадене, гужване и цепане, бацане у воду и спаљиване, већ су оштрим предметима биле убадане и сечене, у њих се чак и пуцало. Последњи објављени каталози из 2015. и 2016. године доказ су како су књиге страдале од времена рада стручњака Народне библиотеке Србије и у каквом су стању данас. Објављени каталози и сачуване инвентарне књиге збирки Библиотеке су сведочанство о скрнављеној и уништаваној културној и духовној баштини Срба у Хрватској.

У наставку следе два прилога које је Лазар Чурчић сачинио 1988. године када је почела рестаурација пакрачке Библиотеке први пут после Другог светског рата, то су: *Извештај о раду* стручњака Народне библиотеке Србије приликом првог боравка и *Предлог за уређење Епархијске библиотеке у Пакрацу*. Оба документа сведоче о посвећености, стручности и бризи Лазара Чурчића да се српске књиге, као и друге које су се налазиле у драгоценим славонским збиркама, врате у првобитан поредак и у збирке којима изворно припадају, да би се добила реална слика колико се сачувало и представила изузетна књижевноисторијска вредност ове библиотеке. Документи су из архиве Одељења за библиографију НБС.

Прилог 1

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ

у Епископској библиотеци у Пакрацу
од 19. септембра до 1. октобра 1988. године

Према програму и договору Народне библиотеке Србије и епископа пакрачког, господина Лукијана Пантелића, библиотекари Народне библиотеке Вера Црљић, Љуба Котарчић, Влада Владин и Лазар Чурчић боравили су у Пакрацу од 19. септембра до 1. октобра 1988. године и радили на сређивању Епископске библиотеке. Библиотека је враћена у Пакрац пре пет година упакована у картонске кутије или у картоне обложене пакпапиром.

У међувремену је у епископском двору ваљано адаптирана једна просторија за библиотеку и начињене су веома трајне полице од храстових дасака. И адаптација

просторије и полице обезбеђују знатну сигурност у заштити књига. Из Загреба су у Пакрац донети и записници о предаји књига и другог материјала. Спискови књига начињени су тако да могу послужити за идентификацију књига, али нису довољни да пруже и слику о књигама које су враћене. Приликом посете Пакрацу секретара Народне библиотеке Драгана Бараћа, начелника Библиографског одељења Миодрага Живанова и библиотекара Лазара Чурчића није било времена нити могућности да се употребљивост спискова процени на најбољи могући начин. Оно што је тада било могућно то је само да је установљен приближан број књига. Процењено је да их има више од 7000 примерака, колико их уистину и има. Само број књига пружао је наду да ће се те књиге моћи ставити у полице пошто буду инвентарисане и сигниране, али не и повремене публикације о којима нисмо могли да знамо неопходне податке. Екипа која је пошла у Пакрац компонована је тако да обезбеди брз и ефикасан рад у разврставању и инвентарисању књига.

У Пакрацу је екипа већ на почетку утврдила да спискови из Загреба не прате пакете и да је најпре било нужно отпаковати све књиге и тек потом утврдити редослед послова.

Прва три радна дана (20–22. септембра) отварали смо пакете и одмах издвајали оне књиге за које је било јасно да припадају пакрачкој Епископској библиотеци, манастирским библиотекама у Пакри, Светој Ани и Ораховици, као и мање збирке књига сремских манастира, Кувеждина, Шишатовца и Раковца, те Епископској библиотеци у Плашком и манастирској библиотеци у Гомирју. Издвајане су само оне књиге које су имале јасно обележје да припадају одређеним библиотекама. Све остале књиге стављане су у групу неидентификованих збирки (тако су и у загребачком списку).

Већ првог дана наишли смо на групу штампаних србуља и наишли на *Саборник* (Празнични минеј) Божидара Вуковића штампан на плавој хартији. Поред њега и других штампаних и рукописних србуља наишли [смо] на руске књиге 17. века, а међу њима и на једно јеванђеље из Пакре изванредно бојено ручно.

Следећег дана наизлазили смо нове штампане и рукописне србуље, као и на руске књиге 17. века, на српске и руске књиге 18. века и српске књиге 19. века до 1867. године. Међу књигама је знатно више новијих књига, неке на немачком, латинском, талијанском, грчком и румунском језику.

Трећег дана завршили [смо] преглед књига из пакета.

Четвртог дана, 22. септембра утврдили смо логику сигнатура и инвентарне (материјалне) бројеве идентификованих књига у Епископској библиотеци у Пакрацу. Одлучили смо да материјални инвентар исписујемо задржавањем старих бројева, а да нам старе сигнатуре послуже за враћање књига у поредак пре него што су 1941. отишле у Загреб. Идентификовали смо тада и 100 примерака штампаних србуља, од

којих су многе са драгоценим записима, и одлучили о начину њиховог сигнирања. Утврдили смо да су неке од тих књига рестауриране у Загребу и да је рестаураторски део посла обављен одлично, али је обављен без претходне библиотекарске анализе, па су листови у књигама остали у онаквом поретку у којем су нађени, што ће рећи и сасвим испретурани.

Међу вредним књигама нашли смо једну грчку књигу штампану у Букурешту 1712. са записом патријарха Арсенија Чарнојевића, једну латинску књигу коју је Сава Мркаљ поклатио Генадију Мамули, као и неколико француских књига са посветама на француском архимандрита Јосифа Рајачића, касније патријарха из 1848. године. Мркаљева књига и књиге са посветама Јосифа Рајачића припадају манастиру Гомирју и Епархијској библиотеци у Плашком. Међу пакрачким књигама нашли смо Вуков превод *Новог завјета* из 1847. са необичним маргинама са стране посвећеног Јосифу Рајачићу. Утврдили смо да је Рајачић дао тај примерак Никанору Грујићу, који је на њему бележио напомене према којима је написао расправу о Вуковом преводу *Новог завјета*. Међу књигама епископа Мирона је много са посветама, а много и у изванредном увезу.¹⁰

Двадесет четвртог септембра започели смо инвентарисање и штампаних србуља. Књиге је инвентарисао Љуба Котарчић. Вера Црљић је започела сређивање повремених публикација. По списковима из Загреба нисмо никако могли претпоставити количину периодике. Нашли смо и неколико старих наслова, *Србски дневник*, Медаковићев *Напредак*, новосадски *Србобран* и још неке вредне листове, јамачно из збирке Никанора Грујића. Уз те листове, нашли смо и знатан број *Летописа* [Матице српске] и црквених листова на српскохрватском и руском језику, као и нешто листова на немачком језику. Тог дана започели смо инвентарисање књига и из Библиотеке манастира Ораховице. Ове књиге имају бројеве, па смо их инвентарисали према њима. Ове књиге инвентарисао је епископ Лукијан. Он ће и у будуће радити са књигама ове збирке уз многе друге послове.

Коначно, тога дана започели смо и враћање књига Епархијске библиотеке у првобитни поредак.

Следећих дана наставили смо инвентарисање, сигнирање и идентификацију књига. Већина књига прошла нам је кроз руке и по неколико пута. Издвајали смо књиге епископа Мирона и других малих збирки.

Три дана Лазар Чурчић је прегледао пакете (8 пакета) распараних листова и непотпуних књига. Међу њима нашао је још једну штампану србуљу. Она је горела и тако спакована у пакпапир, који нико и није отварао. Ваљда је тако стигла у Загреб и 1941. Њу је неопходно донети у Београд и рестаурирати. Поред ње нађени су и фрагменти још

---

¹⁰ Овај цео пасус је убачен из сачуваног куцаног примерка Извештаја, а изостављен је у званичном шапирографисаном примерку.

пет штампаних србуља и тридесетак листова једине латинске инкунабуле у Библиотеци (нисмо били у могућности да је идентификујемо).

Вера Црљић је наставила са сређивањем повремених публикација, Влада Владин је инвентарисао књиге Епископске библиотеке, а Љуба Котарчић је после инвентарисања штампаних србуља инвентарисао руске књиге 17. и 18. века, латинску инкунабулу, као и латинске и немачке књиге 16. и 17. века.

Издвојене књиге без ознака припадности уазбучене су и стављене у полице. Тај посао обављали су епископ, Вера Црљић и Лазар Чурчић у три дана. Приликом стављања у полице издвојени су дупликати и спремне су [књиге] за инвентарисање. Књиге из библиотеке епископа Мирона су само издвојене и тек их треба уазбучити и спремити за инвентарисање. Издвојене су и уазбучене српске књиге 18. века и српске књиге од 1801 до 1867. у две збирке, инвентарисане и неидентификоване. И овај посао ваља завршити.

Руске књиге 17. и 18. века без насловних страна или података о издању биће потребно тек идентификовати, али их и пре тога ваља инвентарисати и сигнирати.

Епископу господину Лукијану указали смо да би било добро када би се књиге које су ушле у инвентар старих књига сместиле у посебну просторију, трезор. Имамо утисак да и он верује да је то потребно.

У библиотеци смо радили између 6–7 часова изјутра до 20–23 часова увече. Радили смо и суботом и недељом. Друге суботе радили смо само од 6–10,30 часова.

Дужност нам је да укажемо да је са нама на послу увек био и епископ Лукијан, који је предано радећи са нама стекао и знања из библиотекарства. Но и без тога његова помоћ нам је била драгоцене, а наш посао без његова учешћа био би знатно мањи.

Током рада у Пакрацу дефинитивно је инвентарисано и сигнирано 571 књига, штампаних србуља 104, 1 инкунабула, латинских и немачких књига 16. и 17. века и руских књига 18. века 173.

Уверени смо да инвентарисање и сигнирање преосталих књига неће тражити много времена, јер смо послове на идентификацији највећим делом окончали. Знатно више посла биће потребно на завршавању послова око повремених публикација. Неопходно је, дужни смо да кажемо, да је најхитније потребно каталогизирати старе књиге и објавити каталог тих књига. Број тих књига у пакрачкој Библиотеци је такав да заслужује изузетну пажњу научног света. Предлажемо да се у идућој години формирају две екипе за рад у Пакрацу. Једну екипу чинили би радници који би завршили инвентарисање и сигнирање новијих књига, као и српску књигу 18. века од 18-ог до 1867. године. Другу екипу чинили би радници за рад на периодици и каталогизацији рукописних и штампаних србуља и других старих књига.

Током боравка у Пакрацу били смо окружени пажњом и епископа Лукијана и свештеника из Пакраца као и свих људи који су на било који начин долазили у контакт са нашим послом.

У Београду, 4. октобра 1988.

Вера Црљић
Влада Владин
Љубомир Котарчић
Лазар Чурчић

Прилог 2

ПРЕДЛОГ ЗА УРЕЂЕЊЕ Епархијске библиотеке у Пакрацу

1. Историја Библиотеке

Најстарији помен Славонске епархије могао би бити запис на Триоду посном, Лазаревцу, преписаном 1585. у манастиру Ораховици. Митрополит пожешки по томе запису био је кир Јосиф. За време пожешког митрополита Василија начињена су у Ораховици два записа 1590. Последњи помен пожешког епископа је из 1688. године. У манастиру Ораховици почело је преписивање књига 1584, а потом је онде преписан низ других књига. Првог епископа у Пакрацу именовано је патријарх Арсеније III Чарнојевић 17/28. маја 1705. и тиме, на место пожешке митрополије, основао Пакрачку епархију. Од Софронија Подгоричанина епископи пакрачки били су и Јосиф Јовановић Шакабента, Кирило Живковић, Георгије Хранислав, Никанор Грујић и Мирон Николић од оних који су поклањали пажњу и књизи.

Када је започето формирање Епархијске библиотеке није познато. Јамачно је то било одмах по доласку првог епископа Софронија Подгоричанина. Не зна се ни колико су каснији епископи чинили за библиотеку. Бележи се, међутим, да је епископ Георгије Хранислав своју личну библиотеку пренео у Нови Сад, камо је премештен из Пакраца. Слично су поступали и други епископи који су одлазили из Пакраца. У Пакрацу је, међутим, службовало и неколико епископа до краја живота. Вредну библиотеку морао је имати и Никанор Грујић. Од њега су и сада у Епархијској библиотеци оновремене српске новине и неке књиге које су му посвећене. Иза њега је остало и прво издање

Вуковог превода *Новог завјета* поклоњено архиепископу Јосифу Рајачићу. Тај изузетни примерак поклатио је Рајачић Никанору Грујићу који је на њему бележио када је писао своје Приметбе на Вуков превод *Новог завјета*.

У Библиотеци има и других књига за које постоје документи да су припадали неким од пакрачких епископа. Највише књига имао је пакрачки епископ Мирон Николић. Његова библиотека имала је веома луксузне ормане за књиге. Књиге су биле сигниране и сређене по реду који тек треба утврдити. У његовој библиотеци има књига са посветама и књига изузетне опреме о којима ће се морати водити рачуна.

Епархијска библиотека у Пакрацу је била стручно веома добро сређена. Нажалост за сада нема старог инвентара Библиотеке, па није могућно рећи колико је и каквих је све књига имала. Сада је сасвим јасно да је Библиотека била веома богата рукописним и штампаним србуљама, те књигама 17. и 18. века на немачком, француском, латинском, румунском, грчком и другим језицима.

Године 1941. књиге Епархијске библиотеке из Пакраца биле су пренете у Загреб. После ослобођења доспеле су у Музеј Срба у Хрватској, па у Повијесни музеј Хрватске, Одјел Срба, да би на крају, пре неколико година, биле враћене у Пакрац. У разговорима са пакрачким епископом Лукијаном, др Властимир Ерчић је понудио да се библиотека стручно уреди. Епископ је прихватио ту понуду с тим да се она реализује када се створе услови за смештај Библиотеке. Током претеклих неколико година у епископском двору опремљена је једна просторија за Библиотеку и начињене су полице за књиге што је омогућило и њено поновно уређење.

Секретар Народне библиотеке Србије, Драган Бараћ, начелник Библиографског одељења Миодраг Живанов и библиотекар Лазар Чурчић посетили су 22. и 23. августа о.г. Пакрац и упознали се са стањем Епархијске библиотеке и о могућностима да се она поново уреди. На основу договора Народне библиотеке Србије и пакрачког епископа Лукијана започета је 19. септембра обнова пакрачке Епархијске библиотеке.

- Утврђено је том приликом да спискови који су начињени приликом предаје књига није могућно користити за обнову библиотеке.
- Књиге су отпаковане и радно класификоване по језицима, временским периодима, по библиотекама и по материјалу (књига и периодика) и др.
- Инвентарисане су књиге Епархијске библиотеке које имају старе инвентарске бројеве. Оне које имају сачуване старе сигнатуре добиле су нове маркице и стављене у полице по поретку у којима су биле пре него што су однете из Пакраца.
- Инвентарисане су рукописне и штампане србуље, 1 инкунабула на латинском и палеотипи и књиге 17. века на латинском, немачком и руском језику, као и руске књиге 18. века.
- Припремљене су за инвентарисање и сигнирање књиге које немају старе инвентарне бројеве и сигнатуре.

- Издвојене су књиге епископа Мирона, које треба, ако је могуће вратити у стари инвентарни поредак и стари смештај.
- Издвојена је периодика за обраду и инвентарисање.
- Издвојене су и инвентарисане књиге манастира Ораховице, а нису инвентарисане књиге манастира Пакре и Св. Ане. Одвојене су и књиге других манастира и епископија које ваља вратити у места где су некада припадале.

2. Послови који следују.

Потребно је у Пакрацу:

1. Обезбедити трезор за велику збирку рукописних и штампаних србуља, инкунабулу, палеотипе, књиге 17. века, руске књиге 18. века и српске књиге 18. века до 1867.
  2. Потребно је у Загребу инвентарисати и оне пакрачке књиге које су у загребачком црквеном музеју.
  3. Старе књиге потребно је каталогизирати са потпуним описом и записима, те објавити каталог. Део тих књига, рукописа и штампаних србуља, обрадио је Владимир Мошин у Каталогу ћирилских књига Повијесног музеја. Тај каталог није потпун што се тиче штампаних књига, а рукописне књиге сада имају другу провенијенцију. Описи Вл. Мошина знатно ће убрзати рад на опису књига.
- Рад на збирци старих књига ваљало би да обаве радници Археографског или Библиографског одељења Народне библиотеке. Тај посао неће моћи бити завршен за годину-две, биће нужно неколико година.
  - Рад на српским књигама 18. века могао би да уради Лазар Чурчић за двадесетак дана, с тим што би описао и књиге за Српску библиографију 18. века.
  - Рад на српским књигама 1801–1867. могао би да заврши Обрад Симулов за тридесетак дана с тим што би описао и књиге за Српску библиографију 1801–1867.
  - Нове књиге обрађивали би радници именоване обраде Народне библиотеке. Они би морали да инвентаришу, сигнирају и каталогизирају неколико хиљада књига.
  - Периодику би радили радници Одељења периодике Народне библиотеке. Збирка је велика, ваља је инвентарисати, сигнирати и каталогизирати. Претходно је потребно и у тој збирци издвојити дупликате, примерке других библиотека и одвојити за друге библиотеке вишкове.
  - Заштиту и библиотеке у целини и појединачних књига ваља да обави Одељење рестаурације и конзервације.

Током рада на поновном уређењу пакрачке Епархијске библиотеке упознала је проблеме Библиотеке и схватила логику њеног историјског профила и могући пут даљег развоја библиотекар Народне библиотеке Вера Црљић. Уверен сам да би она могла да у годинама које ће стојати у послу буде оперативни руководиоца, координатор, послова. Њена вредноћа, однос према сарадницима и домаћинима и способност да прати токове послова, као и то што је учествовала у раду од првих дана поновног уређења пакрачке Епархијске библиотеке и што ће то моћи да чини и у годинама које следе, што већина оних који су радили неће моћи, упућује ме да је предложим да води тај посао. При свему томе имам на уму да ће сваки пројекат морати имати свога руководиоца и да Вера Црљић неће бити ни изнад кога. Њен положај схватам као оперативног руководиоца, координатора и секретара истовремено.

Можда би већ сада ваљало размишљати и о обликовању штампаног каталога пакрачке Епархијске библиотеке. Ако се остане при томе да се каталог штампа бар у оном делу Библиотеке који чине старе књиге и књиге које су у Библиотеку доспеле пре 1941. онда би руководиоци појединачних послова били и уредници, редактори, делова каталога. При томе ваља одмах водити рачуна да се за све књиге бележе посвете и записи, а код књига изузетне опреме и та чињеница.

Обим књига у пакрачкој Епархијској библиотеци налаже да се не штампа један него неколико каталога, на пример: 1. Каталог рукописа и штампаних србуља; 2. Каталог палеотипа, књига 17. века и руских и српских књига 18. века и српских књига 19. века; 3. Каталог библиотеке епископа Мирона и др.

У Београду, 6. децембра 1988.
Лазар Чурчић

Литература

Вукашиновић, Владимир, Зоран Ранковић и Србољуб Убипариповић. *Рукописне књиге Библиотеке Славонске епархије у Пакрацу*. Београд: Институт за културу сакралног – Монс Хемус : Православни богословски факултет, Институт за литургику и црквену уметност, 2015.

Вукашиновић, Владимир и Никола Јоцић. *Старе штампане књиге Библиотеке Славонске епархије у Пакрацу*. Београд: Институт за културу сакралног – Монс Хемус : Православни богословски факултет, Институт за литургику и црквену уметност, 2016.

Грујић, Радослав М. *Апологија српскога народа у Хрватској и Славонији*. Београд: Просвета, 1989.

Грујић, Радослав М. *Грађа за историју Пакрачког владичанства*. Ср. Карловци: Српска манастирска штампарија, 1906.

[Грујић, Радослав М.]. *Споменица о српском православном Владичанству пакрачком : у славу четрдесетгодишњице епископства, шездесетгодишњице свештеничке службе, и осамдесетпетогодишњице живота Владике Мирона*. [Пакрац]: Издање свештенства Владичанства пакрачког, 1930.

Грујић, Радослав М. *Србуље у бившем Вараждинском генералату и Славонији*. Приредила Татјана Суботин-Голубовић. Загреб: СКД Просвјета, 2016.

Денић, Чедомир. *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2010.

Јевтић, Милош. *Библиотекари*. Књ. 1. Београд: Заједница библиотека Србије, 1998.

Марковић, Ратко. „Листови и часописи: један аспект израде ретроспективне библиографије”. *Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића: зборник радова* (1996, шт. 1997): 82–129.

Милеуснић, Слободан. „Стварање и страдање Епископске књижнице у Пакрацу”. *Књижевне новине* год. 44, бр. 831 (1. децембар 1991): 3.

Српске рукописне и штампане књиге у Славонији од XV до XVIII века: каталог. Приредили Лукијан (Пантелић), Драган Јеремић, Љубомир Котарчић, Милорад Лазивић и Лазар Чурчић (редактор). Београд: Народна библиотека Србије ; Пакрац: Епархија славонска, 1990.

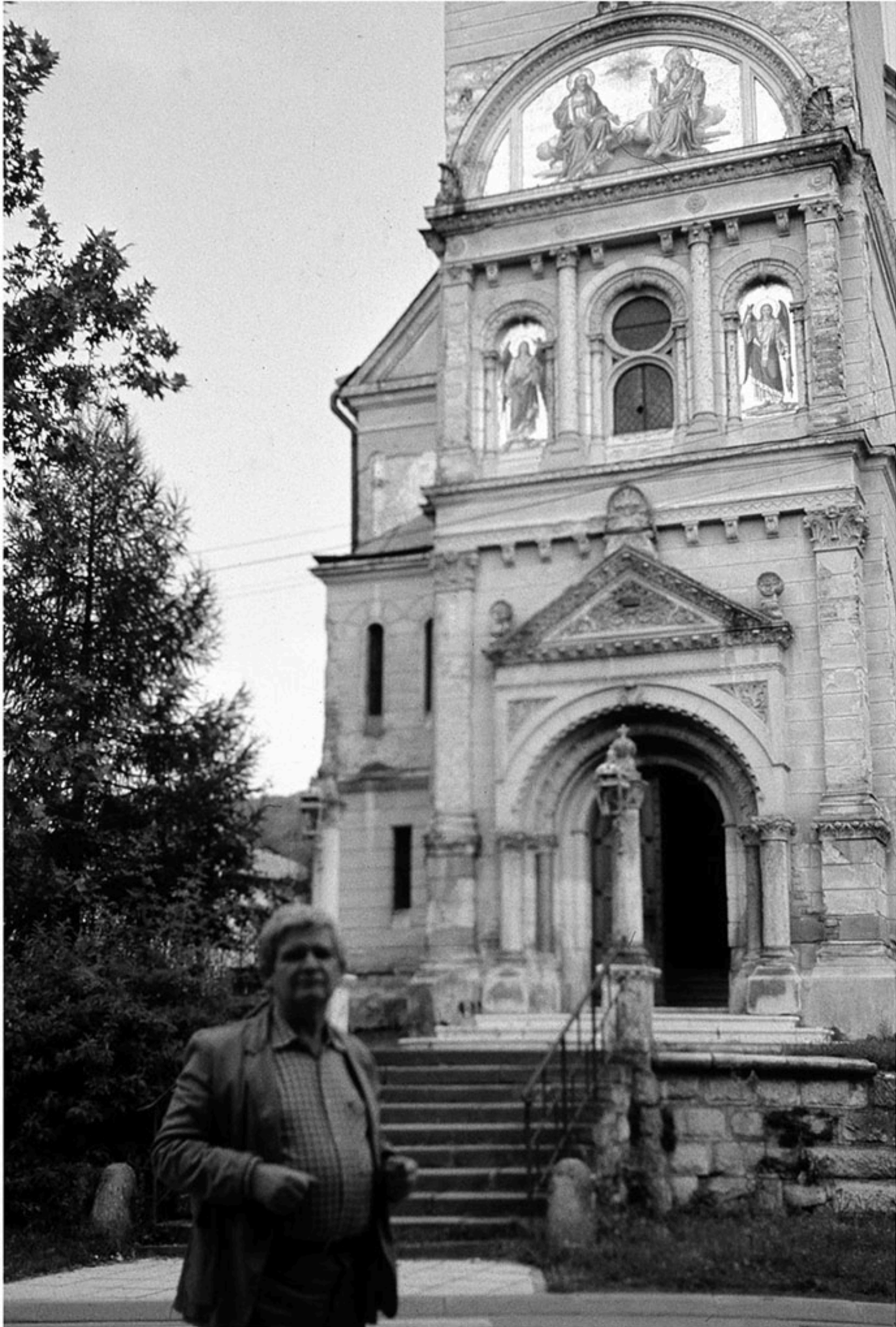
Црљић, Вера. „Каталози рукописних и штампаних књига Библиотеке Епархије славонске у Пакрацу: осврт на страдања новијег времена и обнављање Библиотеке”. *Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића: зборник радова* год. 20 (2016, шт. 2017): 321–328.

Црљић, Вера. „Реконституција Библиотеке Епархије славонске (Пакрац)”. *Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића: зборник радова* год. 16 (2008, шт. 2010): 459–462.

Чалић, Боривој. „Инвентар епископске библиотеке у Пакрацу”. *Љетопис српског културног друштва „Просвјета”* св. 14 (2009): 132–149.

Чалић, Боривој. „Инвентар Епископског двора у Пакрацу из 1896. године”. *Љетопис српског културног друштва „Просвјета”* св. 10 (2005): 238–265.

Чалић, Боривој. „Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека”. *Љетопис српског културног друштва „Просвјета”* св. 13 (2008): 179–223.

Слика 1. Лазар Чурчић испред Храма Свете Тројице у Пакрацу, август 1989. године (фото Вера Црљић)

Слика 2. Лазар Чурчић, Вера Црљић и академик Џинко Давидов (слева), на отварању Библиотеке Епархије славонске у Пакрацу, 29. септембар 1990. године (фото Драган Бараћ)

Слика 3. Сарадници Народне библиотеке Србије на отварању Библиотеке Епархије славонске у Пакрацу, 29. септембар 1990. године (фото Вера Црљић)

Слика 4. др Драган Бараћ, Лазар Чурчић и академик Динко Давидов (слева), на отварању Библиотеке Епархије славонске у Пакрацу, 29. септембар 1990. године (фото Вера Црљић)

Слика 5. Горан Новаковић, Вера Црљић и др Милорад Лазић (слева), у позадини је звоник храма Свете Тројице у Пакрацу, август 1989. године (фото Лазар Чурчић)

БИБЛИОТЕКА
СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЕПАРХИЈЕ СЛАВОНСКЕ

Бр. 2177

19 ГОД

У ПАКРАЦУ

Слика 6. Печат старе Епископске књижице у Пакрацу

Материјални инвентар књовине, размене и поклона										
Број књиге	Датум издања	НАСЛОВ	КАТЕГОРИЈА					ЦИНА	НАПОМЕНА	Означба
			Број	Назив	Датум	Место	Други			
51		Ближине Иерусалима Учешће о ПУТОУ Светог Петра								
52		ОКРЕМЉЕНЕ ВОСКРЕС ИЗУКЪ и Архиеп копей УМЕРЛОСТИ - -МОСКВА, 1911						Куповина		
53		АРХИДА, ГОАНИНА ИСТОРИЈА ОМЪ ХРИСТ И ИСТРЕ ЖЕСТА, КА КАМЪ СЪ ВОДС ДИКА ГО ВОДОРОДО - МОСКВА, 1911						Куповина		
54		ВЪСЕМЪ СЪИТИО СЪМЪ НОВЕТО БАСИЛИА ВЕЛИКАГО АРХИЕП СКОПА КЕСОРИИ - МОСКВА, 1912								
55		ПРЕДСИЕ ОЪ ТЕОРЕТИКО СЪОБЪЩЕ КО ИСТОРИЈА ВОСКРЕ СЕНДЕКОТИ УМЕРЛО АС -МОСКВА, 1911						Куповина		
56		УКРАИНСКО-БЪЛГАРСКИ СЪОБЪЩЕ СЪОБЪЩЕ БЪЛГАРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА 1760 - 1911 -СОФИЈА, 1910								
57		ИСТОРИЈА О СТРАНОУ ИХЪ ВОДОБЪЩЕ ЧЕСТ. 1, 2, 3, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14 - МОСКВА, 1911								
58		КАКИ ПОСЛАНА ШИРАТЕ ПЕТРА ВЕЛИКАГО -СОФИЈА, 1910								
59		КАКИ ВЪСЕМЪ ГОДИНА ОНИИ ШИРАТОРИИ ЕВАНГЕЛИИ ДАКОНДИИ - ПЕТРА ОТОРАГО -СОФИЈА, 1910								
60		ИОСИФЪ ОЛВЕРТА ДРЕВНОСТИ ИДЕИКАЦИ ЧЕСТ I - II - -СОФИЈА, 1910								
61		ГЛАВЪ ИОАНИ ИМЕНЕ ИСТОРИЈА РАТНИКЪ ТЕОРЕТИКО ИСТОРИЈА РАТНИКЪ ТЕОРЕТИКО КОРАТОРИИ И СЕРБИИ ЧАСТЬ ТРЕТА -СОФИЈА, 1911							ИМЕНЕ СЪОБЪЩЕ ЧЕСТ. 1, 2, 3 ЧЕСТ. 1911-1912	
62		ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ И ПРАКТИЧЕСКАЯ АРХИЕПИСКОПСКАЯ ВОЛЪНА И УПОТРЕБЛЕНЕ ИОНОВЕС -МОСКВА, 1911								
63		ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ И ПРАКТИЧЕСКАЯ ТЕОЛОГИЈА -МОСКВА, 1910								
64		КРАТКОЕ РУКОВОДСТВО ДРЕВНОСТИ ТЕОРАФИИ -СОФИЈА, 1910								
65										
66		PROELECTIUM IN SUS ECCLESIA ST SUS IN VETERUM -СОФИЈА, 1910								
67		CHRISTIAN RELIGION'S HISTORICAL -СОФИЈА, 1910							26-4-1911, 1910	
68		LAUBER JOSEPHI - INSTITUTIONES 2-3 THEOLOGIE PASTOR ALIS -VIENNA, 1712								
69		ДРЕВНОСТИ ПЕТРА ОСЪОБЪЩЕ ИСТОРИЈА -СОФИЈА, 1910							ИМЕНЕ СЪОБЪЩЕ ЧЕСТ. 1, 2, 3 1911	
70		СТО ЧЕТЫРЕ ОБЪЯВЛЕНИИ ИСТОРИЈА ОУСТАВА И НОВОГО ЗАВЕТА - -СОФИЈА, 1910								

Слика 7. Листови из реконструисаног материјалног инвентара старог дела Библиотеке Епархије славонске – попуњени су бројеви књига епископа Кирила Живковића

Слика 8. Вера Црљић испред Храма Свете Тројице у Пакрацу, август 1989. године (фото Лазар Чурчић)

Слика 9. Вера Црљић испред Српске учитељске школе у
Пакрацу, август 1989. године (фото Лазар Чурчић)

Слика 10. др Милорад Лазић, Горан Новаковић, Вера Црљић и отац Сава Босанац (слева), у позадини је звоник Храма Свете Тројице у Пакрацу, август 1989. године (фото Лазар Чурчић)

Слика 11. Горан Новаковић, отац Сава Босанац, др Милорад Лазивић и Лазар Чурчић (слева), у Пакрацу, август 1989. године (фото Вера Црљић)

Лаза Чурчић

МАЛА СЕЋАЊА ЈЕДНОГ БИБЛИОТЕКАРА

Имао сам и ја много оних дана када сам бивао немоћан, а ваљало ми је чинити. Рано сам сазнао, или ми се чинило да сам одувек знао да

Стоје пребели Ђурђеви ступови,

Сведоци верни Божије љубави.

како је песнички сведочио Лаза Костић.

Немоћан сам и данас када ми ваља сводити рачуне и рећи пријатељима, гласно и без резерве јасно, хвала вам, најлепша вам хвала што учинисте и чините за мене. Мени је, срећом, било дато да чујем, као и 1861. Лази Костићу, као у Текелијиној књижници:

Зашушкаше књиге силне,

...

А из сваке ситне књиге

Силази се поносито

Стисатељска једна душа.

До Текелијине књижнице било ми је много дана, неочекиваних књига и увек библиотека. Ређали су се сами. Били су ми на путу. Путовање у свет писане речи почело ми је, давно, у малој библиотеци, мале грађанске школе, у малој варошици, Тителу. Једном недељно било је свечано. Замењивали смо прочитане књиге за оне које нам је требало читати. Књиге су биле штампане сјајно на шездесетграмској хартији и увезане у тамноцрвену кожу. Незаборавна професорка, која је водила библиотеку, Невенка Омчикус, ћерка проте са Сушака, уважавала нас је изузетно и чинила онај библиотечки дан прелепим. Интернирана је априла 1941, а књиге из школске библиотеке објављене између 1918. и 1941. издвојене су и однете негде у Мађарску. Враћене су реституцијама, али не и у Тител. У ратним данима није радила Матица, није излазио *Летопис*. Није било издавача српских књига. У Новом Саду обновљена је *Српска читаоница* али је она радила више као касина него као библиотека. Од половине децембра 1941. почео је да излази дневник *Нова пошта* из кога су читаоци научили да читају између редова.

Читане су све књиге до којих се долазило, без реда и система. Постојала је неодољива глад за читањем. Од јула или августа 1944, почеле су да ми долазе шапирографом илегално умножене књиге. Допрло ми је до руку Стаљиново *Сељачко питање*. Ништа нисам разумео.

У рату сам ушао у трафику, у Шиду, да купим *Политику*, иза мене је пао димњак погодили су га Немци топом. Остао сам жив. У селу Сотину пред Вуковаром, дочекао нас је народ вареним млеком и ђаконијама. У пошти сам наишао на нераспаковане примерке *Хрватског народа* од 10. априла 1944. са поглавничковим уверавањима да ће, и поред свих тешкоћа, рат завршити победом.

Одмах после рата дошле су до руку жељних читалаца: *На Дрини ђуприја*, *Травничка хроника*, *Госпођица*, *Тихи Дон*, па књиге Бранка Ћопића, Десанке Максимовић, Радована Зоговића, обновљен је *Летпис Матице српске*, али не и *Српски књижевни гласник*. Покренути су *Књижевност*, *Младост*, *Књижевне новине*. Из нових *Недељних информативних новина* грмео је Михиз. Започета је нова страница стваралаштва *Вишњом за зидом* и књигама Александра Вуча, Винавера, Душана Матића. Чекане су, и дочекане *Кора*, *87 песама*, а иза њих и књиге Стевана Раичковића, Свете Мандића, Јована Христића, Боре Радовића, Светлане Велмар Јанковић, Ивана Лалића и још многе. Нису изостајале ни критичке речи Петра Џацића, Свете Лукића, Радета Константиновића, Вука Филиповића, Жарка Ђуровића и других.

У Београду на Универзитету нашли смо се ми без књига и они који су имали породичне библиотеке и знали за књиге Милоша Црњанског, Растка Петровића, Винавера, Настасијевића, надреалиста, Александра Вуча, Душана Матића, Марка Ристића, Тодора Манојловића, чак Коче Поповића. Сви они били су против традиционалне књижевности. Дошло је до поделе, једни су били за „модернисте“ а други против. Модернисти су били гласнији, одлучнији и бољи зналци. Мени је остало да у антикварницама купујем књиге предратних писаца или да у библиотекама немилосрдно читам.

Још током рата обнављана је београдска Народна библиотека, за читаоце отворена после ослобођења. Наставила је са радом београдска Универзитетска библиотека. У Новом Саду обновила је рад Матичина библиотека. Она је, убрзо, објавила у два тома *Каталог старих књига*.

У години када сам завршио студије, 1953, оснивани су новосадски Филозофски и Пољопривредни факултет, а из *Зборника Матице српске за друштвене науке* издвојен је *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. Реаговао сам на прилог Светозара Матића у том зборнику. Објављивао сам у њему и био члан уредништва.

Запослио сам се, половином децембра, оне 1953. у Библиотеци Матице српске и у њој упознао сложеност рада, задатке, неопходност библиотекарства, место,

улогу и значај позива библиотекара. Све ми је то било и ново и непознато. Срећом, у Библиотеци Матице српске могао сам да научим много, а да ли сам научио довољно, не уместо рећи, или није моје да судим. Сем од Матичиних библиотекара много сам научио и од сјајних београдских библиотекара Милице Продановић, Вере Васић, Станке Костић, Љубомира Дурковића Јакшића, Владана Недића, Смиље Мишић, Слободана А. Јовановића и још многих.

У време када је управник Матичине библиотеке био Борислав Михајловић откупљена је збирка српских књига 18. века од др Георгија Михајловића. Захваљујући томе откупу, Библиотека Матице српске комплетира је највећу збирку српских књига епохе просветитељства. Имао сам срећу да будем сведок стварање такве збирке.

Управник Матичине библиотеке Павле Малетин је волео да остави трагове о Библиотеци. У време када је Библиотека издвајана из Матице организовао је израду *Грађе за историју Библиотеке Матице српске* у 4 књиге, 5 свезака. Уз грађу објављени су и каталози књига по архивској грађи. Павле Малетин је волео и велике изложбе књига. Највећу изложбу организовао је о *Српској књизи 18. века* и уз њу објавио зборник прилога. Изложба и зборник радова организовани су са београдском Народном библиотеком. Изложба је пренета из Новог Сада у Београд. Значајну изложбу и зборник објавио је и о *Житију Петра Великог* Захарија Орфелина.

Миро Вуксановић воли књиге. Чини се да су му оне алфа и омега у животу. Наставио је на најбољи могући начин објављивање *Ђурићке рукописне књиге*, *Каталога старих и ретких књига*, *Каталога легата*. Такве збирке каталога непознате су код нас, а једва да их и има таквих у окружењу. Израда библиографије Ива Андрића је врхунски подухват. За афирмацију Матичиних библиотекара покренуо је Миро Вуксановић едицију *Трагови*. И она је јединствена код нас. Захваљујући и њој Матичини библиотекарима већ су у старту у предности у односу на многе и многе библиотекарне. Антологијском едицијом *Десет векова српске књижевности* Издавачког центра Матице српске Библиотека Матице српске је, захваљујући раду Мира Вуксановића, учинила највише што је могуће у афирмацији српске књижевности.

Судбина библиотекара је и да дели рад са читаоцима. Ниједан читалац није исти са другим. Сећам се да је у Библиотеку Матице српске навраћао Никола Радојчић, велики историчар и још већи стилиста, да чује није ли се појавила нека значајна књига. Мита Костић је долазио да провери понешто у Матичиној библиотеци. Ђорђе Сп. Радојчић и Петар Ђорђић имали су привилегије. По одобрењу Олге Перић, када је била в. д. управника, могли су да износе и најстарије књиге. Петар Ђорђић је једва видео. Односио је књиге када је писао *Историју српске ћирилице*. Књиге му је читала супруга, негдањи библиотекар. Она је знала да исприча како је професор Ђорђић умео да буде незадовољан њеним читањем, мемерајући јој: „нисси тачно прочитала”.

Ђорђе Сп. Радојичић је био пре и за време рата библиотекар Народне библиотеке и имао је несвакидашњи однос према књигама. Када је долазио до старих књига, и у одломцима, пошто је објавио прилог о њима брже-боље их је поклањао библиотекама, и Матичиној библиотеци, такође. Исти однос је имао и према новим ретким књигама. Када му је издавач послао *Ламент над Београдом* Милоша Црњанског, штампаном у малом тиражу, пожурио је да га поклони Библиотеци Матице српске. Др Георгије Михаиловић, библиограф српских књига 18. века, долазио је једном недељно из Инђије у Библиотеку Матице српске. Често се љутио на мене што га нисам чекао. Обично бих му одговорио да ја не касним на посао, на што би ми рекао да то није доста, требало је да знам да његов аутобус стиже петнаест минута пре почетка мога рада. Младен Лесковац је долазио, у време док је био професор и касније пензионер, са малим цедуљицама исписаним подацима о књигама које је односио, јер због нечега није могао да свраћа у каталог. Цедуљице је исписивао читко, али ситније да се ситније није могло. Професор Страхинја Костић није тражио привилегије за изношење књига, али је долазио суботом пред крај радног времена да би позајмио књигу. Понедељком је долазио пре мене и враћао књигу. Бошко Петровић је у каталогу налазио сигнатуру и волео да оде у магацин и лично пронађе књигу. Александар Младеновић би износио књигу из 18. века само ако је дупликат. Миодраг Павловић је долазио да чита у мојој канцеларији, када је припремао *Антологију*, јер није умео да се уздржи од пушења. Васко Попа је навраћао само да осети мирис старих књига. Није пропуштао да каже како није добро што су напуштене многе старе речи и када нису народне. Причао је да је у Букурешту читао старе румунске ћириличке књиге, које су само ретки онамошњи библиотекарски умели да читају. Милан Кашанин је навраћао у Матичину библиотеку чекајући заказано време код уредника Издавачког предузећа Матице српске, Александра Тишме. Приликом једне Кашанинове посете наишао је сентандрејски библиотекар Георгије (Ђурица) Хужвик. Рекох му тада: „Ево Вам једног Сентандрејца”, на што он рече: „Зар да дођем у Матицу и не сретнем никог из Сентандреје?” Добрица Ћосић је долазио у Матичину библиотеку код Михиза. Света Лукић није пропуштао да ми наврати када је долазио у Нови Сад. Професори Више педагошке школе Петар Адамовић и Светислав Марић долазили су да донесу старије бројеве часописа и новина и узму новоприспеле. И Александар Тишма је долазио из истих разлога. Јован Бата Коњовић навраћао је када је спремао у позоришту представе из старије књижевности. Сликар и сценограф Српског народног позоришта Стева Максимовић долазио је често трагајући за могућним идејама за сценографију. И костимограф Стана Јатић је тражила грађу о костимима по листовима у Матичиној библиотеци.

Ваља ми стати. Не могу да се сетим свега и свих. Треба ми захвалити на пажњи коју ми указује и моја Библиотека Матице српске. Од ње сам више добио него

што сам јој дао. Више од ње нисам ни смео очекивати. Не могу се ни одужити свима којима сам дужан, а дужан сам многим много. Више немам ни времена ни могућности да им се одужим. Несрећан сам због тога, захваљујем им и молим их да ми опросте што им се нисам одужио. Бележим их именом и презименом: Младен Лесковац, Олга Перић, Димитрије Кириловић, Нада Радонић, Јелена Николић, Иванка Јовичић, Аница Каћански, Павле Малетин, Ирина Троицки, Нада Черевецки, Милан Пражић, Јованка Тодоровић, Бошко Ковачек, Соња Тишма, Драгиња Урошевић, Трива Милитар, Борислав Михајловић Михиз, Ђурђевка Љубибратић, Вида Зеремски, Корнелија Олар, Петар Вујичић, Нада Ђокић, Душица Грбић, Катица Шкорић, Миро Вуксановић, Петер Хајнерман, Раша Додеровић, Јелена Ковачек, Мирослав Алексић, Гордана Ђилас...

Ако се неког нисам сетио, молим га да ми опрости.

БИОБИБЛИОГРАФСKE БЕЛЕШКЕ О УЧЕСНИЦИМА ОКРУГЛОГ СТОЛА

ДУШИЦА ГРБИЋ

Душица Грбић је рођена 1952. године у Меленцима. Магистрирала је 1990. године на Филозофском факултету у Новом Саду, на Групи за српски језик, са темом *Палеографски опис и правопис једног рукописног Апостола из 1541. године*.

У Библиотеци Матице српске ради од 1976. године. Бави се истраживањем и описом рукописних и старих штампаних књига. Члан је Старословенског и Сентандрејског одбора

САНУ, више стручних комисија, радних група и уредништава. Аутор је 20 књига у коауторству или самосталних, од којих је 18 објављено у серији *Ђирилицке рукописне књиге БМС*, једна је у едицији *Каталог старих и ретких књига БМС* (књ. 1, *Ђирилицом штампане књиге 15–17. века БМС*), а једна у едицији *Трагови БМС* (*Знакови старих књига*), неколико каталога изложби и приређивач је књиге Лазе Чурчића *Исходи и стазе српских књига 18. века* (Нови Сад, 2006).

Објавила је и око 150 радова из историје књиге, писма и библиотека, историје штампарства, палеографије, ортографије, језика, текстологије, културне историје, руско-српских веза и др. и преко 200 кратких прилога о реткостима у БМС у листу *Дневник*. Учествовала је на међународним научним конференцијама у Санкт Петербургу, Софији, Њитри, Араду итд.

МИРЈАНА Д. СТЕФАНОВИЋ

Мирјана Д. Стефановић (Нови Сад, 1950), професор универзитета; стални гостујући професор на катедрама славистике у Сегедину (Мађарска), Регенсбургу (Намачка), Бечу (Аустрија). Из области истраживачких интересовања – српско просветитељство, теорија стиха, теорија аутобиографије, теорија књижевне историје – објавила и приредила књиге и студије.

КАТАРИНА МАНО-ЗИСИ

Катарина Мано-Зиси (Панчево 1943, од 1954. живи у Београду), археограф саветник у пензији. Завршила је историју уметности на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Радила је у Археографском одељењу Народне библиотеке Србије. Бавила се археографским истраживањима српских средњовековних рукописних књига 14–16. века и најстаријих српских штампаних књига 15–17. века. Истраживања су била усмерена на ликовну опрему књига, илуминацију и калиграфију у оквиру српско-византијског културног и уметничког круга средњовековне епохе. Посебно се занимала за атрибуцију писара (идентификација писарских руку), откривање и повезивање њихових радова у скрипторијуму манастира Хиландара у 14. веку и писарску делатност у Полимљу у 16. веку. О тим темама објавила је радове у стручним и научним часописима и саопштавала на научним скуповима у земљи и иностранству. Члан је редакције часописа *Археографски прилози* и члан Старословенског одбора САНУ. Важнији радови: „Анагност Јован, хиландарски писар друге половине XIV века (Београд 1995); „Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)” (Београд 2004); „Рукописне књиге цркве Св. Николе у Заступу” (Цетиње 1989); „Писар јеромонах Данил у манастиру Шудикови” (Београд 2007–2008); „Непознати препис Службе светом кнезу Лазару и Слово о кнезу Лазару из треће деценије 15. века” (Београд 2018). Приредила је фототипска издања (реконструкције целина) *Рујанског четворојеванђеља* (1537), *Београдског четворојеванђеља* (1552), *Молитвеника Ђурђа Црнојевића* (1495) и три књиге горажданске штампарије *Литургију* (1519), *Псалтир* (1521) и *Молитвеник* (1523).

БОРИВОЈ ЧАЛИЋ

Боривој Чалић (Вуковар, 1961). Студирао право у Осијеку. Ради у Градској књижници Вуковар. Проучава прошлост Вуковара и вуковарског краја те живот и дело Захарије Орфелина.

Студије и чланке објављивао у *Љетпису Српског културног друштва Просвјета* и часописима *Просвјета*, *Идентитет* и *Зарез* (Загреб), *Луча* (Суботица), *Сунчани сат* (Сремска Митровица), *Летпис Матице српске* (Нови

Сад), *Истраживања* (Нови Сад) те зборницима *Сусрети библиографа* (Инђија), *Срби у источној Хрватској* (Осијек) и *Антика и савремени свет* (Београд). Сарађивао на пројектима *Знамените личности Срема*, *Лексикон тисаца Југославије*, *Српски биографски речник*, *Српска библиографија: књиге 1868–1944* и *Жидовско наслеђе у Вуковару*.

Објављене књиге: *Орфелин* (Вуковар, 1996); *Трагови у трајању* (Вуковар – Загреб, 2014). Приредио: фототипска издања *Азбучник плашчански* Лукијана Мушицког (Вуковар, 1999) и *Споменица Српске православне цркве у Вуковару* Јована Козобарића (Загреб, 2001) те *Књигу о Захарији Орфелину* Лазе Чурчића (Загреб, 2002). За *Антологијску едицију Десет векова српске књижевности* приредио изборе из дела Захарије Орфелина (Нови Сад, 2011), Герасима Зелића и Саве Мркаља (Нови Сад, 2016). На савремени српски језик превео *Славено-српски магазин* Захарије Орфелина (Бањалука, 2018).

СВЕТЛАНА ТОМИЋ

Светлана Томин (1964, Нови Сад) предаје Средњовековну књижевност, Поетику средњовековне књижевности и Писце средњовековне књижевности на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду. Докторирала је 2002. на тему *Владика Максим Бранковић у историји и књижевности*. За редовног професора изабрана је 2013. године. Објавила је тридесетак студија из српске средњовековне књижевности, написала седам ауторских

књига и приредила пет. Области интересовања: жене у средњовековној култури, сремски Бранковићи, старе штампане књиге, средњовековни књижевни топоси.

Учествовала је на двадесетак славистичких и медијевистичких конгреса у Србији и иностранству (Енглеска, Аустрија, Бугарска, Хрватска, Мађарска, Црна Гора, Пољска). Као гостујући професор предавала је у Пољској (Краков, Ополе, Вроцлав 2008), Италији (Пескара, Торино 2017, Напуљ 2019), Немачкој (Хале 2018) и Босни (Бања Лука 2016, 2019).

Ауторске књиге:

Књигољубиве жене српског средњег века, Нови Сад, Академска књига, 2007.

Владика Максим Бранковић, Нови Сад, Платонеум, 2007.

Деспотица и монахиња Ангелина Бранковић – света мајка Ангелина, Нови Сад, Платонеум, 2009, 2016.²

Мужаствене жене српског средњег века, Нови Сад, Академска књига, 2011.

Српска краљица Јелена, Нови Сад, Платонеум, 2014.

(са Наташом Половином) *Очи срдачне: топоси, узорци и делање идеалне владавине у српској средњовековној држави*, Академска књига, Нови Сад, 2016.

Jelena Balšić e le donne nella cultura medievale serba, traduttore Dragana Parlac, Perugia 2017, Graphe.it.

Приређене књиге:

Стара српска књижевност, Сремски Карловци – Нови Сад, 2001.

Ђорђе Сп. Радојичић, *Културно благо (Да ли знате?)*, Нови Сад, Платонеум, 2006.

Ђорђе Сп. Радојичић, *Историјске расправе*, Нови Сад, 2007.

Жарко Татић, *Светогорска тисма*, Нови Сад, Платонеум, 2011.

Боривоје Маринковић, *Да ли знате 2*, Нови Сад, Платонеум, 2014.

ДУШАН БЕЛЧА

Душан Белча је рођен 1938. године у банатском селу Добрица, где је похађао основну школу. У Вршцу је завршио гимназију, а у Београду Филолошки факултет. Од 1961. ради у Градској библиотеци у Вршцу као библиотекар, а од 1966. до 1997. као управник, када је пензионисан.

Од гимназијских дана бавио се књижевним радом и био оснивач књижевних клубова и уредник публикација и едиција књига.

Објавио је педесетак књига поезије, приповедака, романа, књига за децу, есеја и публицистичких радова, а писао је за позориште, радио и телевизију.

Добитник је више награда за свој рад у библиотекарству и књижевности.

Живи и ради у Вршцу.

ЛАСЛО ПАШЋИК

Ласло Пашћик, историчар књижевности, библиограф и публициста рођен је у Бачкој Тополи 27. јануара 1944. године. Основну школу завршио је у родном граду, а матурирао у Суботичкој гимназији. Дипломирао је на Филозофском факултету у Новом Саду, магистрирао на Филолошком факултету у Београду. Био је асистент-истраживач Хунгаролошког института у Новом Саду. На библиотекарском смеру Катедре за мађарски језик и

књижевност Филозофског факултета у Новом Саду предавао је предмете Библиографија и Информатика. Радио је у Радио Новом Саду као спољнополитички уредник. На крају радног века био је уредник мађарских издања Завода за уџбенике.

Као библиограф објавио је више радова из мађарске књижевности и културне историје. Приредио је за штампу дела Корнелија Сентелекија и Јаноша Херцега. Као стални сарадник Матице српске био је уредник *Југословенског књижевног лексикона* и *Биобиблиографског лексикона књижевника Југославије*. Члан је Мађарског филолошког друштва, Друштва новинара Војводине и Друштва завичајне историје Војвођанских Мађара. Награду Про Урбе Бачке Тополе добио је 2018. године.

МОНИКА ФИН

Моника Фин (1982) магистрирала је евроамеричке језике и књижевност на Универзитету у Падови 2008. године. Затим је докторирала на Славистици на истом универзитету 2012. године, одбранивши докторску дисертацију под називом *Кијев – Будим – Венеција, центри стварања српске културе XVIII века. Посредничка улога Дионисија Новаковића*, под менторством професора Д. Гил.

Од 2013. године ради као доцент на Катедри за славистику Универзитета у Падови, где предаје српску и хрватску књижевност и језик.

Између 2014. и 2016. године радила је као главни истраживач у оквиру међународног истраживачког пројекта „The Interconfessional Polemic Between the Orthodox Serbs and the Catholic Church in the Manuscripts of Gerasim Zelić”.

Њена досадашња истраживања била су преваходно концентрисана на српску културу и књижевност 18. века, као и на историју старе српске књиге, посебно српског штампарства у Венецији.

Аутор је књиге *Центри српске културе XVIII века*, објављене 2015. године у новосадској издавачкој кући Академска књига.

ЖАРКО ВОЈНОВИЋ

Жарко Војновић је рођен 4. јула 1971. у Карловцу. Основну и средњу школу завршио је у Вуковару. Војни рок служио је у Нишу 1990–1991. године. На Филолошком факултету Универзитета у Београду (Група за Српску књижевност и језик са општом књижевношћу) дипломирао је 1997. Од 1998. до 2000. ради као професор српског језика. Од 2000. до 2011. запослен је у Градској библиотеци Панчево, као руководилац Позајмног одељења за одрасле и Завичајног одељења. Од 2011. ради у Народној библиотеци Србије на Библиографском одељењу, као главни редактор Српске библиографије књига 1801–1867, од 2016. као руководилац. Докторску дисертацију одбранио је 2018. године на Филолошком факултету у Београду. Бави се историјом српске књиге и библиотека, историјом књижевности, националном ретроспективном библиографијом, као и историјом српског издаваштва.

БРАНИСЛАВА ЈОРДАНОВИЋ

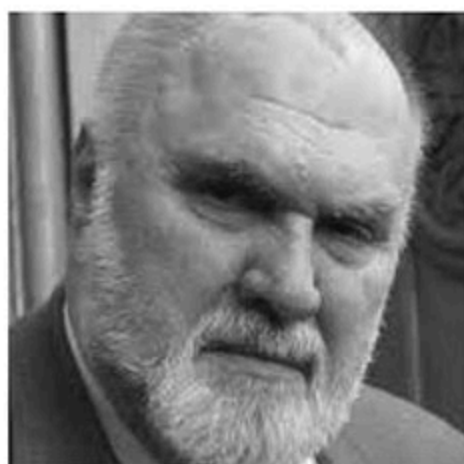
Бранислава Јордановић је рођена 1949. у Београду где се школовала и дипломирала педагогију на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Историчар је школства, у стручном звању – музејски саветник. Бранислава Јордановић свој радни век провела је у Педагошком музеју као руковалац Сектора за уџбеничку и педагошку литературу са преко 30.000 наслова. Током вишедеценијског рада у Педагошком музеју, бавећи се стручно-истраживачким радом и проучавањем грађе о историји просвете и школства у Србији, остварила је, више јавности доступних и признатих стручних радова који су допринели унапређењу музејске делатности. Јордановић је била аутор сталне изложбене поставке „Учионица у Протиној школи” у Бранковини и Андрићевој школи у Вишеграду, „Развој образовања учитеља у Србији” за период (1945–2007) на Учитељском факултету у Београду, члан стручног тима „Сталне изложбене поставке” Педагошког музеја, већег броја студијских и тематских изложби („Просвета и школство у Првом српском устанку, Просвета и школство у Србији (1900–1918)”, „Просвета и школство у Србији (1918–1941)”, „Јеврем А. Илић, протојер (1852–1899)”, „Београдска Велика школа (1808–1813)”; „Доситејева ижица – моралне поуке азбучним редом”, „Бомбардовање – гранатирање Универзитета у Београду 1914”. Аутор је и каталога који су пратили изложбе, стручних прилога у часописима и зборницима, библиографија; монографије *Ректори Лицеја, Велике школе и Универзитета у Београду*, 1988. и 2005;

сарадник на пројекту *Српски биографски речник* Матице српске и *Преглед наставе на Лицеју, Великој школи и Универзитету (1838–1914)* Универзитета у Београду.

Јордановић је била и аутор и руководилац пројеката чији је носилац био Музеј. „Стопедесет година Универзитета у Београду” 1988. (студијска изложба у Галерији САНУ 1838–1988; стална изложбена поставка у Ректорату Универзитета у Београду 1988. иновирана 2018), „Буквари и букварска настава код Срба” 2010. (студијска изложба 2010, покретна изложба, *Зборник радова* 2010. и *Библиографија српских буквара*, 2010), *Збирка старих књига Педагошког музеја (1755–1867)*, формирање и обрада Збирке, тематска изложба, Каталог збирке старих књига – *Затисано ради сећања у будуће*, 2014.

Дужност директора Педагошког музеја Б. Јордановић обављала је од 1990. до марта 2005. године, и била главни уредник музејских издања.

Члан је Музејског друштва Србије и Националног комитета ИСОМ-а Србије, члан и председник комисија истих стручних друштава за додељивање годишњих награда, члан комисије и ментор за виша стручна звања Музејског друштва Србије, била је члан управних одбора (Библиотеке града Београда, Архива Југославије, Етнографског музеја), члан је Главног одбора Друштва Свети Сава и Савета „Задужбине Доситеј Обрадовић”. Добитник је награде Музејског друштва Србије *Михаило Валтровић* за кустоса године (1989) и за животно дело (2015).

НЕНАД Р. ЛЈУБИНКОВИЋ

Ненад Р. Љубинковић је рођен 1940. године у Београду. Дипломирао, магистрирао и докторирао је на Филолошком факултету у Београду. Радни век провео је у Институту за књижевност и уметност. Предавао је хонорарно од 1970. до 1975. на Педагошкој академији (Увод у књижевност, Тумачење књижевног дела, Култура јавних комуникација), од 1976. до 1988. на Вишој ПТТ школи (Култура и стваралаштво), од 1989. до 2007. на Факултету музичке

уметности (Народна књижевност, Методологија научног рада), од 1988. до 2008. на Академији уметности БК – „Академија 28” (Социологија културе, Иницијални мотиви светске књижевности). У летњем семестру школске 1995/1996 одржао је тематски семинарски курс студентима постдипломских студија Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду – Проблеми у сагледавању, проучавању и приступу тзв. народној књижевности – од погрешног полазишта до лажног циља.

У Институту је покренуо научноистраживачки пројекат Српско усмено стваралаштво у балканском контексту. Покренуо је и руководио међународним пројектом *Oral Tradition of Serbian Epic Songs* (2003–2005). Пројекат је био део акције Унеска – Заштита

нематеријалне баштине. Пројекат је стопиран из политичких разлога на инсистирање тадашњег министра спољних послова.

Био је члан редкције „Расковника”. Водио је научни скуп и уређивао зборник *Настајање и утемељење нове српске државе* (Велика Плана, 1994–2006). Важнији радови: *Усмена књижевност југословенских народа* (Београд 1978, 1980; Сеул 1995), *Пјеванија црногорска и херцеговачка Симе Милутиновића Сарајлије*, (Београд, Рад-КПЗ, 2000), *Трагања и одговори – студије из народне књижевности и фолклора* (Београд, Институт за књижевност и уметност, 2010), *Први српски устанак – од историје до народне историје и њене усмене митизације* /у коауторству са Мирјаном Дрндарски/ (Београд, Наша прича плус, 2012), *Наши далеки преци – етномитолошке студије* (Београд, СКЗ, 2014), *Од косовске битке до косовске легенде* (Нови Сад, Матица српска, 2018). Приредио је неколике антологије усменог стваралаштва. Приређивао је дела Тихомира Ђорђевића, Веселина Чајкановића, Павла Софрића, Павла Поповића, Душана Ј. Поповића, Владимира Ђоровића.

Награђен је Плакетом ослобођења Велике Планае, Вуковом повељом, Вуковом наградом Културно-просветне заједнице Србије, Наградом за науку Вукове задужбине, Наградом „Златна српска књижевност” из фонда Александра Арнаутовића, Повељом „Миле Недељковић” за животно дело.

Пензионисан је 2007. године у звању научног саветника, а школске 2007/2008 у звању редовног професора Универзитета уметности.

Преминуо је у јануару 2020. године.

ГОРДАНА ЂИЛАС

Гордана Ђилас је рођена 1958. године у Накову, крај Кикинде.

Објавила је књиге поезије: *Пред огледалом* (Нови Сад, 1985), *Господине, господине* (Нови Сад, 1989), *Царски врт* (Нови Сад, 1996), *Звезда југа* (Нови Сад, 2002), *Устутна станица* (Пожаревац, 2005), *Учитељ сећања* (Нови Сад, 2009), *Сећање које се није догодило* (Нови Сад, 2011), *Друге ствари* (Нови Сад, 2012), *Била сам послушно дрво* (изабране

и нове песме, Нови Сад, 2012), *Север, удаљен звук* (Краљево, 2015), *Свакидашњи хлеб* (Прибој, 2018).

Књиге *Шест посленика Библиотеке Матице српске* (Нови Сад, 1998), *Tribina mladih: 1954–1977* (sa N. Mamulom, Novi Sad, 2004), *Мапа света Petrovaradinske tvrđave* (sa B. Popržanom, N. Mamulom, Đ. Pisarevim, Novi Sad, 2005), *Bibliografija INDIS 1976–2009* (sa Svetlanom Vuković, Novi Sad, 2010), *Библиографија радова академика Милеве Првановић* (Нови Сад, 2012), *Библиографија Сустрета библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића: Инђија: 1983–2016* (са Маријом Јованцаи, Инђија, 2017);

Библиографија Свезака за историју Новог Сада 1–20 (са Љиљаном Косијер, Нови Сад, 2019).

Приредила је књиге *Речи и време* (изабрани текстови Милана Пражића, Нови Сад, 2002) и *Отворени свет* (изабрани преводи Душка Вртунског, Нови Сад, 2003), *Моја биографија* (аутобиографија Ђорђа Лазаревића, са Драгом Његованом, Нови Сад, 2013), *Библиотека Матице српске: водич* (Нови Сад, 2016), *Лазаревићи: Нови Сад – Темнишвар – Панчево* (Нови Сад, 2018), *Милан Лазаревић – Суботе и недеље* (Нови Сад, 2018), *Животис Срећка Михајловића: према рукопису Милана Лазаревића* (Нови Сад, 2019).

Приредила је и објавила преко седамдесет селективних библиографија савремених српских и других књижевних стваралаца.

За књигу *Учитељ сећања* добила је Награду *Печат вароши сремскокарловачке*, 2010; за књигу *Сећање које се није догодило* Награду *Милица Стојадиновић Српкиња*, 2011; Годишњу награду *Накова*, 2014. за изузетан допринос развоју културе; за књигу *Север, удаљен звук* Награду *Раде Драинац*, 2016; *Венац Лазе Костића*, 2018; Награду *Душан Панковић* за изузетна остварења у области српске библиографије, 2018. и Награду *Јефимијин вез* за књигу *Свакидашњи хлеб*, 2019.

ВЕРА ЦРЉИЋ

Вера Црљић, библиограф саветник, рођена је 1959. Дипломирала је на Филозофском факултету у Београду 1984. године, на Групи за етнологију.

У Народној библиотеци Србије ради од 1986. године, у Сектору за попуњавање фондова – селективна набавка, потом од 1992. године у Библиографском одељењу, на пословима стручног сарадника – библиографа, редактора на ретроспективним и специјалним библиографијама књига и

периодике. Првенствено ради на пројекту *Српска библиографија. Књиге 1868–1944*. У периоду 1989–2009, објављено је двадесет томова ове библиографије и потом допунски том двадесет и први (2017).

Од 2003. године секретар је Уређивачког одбора за пројекат *Српска библиографија. Књиге 1868–1944*, а од 2007. године, такође и секретар Уређивачког одбора за пројекат *Српска библиографија. Периодика 1768–2005*. Била је координатор пројекта реконституције и поновног уређивања Библиотеке Епархије славонске у Пакрацу (Република Хрватска) током 1988, 1989. и 1990. Такође је била и секретар Друштва библиотечких радника Србије (касније Библиотекарско друштво Србије) од 1990. до октобра 1994. године.

Учествовала је на стручним и научним скуповима у земљи и иностранству и објавила више радова у домаћим стручним зборницима и часописима.

Садржај

Селимир Радуловић: Свет и књига 7

Записник Жирија за Награду *Златна књига Библиотеке Матице српске* 10

Душица Грбић: Лазар Чурчић – истакнути библиотекар, библиолог и историчар српске књиге, књижевности и културе 15

Мирјана Д. Стефановић: Тромерност у простору читања 19

Катарина Мано-Зиси: Лазар Чурчић као истраживач најстаријих српских штампаних књига 23

Боривој Чалић: Лаза Чурчић о Захарији Орфелину 29

Светлана Томин: Допринос Лазара Чурчића проучавању пете цетињске инкунабуле 38

Душан Белча: Лазар Чурчић и књижевни рад владике вршачког и митролита карловачког Јована Георгијевића 52

Ласло Пашћик: Јожеф Сињеи и српски књижевници у његовом лексикону 58

Моника Фин: Старе српске књиге у библиотеци за славистику Универзитета у Падови 63

Жарко Војновић: Међународни хоризонт Новаковићевог *Епитома* 84

Бранислава Јордановић: Повест о букварима и
Лаза Чурчић као путоказ наших истраживања 98

Ненад Р. Љубинковић: Милорад Радевић, Боривоје Маринковић,
Лазар Чурчић – тројица великих зналаца, несебичних помагача 106

Гордана Ђилас: Лазар Чурчић о Библиотеци Матице српске 110

Вера Црљић: Са Лазаром Чурчићем у Библиотеци
Епархије славонске у Пакрацу 117

Лаза Чурчић: Мала сећања једног библиотекара 141

Биобиблиографске белешке о учесницима Округлог стола 147

Лазар Чурчић – књигољуб и књигохранитељ
зборник радова

Издавач
Библиотека Матице српске
Нови Сад

За издавача
Селимир Радуловић

Корице и прелом
Атила Капитањ

Лектура и коректура
Меланија Блашковић
Ненад Станојевић

Штампа
Сајнос
Нови Сад

ISBN 978-86-80061-65-8

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

02:929 Čurčić L. (082)
02(082)

ЛАЗАР Чурчић - књигољуб и књигохранитељ : зборник радова / [уредник Оливера Кривошић].
- Нови Сад : Библиотека Матице српске, 2019 (Нови Сад : Сајнос). - 155 стр. : фотогр. ; 22 см. - (Едиција
Златна књига Библиотеке Матице српске ; књ. 4)

Слике аутора. - Стр. 7-9: Свет и књига / Селимир Радуловић. - Биобиблиографске белешке о учесницима
Округлог стола: стр. 147-155. - Напомене и библиографске референце уз већину радова.

ISBN 978-86-80061-65-8 (брош.)

а) Чурчић, Лазар (1926-) -- Зборници

COBISS.SR-ID 333038855

ЛНА КЊИ

ОШЕК

је ср

